

LA ~~20~~

Lajin at Rai Bah
Zilladar
Khat Mangal
K. M. M. M.

ਉਜਾੜਾ

ਟੇ: ਮਾ: ਰਜਿਸ: ਨੰ: ੧੦੦੬੦੪

ਲੇਖਕ

ਗਿਆਨੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ 'ਸੀਤਲ'

ਕਰਤਾ - ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ? ਦੁਖੀਏ ਮਾਂ-ਪੁਤ,
ਸੀਤਲ ਕਿਰਣਾਂ, ਆਦਿ।

ਮਿਲਨ ਦਾ ਪਤਾ - **ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਹੱਟੀ**

ਮਾਸਟਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਖ਼ਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ

ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਲੇ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨਿਵਾਸ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ

ਮੁੱਲ ੪) ਚਾਰ ਰੁਪਏ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਚੋਗਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ। ਅਸਲੀ ਮਾਲ ਖਰੀਦਣ ਲਗੇ। ਟ੍ਰੇਡ ਮਾਰਕ ਰਜਿਸਟਰਡ ਨੰ: ੧੦੦੬੦੪

31
ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਕ
ਅੰਮ੍ਰਿਤ.

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਗਸਤ ੧੯੪੮

ਕਰਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ
(ਜਾਂ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਹਿਸਾ) ਛਾਪਿਆ,
ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਉਲਥਾ
ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

‘ਨਰਿੰਦ੍ਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ’ ਬਝਾਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨਿਵਾਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਵਿਚ ਗਿ: ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ‘ਸਾਖੀ’ ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਛਾਪਿਆ।

ਗਿਆਨੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ “ਸੀਤਲ”
Giani Sohan Singh “Seetal”

ਤਤਕਰਾ

ਅਰੰਭ

੫

ਪਹਿਲਾ ਕਾਂਡ—

੧੭

ਕਾਂਗਰਸ, ਮੁਸਲਮਲੀਗ, ਮਿੰਟੇਮਾਰਲੋ ਸਕੀਮ,
 ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ, ਰੋਲਟ ਬਿਲ, ਜਲਿਆਂਵਾਲਾ, ਨਹਿਰੂ
 ਰੀਪੋਰਟ, ਸਵਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ, ਤਿੰਨ ਰੰਗਾ ਝੰਡਾ, ੧੯੩੫
 ਦੀ ਰਾਜਬਣੜ, ਪਾਕਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ, ਕ੍ਰਿਪਸ ਸਕੀਮ,
 ਰਾਜਾ ਫਾਰਮੂਲਾ, ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੀਮ, ਲੀਗ ਦਾ
 ਡਾਇਰੈਕਟ ਐਕਸ਼ਨ, ਕਲਕਤੇ ਦਾ ਫਸਾਦ ਤੇ ਸਿਖ,
 ਨਵਾਖਲੀ, ਖਿਸਰ ਵਜ਼ਾਰਤ ਤੇ ਲੀਗ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ
 ਤੇ ਗੋਲੀ

ਦੂਜਾ ਕਾਂਡ—

੧੨

ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਪਿੰਡ, ਕਹੂਟਾ,
 ਕੈਮਲ ਪੁਰ, ਜੇਹਲਮ, ਢੁਢਿਆਲ, ਖੁਸ਼ਾਬ, ਮੁਲਤਾਨ,
 ਜਲੰਧਰ, ਗੁੜਗਾਵਾਂ ।

ਤੀਜਾ ਕਾਂਡ—

੧੨੪

ਗੁੜਗਾਓ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਲਾਇਲਪੁਰ,
 ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ

ਚੌਥਾ ਕਾਂਡ—

੧੪੭

ਹਦਬੰਦੀ, ਕਸੂਰ, ਤਾਰਾਗੜ੍ਹ, ਲਲਿਆਣੀ, ਚੂਹਣੀਆਂ,
 ਹੁਢਿਆਰਾ, ਨਰਵੜ

ਜ਼ਿਲਾ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ	੧੮੨
ਜ਼ਿਲਾ ਝੰਗ	੨੦੫
ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਇਲਪੁਰ	੨੦੮
ਜ਼ਿਲਾ ਸਰਯੋਧਾ	੨੧੭
ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ	੨੨੦
ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ	੨੪੭
ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	੨੫੦
ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ	੨੫੩
ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਤ	੨੫੮
ਜ਼ਿਲਾ ਜੇਹਲਮ	੨੬੩
ਜ਼ਿਲਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ	੨੬੫
ਜ਼ਿਲਾ ਮੀਆਂ ਵਾਲੀ	੨੬੭
ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਗੜ੍ਹ ਤੇ ਡੇਹਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖਾਨ	੨੬੯
ਰਿਆਸਤ ਬਹਾਵਲਪੁਰ	੨੭੬

ਪੰਜਵਾਂ ਕਾਂਡ --

ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ		੨੮੦	
ਇਲਾਕਾ ਪੱਟੀ	੨੯੦	ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ਿਮਲਾ	੩੨੭
ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ	੨੯੬	ਕਾਂਗੜਾ ਤੇ ਕਰਨਾਲ	੩੨੯
ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ	੨੯੭	ਜ਼ਿਲਾ ਹਿਸਾਰ	੩੩੧
ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ	੨੯੯	ਰਹਤਕ, ਗੁੜਗਾਓਂ	੩੩੨
ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ	੩੦੩	ਮੈਦਾਨੀ ਰਿਆਸਤਾਂ	੩੩੩
ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ	੩੧੩	ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ	੩੩੭
ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ	੩੨੫	ਅੰਤਕਾ	੩੪੬

ਆਰੰਭ

੩. ਜੂਨ ੧੯੪੭ ਈ: ਨੂੰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦਾ
ਐਲਾਨ ਹੋਗਿਆ ਤੇ ਸਾਡਾ ਜ਼ਿਲਾ (ਲਾਹੌਰ) ਪਾਕਸਤਾਨ
ਵਿਚ ਸੁਣਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਥੋੜੀ ਜੇਹੀ ਆਸ ਬਾਕੀ
ਰਹਿ ਗਈ, ਕਿ ਹੱਦ ਬੰਦੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਮਿਸ਼ਨ
ਕਰੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਯਥਾ ਸ਼ਕਤ ਚਾਰਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ
ਸਾਡਾ ਇਲਾਕਾ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਏ।
ਸਾਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਕਿ ਸਾਰਾ ਜ਼ਿਲਾ
ਲਾਹੌਰ, ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਦਾ ਤੇ ਤਸੀਲ ਨਨਕਾਣਾ
ਸਾਹਿਬ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਵੇਗੀ। ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ
ਆਏ ਦਿਨ ਤਕਰੀਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ
ਨਾਲ ਬੜੀ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਹੁਣ ਹੱਦ ਬੰਦੀ
ਵਿਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਧਿਆਨ ਰਖੇਗਾ।
ਅੰਤ ਜੋ ਕੁਛ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਸੋ ਹੋ ਗਿਆ। ੧੫ ਅਗਸਤ
ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਸਤਾਨ
ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ। ੧੭ ਅਗਸਤ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਰੇਡੀਓ ਤੇ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੫

ਹੱਦ ਬੰਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਸੂਰ ਤਹਿਸਲੀ ਦੇ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਕਸੂਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ ਵੀ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ (ਕਾਦੀਵਿੰਡ) ਤੋਂ ਦੋ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹੱਦ ਹੈ।

੧੮ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਹੀ ਕਸੂਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦਾ ਮਾਸਟਰ ਗਿਆਨੀ ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ, ਉਸਦੀ ਧਰਮ-ਪਤਨੀ, ਇਕ ਲੜਕੀ ਤੇ ਦੋ ਲੜਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਲੜਕਾ ਦੁਧ ਚੁੰਘਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਉਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਰਹਿਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਸਾਰੀਆਂ ੧੭ ਮੌਤਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਲੁਟ ਲਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਠਾੜ ਵੱਲ ਹੋ ਤੁਰੇ, ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਲੁਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮੀਲ ਹੈ। ਕਸੂਰ ਵਿਚ ੩੦੦ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਮਿਲਟਰੀ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਬਲੋਚੀ। ਲੁਟ ਮਾਰ ਵਿਚ ਉਹ ਲੁਟੇਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਏਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਬੜੇ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਸਨ।

੬

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਉਜੜ ਕੇ ਆਏ ਹਿੰਦੂ
 ਸਿੱਖ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਥਾਣੀ ਲੰਘਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਤਾਂ ਸਾਡੇ
 ਵੀ ਹੌਸਲੇ ਟੁਟ ਗਏ । ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਵਾਂਢੀ
 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਕਸੂਰ
 ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਅਸਲੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ
 ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਬਾਹਰੋਂ ਆਈ ਬੈਠੀ ਸੀ ।
 ੨੦ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਘਰਾਂ ਨੇ
 ਆਪਣੇ ਬਾਲ ਬੱਚੇ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਸਾਮਾਨ ਬਾਹਰ ਭੇਜ
 ਦਿੱਤੇ । ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਹੋਰ ਭੈੜੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਸੁਣੀਆਂ
 ਰਹੀਆਂ । ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਲੋਕੀਂ ਸਾਮਾਨ ਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ
 ਭਰ ਭਰ ਕੇ ਪਿੰਡੋਂ ਤੁਰਦੇ ਰਹੇ । ਸਾਥੋਂ ਚਾਰ ਮੀਲ
 ਉਤੇ ਪਿੰਡ ਕਾਲੀਆ-ਸੰਗੱਤਰਾ ਹੈ । ਉਥੋਂ ਦੇ ਮੇਰੇ
 ਸੰਬੰਧੀ ਸਭ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਸ ਰਾਤ ਮੇਰੇ ਕੋਲ
 ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਵੇਣ 'ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ, ਕਿ
 ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਥੀਂ ਵੀ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਦੇਈਏ । ਉਹ
 ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਲੈ ਆਏ ਤੇ ੨੧ ਅਗਸਤ ਵਾਲੇ
 ਦਿਨ ਮੈਂ ਸਣੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਤੇ ਸਾਮਾਨ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ
 ਨਿਕਲਿਆ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਹਾਲਤ
 ਸੀ । ਨਿਰਾ ਏਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਮੈਂ ਘਰ ਛੱਡ
 ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਵਧੇਰੇ ਦੁਖ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਸਾਡੇ
 ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੇ ਅਜ ਤੋਂ ਪੌਣੇ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੭

ਇਹ ਪਿੰਡ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ* ਤੋਂ ਖੋਹਿਆ ਸੀ, ਤੇ

*ਜਦੋਂ ਸਃ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਨੇ ਕਸੂਰ ਛੱਡਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸਮਾਨ ਮਾਂ ਪਠਾਣ ਤੋਂ ਪੰਡਤਾਣੀ ਛੁਡਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਅੰਮਿਤਸਰ ਨੂੰ ਮੁੜਵਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਹ ਪਿੰਡ (ਕਾਦੀਵਿੰਡ) ਉਜਾੜਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਕਾੜੀਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਃ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਸਨ, ਜੋ ਉਥੇ ਹੀ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਡਾ ਪੁਰਾਤਨ ਇਲਾਕਾ ਮਾੜੀਆਂ ਪੰਨੂਆਂ ਚਲਾ ਰੁਰਦਾਸ ਪੁਰ ਹੈ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਉਥੋਂ ਉਠ ਕੇ ਪਿੰਡ ਜੋੜੇ ਚਿਲਾ ਅੰਮਿਤਸਰ ਵਿਚ ਆਣ ਵੱਸੇ। ਏਥੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲਕੇ ਨੌਬਹਿਰਾ ਪੰਨੂਆਂ ਵੱਸਿਆ। ਜੋੜੇ ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਕੇ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ-ਉੱਪਰ ਵੱਸੇ ਵਾਰ-ਕਾਦੀਵਿੰਡ ਆਣ ਮੱਲਿਆ। ਯਾਦ ਵਜੋਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਉਹ (ਕਾਦੀਵਿੰਡ) ਹੀ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਹ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਫਿਰ ਉਦਾਲੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਠਵੇਂ ਪਿੰਡ ਵੰਨ੍ਹ ਲਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਕਾਦੀਵਿੰਡ, ਬੱਲਾਂ ਵਾਲਾ, ਵਰਨ, ਤਰਗੇ ਤੇ ਨਬੂ ਵਾਲਾ ਪੈ ਗਏ। ਇਹ ਪੰਜੇ ਪਿੰਡ ਨਿਰੋਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਸਨ, ਤੇ ਪੰਜੇ ਹੀ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੱਦ ਮੁਕਦੀ ਹੈ, ਉਥੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੮

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

ਅਜ ਅਸੀਂ ਓਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਕੇ
 ਚਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਰਹੇ ਸਾਂ,
 ਓਦੋਂ ਕੁਛ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਬਹੁਤ
 ਸਾਰੇ ਬੜੇ ਉਦਾਸ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਪਤਾ
 ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਅਸਾਂ ਫਿਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ।
 ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਏਹ ਸੀ, ਕਿ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨ
 ਰੋਲਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਅਮਨ ਹੋਏ ਤੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ
 ਥਾਈਂ ਵਾਪਸ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਹਾਲਤ
 ਵਿਗੜਦੀ ਹੀ ਗਈ।

ਮੈਂ ਸਣੇ ਪਵਾਰ ਦਸ ਦਿਨ ਸੰਗੱਤਰੇ ਰਿਹਾ।
 ਸ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵਿੱਤੋਂ ਵਧਕੇ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ।
 ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਦਾ ਧਨਵਾਦੀ ਰਹਾਂਗਾ। ੨੨ ਅਗਸਤ
 ਨੂੰ ਬਾਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਸੰਗੱਤਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ
 ਆਖਰੀ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਆਉਣ
 ਵਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਏਥੇ ਆਣਕੇ ਖਲੋਂਦੇ ਸਨ। ਰਾਤ ਬਾਰਸ਼
 ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕੀ ਬਾਹਰ ਸੱਥ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ।
 ਮੈਂ ਵੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਕੋਠੇ ਉਤੇ ਹੀ ਕੱਟੀ।
 ਬਾਹਰੋਂ ਮੀਂਹ ਵਿਚੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਰੋਣ ਦੀ ਵਾਜ ਆ
 ਰਹੀ ਸੀ, ਜੋ ਦਿਲ ਹਿਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ
 ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਉਜੜੇ ਹੋਏ ਭੋਏ ਤੇ ਪਏ
 ਹੋਏ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਬਥੇਰਾ ਉਦਮ ਕੀਤਾ,

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜੜਾ

੯

ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਜੋਗਾ ਆਟਾ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕਿਆ ; ਦਾਣੇ ਭੁੰਨਣ ਦਾ ਵੀ ਪਬੰਧ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਸੋ ਕਈਆਂ ਨੇ ਕੱਚੇ ਛੋਲੇ ਚੱਬਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਸ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਭੀਲੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਆ ਗਏ, ਜੋ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਭੁਖੇ ਸਨ। ਘਰ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾ ਆਟਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਆਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਵਾਰ (ਮੇਰਾ, ਤੇ ਸ. ਪੂਰਨਸਿੰਘ ਦਾ) ਰਾਤ ਭੁੱਖੇ ਹੀ ਸੁੱਤੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਸੁੱਤੇ' ਸ਼ਬਦ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਹਰੋਂ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਆਦਮੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੂਕਾਂ ਪਾਕਸਤਾਨੀ ਜੁਲਮ ਨੂੰ ਰੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ੨੩ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡ 'ਵੀਰਮ' ਦੀ ਬੀਬੀ 'ਬੱਗੋ' ਨੇ ਏਥੇ ਆਣਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ। ਉਹ ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਭੁੱਖੀ ਤਿਹਾਈ ਕਾਫ਼ਲੇ ਨਾਲ ਭੱਜੀ ਆਈ; ਏਥੇ ਆਣਕੇ ਉਸਦੇ ਬਾਲ ਜਨਮਿਆਂ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹੱਦ ਬੰਦੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦਸਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਆਬਾਦੀ ਏਧਰੋਂ ਓਧਰ ਤੇ ਓਧਰੋਂ ਏਧਰ ਆ ਗਈ। ਹੁਣ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ, ਕਿ ਕੋਈ ਧਿਰ ਵੀ ਥੋੜੇ ਕੀਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਟਿਕਣੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇਗੀ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਵੀ ਸੰਗਤੋਂ ਤੋਂ ਅਗਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ

ਲਈ, ਜਿਥੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗੀ ਜ਼ਮੀਨ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਇਹਨੀ ਦਿਨੀਂ ਮੀਂਹ ਦਾ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ ਤੇ ਚੁਫੇਰੇ ਪਾਣੀ ਹੀ ਪਾਣੀ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪੁੱਖ ਸਨੇਹੀ ਸ: ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਸ: ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੰਡ 'ਮੂਸਾ' ਨਿਵਾਸੀ ਆਏ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਮੂਸੀਂ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੀਂਹ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਕ ਰਾਤ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਟਕੇ ਉਹ ੩੦ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਮੂਸੀਂ ਪੁੱਜੇ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ੩੧ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵੀ ਕੁਛ ਸਾਮਾਨ ਲਦਵਾਕੇ ਮੂਸਿਆਂ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਾਈਕਲ ਸੀ, ਜੋ ਹਫਤੇ ਭਰ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਤੰਦਰੁਸਤ ਪਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ, ਕਿ ਅਧ ਮੀਲ 'ਤੇ ਜਾਕੇ ਉਹਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਹੀਆਂ 'ਚੋਂ ਫੂਕ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ, ਸਾਈਕਲ ਸਾਥ ਤੋੜ ਗਿਆ। ਮੈਂਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਯਾਦ ਆਇਆ:

ਸਿਆਹ ਬਖਤੀ ਮੇਂ ਕਬ ਕੋਈ ਕਿਸੀ ਕਾ ਸਾਥ ਦੇਤਾ ਹੈ ?
ਕਿ ਤਾਰੀਕੀ ਮੇਂ ਸਾਇਆ ਭੀ ਜੁਦਾ ਹੋਤਾ ਹੈ ਇਨਸਾਂ ਸੇ।

ਸੋ ਸੰਗੱਤਰੇ ਤੋਂ ਮੂਸਿਆਂ ਤਕ ਮੈਂਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਰਿਹੜਕੇ ਹੀ ਲਿਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਵੀਹ ਮੀਲ ਸਫਰ ਪੈਦਲ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਹਫਤਾ ਅਸੀਂ ਮੂਸੀਂ ਸ: ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਬੜੇ ਪੁੱਖ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੧

ਫਿਰ ਛੇ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ਹਾਬਪੁਰੇ ਚਲੇ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ
 ਓਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈਗੀ ਸੀ। ਸ਼ਹਾਬਪੁਰੇ
 ਸ: ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡੀ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ,
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਸਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਰਹਾਂਗਾ। ਓਥੇ ਇਹ
 ਖਬਰ ਮਿਲੀ, ਕਿ ਤਸੀਲ ਕਸੂਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਟੀ
 ਤਸੀਲ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਮਿਲਨੀ ਹੈ। ਮੈਂ ੧੮ ਸਤੰਬਰ
 ਨੂੰ ਪੱਟੀ ਗਿਆ। ਓਥੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵੰਡਣ 'ਤੇ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ
 ਸ: ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕੰਗ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ
 ਵਰਤਾਉ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ
 ਉਜੜਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਅਸਲਾਂ ਹਮਦਰਦੀ
 ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਰ ਪਤਵੰਤੇ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਲਾਹੁੰਦਾ
 ਸੀ, ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਵਢਣ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ,
 ਲਿਖਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਕਿ ਉਹ ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ
 ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ
 ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤਸੀਲਦਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ
 ਸ਼ਹਾਬਪੁਰੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਿਟ ਕਟ ਦਿਤਾ।
 ਸ਼ਹਾਬਪੁਰੇ ਵਾਲਿਆਂ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਤਾ ਤੇ
 ਹਲ ਪਾਕੇ ਪੈਲੀ ਬੀਜ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ
 ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਛਿਆ ਪਰਗਟ
 ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਮੈਂ ਓਥੇ ਹੀ ਰਹਾਂ।

ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਲਾਇਲ ਪੁਰ ਤੇ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਵਿਚ

ਗਏ ਹੋਏ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸੁਆਲ ਉਠ ਖਲੋਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀਏ ਛੋਟੇ ਲੀਡਰ ਇਹ ਆਖਣ ਲਗ ਪਏ, ਕਿ ਅਸਾਂ ਏਥੇ ਏਸੇ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਵਾਪਸ ਆਏ ਵਸਾਉਣੇ ਹਨ, ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ (ਖਾਸ ਕਰ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ) ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ। ਮੇਰਾ ਜ਼ਿਲਾ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਸੀ; ਸੋ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਹਾਬਪੁਰੇ ਵਿਚ ਬੀਜੀ ਬਜਾਈ ਜ਼ਮੀਨ ਛੱਡਣੀ ਪਈ। ਮੈਂ ਜ਼ੀਰੇ (ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਆਕੇ ਸ: ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਤਸੀਲਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਗੜਬੜ ਵਿਚ ਪਿਛੇ ਕਸਰੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਉਹ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਤੇ ਜ਼ੀਰੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਮ ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਮੈਂ ੨੪ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ਹਾਬਪੁਰ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ੨੬ ਨੂੰ ਪਢਣੇ (ਤਸੀਲ ਜ਼ੀਰਾ) ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸ: ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਜਾ। ਜ਼ਮੀਨ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤੀ ਜ਼ੀਰੇ ਬੀਜੀ ਤੇ ਸਿਆਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਪਢਾਣੇ ਕਟੇ। ਹੁਣ ਜ਼ੀਰੇ ਵਿਚ ਵਸੋਂ ਹੈ ਤੇ ਏਥੇ ਬਹਿਕੇ ਹੀ ਇਹ ਕਤਾਬ ਲਿਖੀ ਹੈ।

ਏਸ ਥੋੜੇ ਜਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਤਜਰਬਾ ਮੈਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਕੁਛ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਗੇ ਵੀਹ ਸਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਔਖਾ ਸਮਾਂ ਬਣੇ ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਸਾਂਝਾਂ ਤੋੜ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੩

ਗਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਿਲਕੁਲ ਓਪਰੇ ਬਣ ਗਏ । ਮੈਂ
ਵੇਖਿਆ ਸੁਣਿਆਂ ਹੈ, ਕਿ ਸਾਕਾਂ ਨੇ ਉਜੜਕੇ ਆਏ
ਸਾਕਾਂ ਨੂੰ ਘਰੀਂ ਨਹੀਂ ਵੜਨ ਦਿਤਾ । ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਉਮਰ
ਭਰ ਸਾਥ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਆਸ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਇਕ
ਰਾਤ ਘਰ ਨਹੀਂ ਕਟਣ ਦਿੱਤੀ । ਸਹੀ ਗੱਲ ਏ,
ਉਜੜਕੇ ਆਇਆਂ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਇੱਜ਼ਤ
ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰਹੀ । ਉਹ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਬਕਰਾ ਬਣਾਏ
ਗਏ ਸਨ, ਪਰ.....। ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ,
ਲੁਧਿਆਣੇ, ਪਟਿਆਲੇ, ਆਦਿ ਥਾਂਵਾਂ ਉਤੇ
ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਲੁਕਾਵੇ ਵਾਸਤੇ ਟਿਕਾਣੇ ਦੀ
ਭਾਲ ਵਿਚ ਭਟਕਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਦੇ ਕੋਈਆਂ
ਨੂੰ ਟਿਕਾਣਾ ਦੇਣ ਯੋਗ ਸਨ । ਜ਼ਮਾਨਾ ਬਦਲ ਗਿਆ
ਹੈ, ਰਾਜ ਤੇ ਦੇਸ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਅਜੇ ਕੁਛ
ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਜ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲੇ । ਉਹਨਾਂ
ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਅਜੇ ਓਹੋ ਹੈ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ
ਬਣਾ ਛੱਡਿਆ ਸੀ । ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਹੁਣ
ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਜਦ ਤੋਂ ਮੈਂ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹਾਂ, ਓਦੋਂ ਤੋਂ
ਹੀ ਇਸ ਜੁਗ ਰਾਜਦੀ ਦਾ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ
ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ । ਸੋ ਓਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੈਂ
ਇਲਾਕੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਜਣਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਹਾਲ ਲਿਖਦਾ

ਰਿਹਾ । ਵਖੋ ਵਖਰੇ ਬਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦੇਕੇ ਉਹੋ
 ਹਾਲ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ।
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਹਾਲ ਲਿਖਵਾਏ ਹਨ, ਜਾਂ
 ਲਿਖਕੇ ਦਿਤੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ
 ਅਤੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ।

ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਜੋ ਕੁਛ
 ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸੱਚਾ ਸਮਝਿਆ
 ਹੈ, ਉਹ ਕਲਮ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਆਪਣੇ
 ਵਲੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਧ ਘਟਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ।
 ਆਸ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਇਹ ਮਿਹਨਤ, ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਜਨਤਾ
 ਨੂੰ, ਇਸ ਮਿਲੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਠੀਕ ਠੀਕ ਤਸਵੀਰ
 ਵਿਖਾ ਸਕੇਗੀ ।

ਜ਼ੀਰਾ,
 ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ
 ੧੫ ਮਈ ੧੯੪੮

ਗਿਆਨੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ
 'ਸੀਤਲ'

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੫

ਭੇਟਾ

ਉਹਨਾਂ ਲੱਖਾਂ ਅਭਾਰਿਆਂ ਨੂੰ,
ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਦਲੇ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿਤੀ
ਗਈ ਹੈ।

‘ਸੀਤਲ’

ੴ ਸਤਿਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

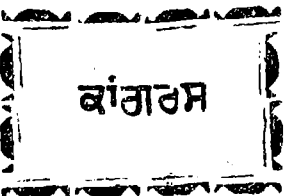
ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

ਪਹਿਲਾ ਕਾਂਡ

‘ਸੀਡਲ’

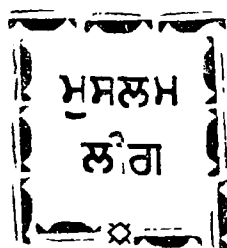
ੴ ਸਤਿਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਪਹਿਲਾ ਕਾਂਡ

੧੮੮੫ ਈਃ ਵਿਚ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਪਹਿਲਾ ਜਲਸਾ ਕਾਂਗਰਸ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਓਮੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੈਨਰਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦ ਦੇ ਚਾਲੂ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਂਗਰਸ, ਅਧ-ਸਰਕਾਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ 'ਤੇ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਆਰੰਭ ਦਿਤੀ, ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਨਰਮ ਤੇ ਸੁਖਾਵੀਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵੀ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਗਰੀਬ ਜਨਤਾ ਉਸ ਵਲ ਝੁਕਦੀ ਗਈ। ੧੯੦੫ ਈਃ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਬਏਸ਼ੀ ਮਾਲ ਦੇ ਤਿਆਗ (ਬਾਈਕਾਟ) ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਦਿਤਾ।

ਗਰੀਬ ਜਨਤਾ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਚੋਖਾ ਅਪਣਾਇਆ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀ ਤਾੜ ਗਏ, ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਅਗਾਂ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਵਧਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਹਥਿਆਰ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨਭਵ ਕਰਨ ਲਗੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤ ਸਕਣ। ਏਸ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ, ਸਾਰੇ ਹਿੰਦ ਵਿਚੋਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। ਸੋ ਢਾਕੇ ਵਿਚ ੧੯੦੬ ਈਃ ਨੂੰ ਆਲ ਇੰਡੀਆ

ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ All India Muslim

League ਦੀ ਨੀਂਹ ਟੱਖੀ ਗਈ। ਪਹਿਲੇ

ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂ

ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਵਖਰੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤੇ ਵਖਰੇ ਹੱਕਾਂ

ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦਾ ਦੁੱਜਾ ਜਲਸਾ

੧੯੦੭ ਈਃ ਵਿਚ ਕਰਾਚੀ ਅੰਦਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ

ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪਾਸ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਵਾਈਸਰਾਏ ਹਿੰਦ ਕੋਲ

ਇਕ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਘਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਸਤੇ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ ਹੱਕ ਤੇ ਵਖਰੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੀ

ਮੰਗ ਕਰੇ। ਇਹ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਲਾਰਡ ਮਿੰਟੋ Minto ਨੂੰ

ਮਿਲਿਆ। ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗਿਣੀ ਮਿਥੀ ਹੋਈ

ਸੀ, ਸੋ ਲਾਰਡ ਮਿੰਟੋ-ਵਾਇਸਰਾਏ ਹਿੰਦ-ਨੇ ਮੁਸਲ-

ਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਖਰੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤੇ ਵਖਰੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੯

ਮਿੰਟੋ-ਮਾਰਲੇ ਮੰਨ ਲਈ। ੧੯੦੯ ਨੂੰ ਮਿੰਟੋ ਮਾਰਲੇ
ਸਕੀਮ ਰੀਫਾਰਮਜ਼ Minto-Morley
 Refcrms ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਬ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ
 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਖਰੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵਧ
 ਹੱਕ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਡਟਕੇ
 ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ।

ਲਾਰਡ ਮਿੰਟੋ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਓਦੋਂ ਵਲਾਇਤ
 ਨੂੰ ਇਕ ਚਿਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
 ਕੋਲੋਂ ਮਜ਼ਬੂਬ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵੱਖਰੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ
 ਕਰਵਾਕੇ ਅਸਾਂ ਹਿੰਦ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਚਾਲੀ ਸਾਲ
 ਪਿੱਛੇ ਪਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ ੧੯੧੪ ਈ: ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ ਯੂਰਪ
ਯੂਰਪ ਲਗ ਪਈ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ
 ਮਦਦ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ
 ਕੀਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ, ਕਿ ਇਸ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ
 ਬਦਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜੰਗ ਪਿਛੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਕੁਛ ਹੱਕ
 ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ 'ਬੋਲੀ ਦਾ ਮਾਲ' ਬਣ
 ਗਏ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਉਣ ਦਾ
 ਫ਼ਿਕਰ ਬਣਿਆਂ। ੧੯੧੯ ਈ: ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ
 ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸਨੂੰ

ਲਖਨਊ
ਪੈਕਟ 'ਲਖਨਊ ਪੈਕਟ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ
 ਰਾਹੀਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ
 ਵਖਰੇ ਹੱਕ ਮੰਨ ਲਏ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਦੇ ਮਨ
 ਦੀ ਮੁਰਾਦ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਏਸ ਦਿਨ ਦੇ
 ਵਖਰੇ ਹੋਏ, ਵਖਰੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਗਏ।

੧੯੧੮ ਈ: ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ
 ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਨੌਆਬਾਦੀਅਤ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ;
 ਜਿਸਨੂੰ ਏਸੇ ਸਾਲ ਦਿੱਲੀ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਫਿਰ
 ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ, ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ
 ਜ਼ਮੇਵਾਰ ਹਕੂਮਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਯੂਰਪ
 ਜੰਗ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ
 ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਜਿੱਤ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਏਸ ਜਿੱਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ
 ਉਹ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਮੰਗੇ
 ਹੱਕ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਰ ਉਹਨੇ ਦਿੱਤਾ ਕੀ ?

ਰੌਲਟ ਐਕਟ Rowlatt Act ।
 ਰੌਲਟ ਬਿਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਸਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ
 ਕੀਤੀ। ੬ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਰੌਲਟ ਐਕਟ
 ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਹੜਤਾਲ ਹੋਈ।
 ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ
 ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ੧੦ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ
 ਗਿਆ। ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਰੋਸ ਵਧ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੧

ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਹਵਾੜੁ ਕਢਣ ਵਾਸਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ
 ਕੁੰ +ੳ+ੳ+ੳ+ੳ+ ਕੁੰ ਬੰਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੱਲਿਆਂ ਵਾਲੇ
 ਕੁੰ ਜੱਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਕੁੰ ਬਾਗ ਵਿਚ ਇਕਠੇ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ
 ਕੁੰ +ੳ+ੳ+ੳ+ੳ+ ਕੁੰ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ (੧੩
 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ) ਸੋਲਾਂ ਸੌ ਗੋਲੀਆਂ ਢਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ।
 ਸੈਂਕੜੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਵਿਚ
 ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚ ਗਈ। ਕਸੂਰ ਤੇ ਗੁਜਰਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਵੀ
 ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਦਬਾਉਣ ਬਦਲ ਬੜੇ ਜੁਲਮ ਕੀਤੇ
 ਗਏ। ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾ ਲਾਗੂ ਕਰ
 ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਬਾਈ ਕਾਟ ੧੯੨੦ ਈ. ਨੂੰ ਕਲਕਤੇ ਵਿਚ ਕਾਂਗ-
 ਰਸ ਨੇ ਨਾ-ਮਿਲ ਵਰਤਨ ਦਾ ਮਤਾ
 ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਨਾ-ਮਿਲ ਵਰਤਨ ਤੇ
 ਬਦੇਸੀ ਮਾਲ ਦੇ ਤਿਆਗ (ਬਾਈ ਕਾਟ) ਦੀ ਲਹਿਰ ਸਾਰੇ
 ਦੇਸ ਵਿਚ ਚਲਾਈ ਗਈ, ਜੋ ਬੜੀ ਸਫਲ ਸਾਬਤ ਹੋਈ।
 ੧੯੨੦ ਈ. ਦੇ ਨਾਗ ਪੁਰ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ
 ਨੇ ਪੰਦਰਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਚੁਣਕੇ,
 ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਉਸਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ। ੧੯੨੧
 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰਸ ਆਫ ਵੇਲਜ਼ ਦਾ ਬਾਈ ਕਾਟ ਕੀਤਾ
 ਗਿਆ, ਤੇ ਅਟੈਸਟੇ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ
 ਗਏ। ਇਸ ਸਾਲ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨ ਸਿਵਲ

ਨਾ ਫੁਰਮਾਨੀ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ
 ਲੀਡਰ ਮੰਨਿਆਂ । ੧੯੨੬ ਈ. ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ
 ਨੇ ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਐਲਾਨ
 ਸਾਈਮਨ ਕੀਤਾ । ੩ ਫਰਵਰੀ ੧੯੨੭ ਈ. ਨੂੰ
 ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬੰਬਈ ਪੁੱਜਾ ।
 ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਉਸਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ
 ਤੇ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਹੜਤਾਲ ਕਰਾਈ ।

ਪੰਡਤ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਨਵੀਂ
 ਨ ਹਰੂ ਰਾਜ ਬਣਤਰ ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ ਤਿਆਰ
 ਰੀਪੋਰਟ ਕੀਤੀ । ੧੯੨੮ ਈ. ਦੇ ਕਲਕਤਾ
 ਇਜਲਾਸ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ
 ਕਿ ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਹਿਰੂ ਰੀਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੰਦੁ-
 ਸਤਾਨ ਨੂੰ ਦਰਜਾ ਨੌ-ਆਬਾਦੀ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ
 ਅਦਮ-ਤਸ਼ੱਦਦ (ਸ਼ਾਂਤੀ) ਰਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨਾਮਿਲ
 ਵਰਤਨਦੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ ਜਾਵੇਗੀ । ਸਾਲ ਭਰ ਪੂਰਨ
 ਸਵਗਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ੧੯੨੬ ਈ.
 ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਇਜਲਾਸ
 ਲਾਹੌਰ ਹੋਇਆ । ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਐਲਾਨ ਅਨੁਸਾਰ
 ਦਸੰਬਰ ੩੧ ਤੇ ੧ ਜਨਵਰੀ (੧੯੩੦) ਦੀ ਵਿਚਲੀ
 ਰਾਤ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਵਜਕੇ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਉੱਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੩

ਪੂਰਨ ਸਵਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ
 ਸਵਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਦਿਤਾ । ੨ ਜਨਵਰੀ ੧੯੩੦
 ਈ: ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਦਿਨ ਮਨਾਉਣ
 ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ੬ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਸਿਵਲ-
 ਨਾਫ਼ੁਰਮਾਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤੇ ਲੂਣ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋੜਿਆ
 ਗਿਆ । ਥਾਂ ਥਾਂ ਪਿਕਟਿੰਗ ਲਾਈ ਗਈ । ਸਰਕਾਰ
 ਵਲੋਂ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਉਤੇ ਮਨ ਮੰਨੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ
 ਗਏ । ਡਾਂਗਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਗਿ੍ਫਤਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆ,
 ਤੇ ਕੋਈ ਗੋਲੀ ਦਾ ਸ਼ਕਾਰ ਬਣੇ ਇਸ ਸਾਲ ਲਗਪਗ
 ੧੧੫ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਰੇ ਤੇ ਇਕ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵਧ ਜੇਲ੍ਹ
 ਵਿਚ ਗਏ । ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ
 ਦਾ ਵਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ।

੧੯੩੧ ਈ: ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ
 ਤਿੰਨ ਰੰਗਾਂ (ਕੇਸਰੀ, ਚਿੱਟਾ ਤੇ ਹਰਿਆ)
 ਤਿੰਨ ਰੰਗਾਂ (ਕੇਸਰੀ, ਚਿੱਟਾ ਤੇ ਹਰਿਆ)
 ਤਿੰਨ ਰੰਗਾਂ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਤਿੰਨੇ
 ਰੰਗ ਤਿੰਨਾਂ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਮੰਨੇ ਗਏ: ਕੇਸਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ,
 ਸਫ਼ੈਦ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਤੇ ਹਰਿਆ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ।
 ਸਫ਼ੈਦ ਰੰਗ ਵਿਚ ਚਰਖੇ ਦਾ ਨਸ਼ਾਨ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ
 ਜੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਤੇ ਅਦਮਤਸ਼ਦਦ-ਸ਼ਾਂਤੀ)
 ਦਾ ਸੂਚਕ ਸੀ । ਚਰਖੇ ਦੀ ਥਾਂ ਚੱਕਰ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਰਖਕੇ,
 ਉਸੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਹੁਣ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਰਾਜਸੀ

ਬੰਡਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਲੂਣ ਸੱਤਿਆ ਗਹਿ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬੜੀ ਵਧਾ ਦਿਤੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਸ ਤੋਂ ਏਨੇ ਘਬਰਾਏ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲਗੀ। ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਏਥੋਂ ਤਕ, ਕਿ ਵਤਨ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਡਾਕਟਰ 'ਇਕਬਾਲ' ਵੀ ਵਤਨ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਦੇ ਉਹ ਦਿਨ ਸਨ, ਜਦ 'ਇਕਬਾਲ' ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ:

ਮਜ਼ਹਬ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਤਾ ਆਪਸ ਮੇਂ ਬੈਰ ਰਖਨਾ
ਹਿੰਦੀ ਹੈਂ ਹਮ ਵਤਨ ਹੈ ਹਿੰਦੋਸਤਾਂ ਹਮਾਰਾ
ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਵੀ ਆ ਗਿਆ, ਜਾਂ ਓਹ 'ਇਕਬਾਲ'
ਆਖਣ ਲਗ ਪਿਆ।

ਇਨ ਤਾਜ਼ਾ ਖ਼ੁਦਾਓਂ ਮੇਂ ਬੜਾ ਸਬ ਸੇ ਵਤਨ ਹੈ
ਜੇ ਪੈਰ ਹਨ ਉਸ ਕਾ ਹੈ ਵੁਹ ਮਜ਼ਹਬ ਕਾਂ ਕਫਨ ਹੈ
ਏਹਾ ਭੱਦਰ ਪੁਰਸ਼ ਇਕ ਥਾਂ ਹੋਰ ਆਖਦਾ ਹੈ:
“ਇਸਲਾਮ ਵਤਨੀਅਤ ਕਾ ਪਾਬੰਦ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲੀਏ
ਉਸੇ ਇਤਹਾਦਿ ਵਤਨ ਕੀ ਨਿਸਬਤ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੇ
ਹਕੂਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਹੈ।.....ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਮੇਂ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੫

ਯੂਰਪੀਨ ਅਸੂਲੋਂ ਕੇ ਮੁਤਾਬਕ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਕੀ ਤਸ਼ਕੀਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਤੀ, ਜਬ ਤਕ ਯਹ ਮੁਖਤਲਿਫ ਫਿਰਕੋਂ ਕੀ ਜੁਦਾਗਾਨਾ ਹਸਤੀ ਕੇ ਤਸਲੀਮ ਨਾ ਕਰ ਲੀਆ ਜਾਏ । ਲਹਿਜ਼ਾ ਮੁਸਲਮਾਨੋਂ ਕਾ ਯਿਹ ਮੁਤਾਲਬਾ ਬਿਲਕੁਲ ਹੱਕ ਬਜਾਨਬ ਹੈ, ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਏਕ ਇਸਲਾਮੀ ਹਿੰਦ ਕੇ ਵਜੂਦ ਮੇਂ ਲਾਇਆ ਜਾਏ ।.....ਮੇਰੀ ਆਰਜ਼ੂ ਯਿਹ ਹੈ, ਕਿ ਪੰਜਾਬ, ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ, ਸਿੰਧ ਵਾ ਬਲੋਚਸਤਾਨ ਕੋ ਮਿਲਾ ਕਰ ਏਕ ਇਸਲਾਮੀ ਰਿਆਸਤ ਕਾਇਮ ਕੀ ਜਾਏ ।”

ਏਸ ਢੰਗ ਦੀ ਮੁਸਲਮ ਰਿਆਸਤ ਵੀ ਮੰਗ ਡਾਕਟਰ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ੧੯੩੦ ਈ: ਵਿਚ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਰਖੀ ਸੀ, ਜੋ ਲੀਗ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ ੧੯੪੦ ਈ: ਨੂੰ ਲੀਗ ਨੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦਾ ਮਤਾ ਖੁਲ੍ਹੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿਤਾ ।

ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਨੇ ੧੯੩੫ ਈ: ੧੯੩੫ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਰਾਜ ਬਣਤਰ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਹੱਕ ਮੰਨਕੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਸੈਂਬਲੀਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂਬਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੱਕੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ । ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀ ਮੰਗ

ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ । ਬੰਗਾਲ, ਪੰਜਾਬ, ਸਿੰਧ, ਬਲੋਚਸਤਾਨ ਤੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਬਾਕੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਮੰਨ ਲਈ ਗਈ । ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਮੁਢ ਵੀ ਬੰਨ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਇਹ ਸਭ ਕੁਛ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਫਿਰਕਾਦਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ, ਕਿਉਂਕਿ 'ਲਖਨਊ ਪੈਕਟ' ਤੇ 'ਨਹਿਰੂ ਰੀਪੋਰਟ' ਵਿਚ ਉਹ ਏਸ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਵਿੰਗੀ ਟੋੜੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਮੰਨ ਚੁਕੀ ਸੀ ।

੧੯੩੬ ਈ. ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ । ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਂਗਰਸੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗੀ ਬਹੁਤੀਆਂ ਮੈਂਬਰੀਆਂ ਜਿੱਤ ਗਏ।
 ਵਜ਼ਾਰਤਾਂ ਵਜ਼ਾਰਤਾਂ ਵਜ਼ਾਰਤਾਂ ਵਜ਼ਾਰਤਾਂ ਵਜ਼ਾਰਤਾਂ
 ਵਜ਼ਾਰਤਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਬਣਾ ਲਈ। ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ ਭਾਵੇਂ ਮੁਸਲਮ ਸੂਬਾ ਸੀ, ਪਰ ਓਥੇ ਬਹੁਤੀ ਗਿਣਤੀ ਉਹਨਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਤਾੜ ਗਏ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪ੍ਰਸਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵਤਨ ਪ੍ਰਸਤੀ ਵਾਸਤੇ ਵਧੇਰੇ ਥਾਂ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ ਦਰਦੀ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਸਰਹੱਦ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਬਣ ਗਈ । ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਪੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਕਈ ਵੇਰ ਢਹਿੰਦੀ ਉਸਰਦੀ ਰਹੀ । ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਸਲਾ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰਾ ਸੀ । ਏਥੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤਿੱਜਾ ਪੰਥ 'ਸਿੱਖ' ਵੀ ਸੀ, ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀਗ ਦੇ ਨਾਲ ਤੀਜੀ ਜੱਥੇਬੰਦੀ 'ਅਕਾਲੀ ਦਲ' । ਏਹਾ ਕਾਰਨ ਸੀ, ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾ ਕਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਬਣੀ ਤੇ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨੀਗ ਦੀ । ਪੰਦਰਾਂ ਅਗਸਤ ੧੯੪੭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਥੇ ਸਦਾ ਸਾਂਝੀ ਜਾਂ ਮਿਲਵੀਂ ਵਜ਼ਾਰਤ ਰਹੀ । ਆਦ ਤੋਂ ਹੀ ਹਿੰਦ ਦੀ ਜੁਗ ਗਰਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਔਕੜਾਂ ਸਹਿਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਸੇ ਹਿੰਦ ਦੀ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮੁੱਲ ਤਾਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ ।

+*+*+ +*+*+ ੨ ਸਤੰਬਰ ਈ: ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਵੱਲੋਂ ਦੁੱਜੀ
 ਨੂੰ ਦੁੱਜੀ ਜੰਗ ਨੂੰ ਜੰਗ ਯੂਰਪ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ
 ਨੂੰ ਯੂਰਪ ਨੂੰ ਜੰਗ ਯੂਰਪ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ
 +*+*+ +*+*+ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਸ ਜੰਗ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ
 ਯੂਰਪ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ
 ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸਰਕਾਰ (ਲੋਕ-ਰਾਜ =

(Constituent Assembly) ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ।
 ਜ਼ਬਾਨੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਭਰੋਸਾ
 ਦੁਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਜੰਗ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਉਹ
 ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ, ਪਰ
 ਪਿਛਲੇ ਵਾਪਰੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੇ
 ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਆਰਜ਼ੀ ਕੌਮੀ
 ਹਕੂਮਤ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ
 ਟਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ । ਅੰਤ ਤੰਗ ਆਕੇ
 ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਜ਼ਾਰਤਾਂ ਛੱਡ ਦੇਣ
 ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ । ੮ ਨਵੰਬਰ ਤਕ ਸਾਰੇ
 ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਤੋਂ
 ਤਿਆਗਪੱਤ੍ਰ (ਅਸਤੀਫੇ) ਦੇ ਦਿੱਤੇ ।

ਏਧਰ ਕਾਂਗਰਸ ਤਾਂ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਿ
 ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਰਾਜ ਹੋਵੇ, ਹਰ
 ਜੁਆਨ (ਬਾਲਗ) ਨੂੰ ਰਾਏ ਦੇਣ ਦਾ ਹੱਕ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਦੁੱਜੇ
 ਪਾਸੇ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਨ ਉਤੇ
 ਪੂਰੇ ਬਲ ਨਾਲ ਤੁੱਲ ਖਲੋਤੀ ਸੀ । ਉਹਨੇ ਮਜ਼ਹੂਬ ਨੂੰ
 ਕੌਮ ਮੰਨ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਖਰੀ ਕੌਮ ਕਹਿਣਾ
 ਅਰੰਭ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵਖਰੇ ਹੱਕ ਹੀ
 [ਪਾਕਸਤਾਨ] ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਖਰਾ ਦੇਸ ਮੰਗਣ ਲੱਗ
 [ਦੀ ਮੰਗ] ਪਈ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਉਹਨੇ
 ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

‘ਪਾਕਸਤਾਨ’ ਰੱਖਿਆ ਸੀ । ੨੩ ਮਾਰਚ ੧੯੪੦
ਈ: ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਹੇਠ
ਲਿਖਿਆ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ।

ਅਸੀਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਂ । ਸਾਡਾ ਇਸਲਾਮੀ ਕੌਮੀ
ਧਰਮ (ਨੈਸ਼ਨਲਿਜ਼ਮ—Nationalism) ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ
ਕੌਮੀ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰਾ ਹੈ ।

“ਸਾਡਾ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੱਕ ਹੈ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਕ
ਵਖਰੀ ਕੌਮ ਬਣ ਕੇ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾ ਸਕੀਏ ਤੇ ਸਾਡੀਆਂ
ਰਿਆਸਤਾਂ ਬਾਕੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰੀਆਂ ਤੇ
ਨਿਆਰੀਆਂ ਹੋਣ ।

“ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ
ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ
ਸੂਬੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ।

“ਅਸੀਂ ਐਲਾਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਕਿ ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ
ਇਸ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ Muslim States
Federation ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ (ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰੂ ਦਾ
ਰਾਜ) ਹੋਵੇਗਾ ।

“ਅਸੀਂ ਐਲਾਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ
ਇਹ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ, ਉਨਾ ਚਿਰ
ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ
ਦਾ ਮਸਲਾ ਨਹੀਂ ਛੇੜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ।”

ਇਹ ਹੈ ਮੰਗ, ਜੋ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੇ ਲਾਹੌਰ
 ਦੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਕੀਤੀ, ਭਾਵ ਦੋ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ
 ਉਤੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਮੰਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਕੁਦਰਤ
 ਵਲੋਂ ਇਕ ਬਣਾਏ ਦੇਸ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਨਾ
 ਸੀ। ਏਸ ਮੰਗ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਹਿੰਦੀਆਂ
 ਨਾਲੋਂ ਐਨਾ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਠੀਕ ਉਤਰ
 ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਭਰ-ਵਗਦੀਆਂ
 ਨਦੀਆਂ ਨੇ ਦਿਤਾ। ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਇਸ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ
 ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਨੋ ਦਿਨ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੀ ਗਈ। ੧੯੪੧
 ਈ: ਦੇ ਮਦਰਾਸ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਜਿ: ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ
 ਜਿਨਾਹ ਨੇ (ਜੋ ਕਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ
 ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਾ ਆਗੂ-ਕਾਇਦੇ ਆਜ਼ਮ
 ਤੇ ਹੁਣ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ ਹੈ)
 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਕੇ ਕਿਹਾ: “ਪਾਕਸਤਾਨ ਹਾਸਲ
 ਕਰੋ, ਜਾਂ ਮਰ ਮਿਟੋ।” ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ? ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
 ਦੇ ਗਲੀਆਂ ਮਹੱਲਿਆਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਏਹਾ ਵਾਜਾਂ
 ਆਉਣ ਲਗ ਪਈਆਂ।

ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਏਸ ਆਹਰੇ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ
 ਕਾਂਗਰਸ ਦੇਸ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ। ਅੰਗਰੇਜ਼
 ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਰੀ ਜੰਗ ਹੋ
 ਰਹੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਜੰਗ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ,

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੧

ਪਰ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਸ ਘੋਲ ਵਾਸਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ
 ਢੁਕਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੇ
 ਕੁਛ ਕਾਂਗਰਸ ਮੰਗਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ
 ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਬੁਰ ਦੇ ਲਭੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ
 ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁਲਦੀ।

ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੪੦ ਈ: ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ
 ੪੦ ਦਾ ਨੇ ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਵੱਲੋਂ ਸਿਵਲ
 ਸਤਿਆ ਗ੍ਰਹਿ ਨਾ-ਫੁਰਮਾਨੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ
 ਦਿਤੀ। ਸੱਤਿਆ ਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹਥਿਆਰ ਇਹ ਸੀ,
 ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਦਦ ਨਾ ਦਿਓ। ੩੧
 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਜੀ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ
 ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਕੈਦ ਸੁਣਾ ਦਿਤੀ ਗਈ।
 ੧੯੪੧ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਲਹਿਰ ਓਵੇਂ ਚਾਲੂ ਰਹੀ।
 ਇਸ ਸਿਵਲ ਨਾ-ਫੁਰਮਾਨੀ ਵਿਚ ਪੈਂਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ
 ਵਧ ਕੈਦ ਹੋਏ ਤੇ ਛੇ ਲਖ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਜੁਰਮਾਨਾ
 ਹੋਇਆ। ਓਧਰ ਜੰਗੀ ਹਾਲਾਤ ਵਧੇਰੇ ਵਿਗੜ ਗਏ ਤੇ
 ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਕੱਢਣਾ ਚਾਹਿਆ।
 ਸੋ ੩ ਦਸੰਬਰ ੧੯੪੧ ਈ: ਨੂੰ ਸਭ ਕਾਂਗਰਸੀ ਕੈਦੀਆਂ
 ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਕੁਛ ਦੇਣਾ ਮੰਨਿਆਂ

ਕ੍ਰਿਪਸ ਸਕੀਮ ਤੇ ੧੧ ਮਾਰਚ ੧੯੪੨ ਈ: ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਪਸ
 ਸਕੀਮ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਆਪਣਾ
 ਮਦਾਰੀ ਵਾਲਾ ਥੈਲਾ ਲੈਕੇ ਸਰ ਸਟੈਫ਼ਰਡ ਕ੍ਰਿਪਸ
 Sir Stafford Cripps ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆ ਗਿਆ।
 ਲਗੀਆਂ ਹਿੰਦ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਪਸ ਦੀਆਂ
 ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਹੋਣ। ਕ੍ਰਿਪਸ ਸਕੀਮ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਛ
 ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਕਸਰ ਉਹਨੇ
 ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਬਾਨੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਪੂਰੀ
 ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਅੰਤ ਕਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ
 ਏਨਾ ਕੁਛ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਸਕੀਮ ਵਿਚ ਕੁਛ
 ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਦੇਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਜਥੇਬੰਦ ਨੇ ਵੀ
 ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਗੋਰਖ ਧੰਧੇ ਦਾ ਭਾਵ
 ਅਰਥ ਏੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਦਸਿਆ ਜਾ
 ਸਕਦਾ ਹੈ :

“ਜੰਗ ਦੇ ਮੁੱਕਣ ਪਿਛੋਂ, ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਹੋਣ
 ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ
 ਜਿਹੜੇ ਝਗੜੇ ਝਾਂਝੇ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ
 ਮੁਕਣ ਪਿਛੋਂ, ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਦਰਜਾ ਨੌ-ਆਬਾਦੀਆਤ
 ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ
 ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਮਨ ਵੈਲਥ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹਿੱਸੇਦਾਰ
 ਹੋਵੇਗਾ।.....ਕੌਮਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਦਾ ਭਾਰ
 ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਦੇ ਸਿਰ ਹੋਵੇਗਾ।.....ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ
 ਵਿਚ ਲੋਕ-ਰਾਜ-ਸਭਾ Constituent Assembly
 ਬਣਾਵੇਗੀ, ਉਸ ਦੇ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਇਹ ਢੰਗ ਹੋਵੇਗਾ,
 ਕਿ ਲੜਾਈ ਪਿਛੋਂ ਚੋਣਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ
 ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਫਿਰਕਾ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦੇ
 ਮੈਂਬਰ ਰਾਜ-ਸਭਾ ਵਾਸਤੇ ਚੁਣੇਗਾ। ਇਹ ਮੈਂਬਰ
 ਪਹਿਲੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣਗੇ।
 ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰ
 ਥਾਪਣ ਦਾ (ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਦਾ ਨਹੀਂ) ਹੱਕ ਹੋਵੇਗਾ,
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਆਪਣੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਹਿੱਸ ਤ
 ਹਿਸਾਬ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਰਿਆਸਤੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ
 ਓਹਾ ਅਖਤਿਆਰ ਹੋਣਗੇ, ਜੋ ਦੁੱਜੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ।.....
 (ਸਕੀਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸਾ ਇਹ ਸੀ, ਕਿ)
 ਜਿਹੜੇ ਸੂਬੇ ਤੇ ਵੱਖੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ
 ਰਾਜ-ਸਭਾ (Federation) ਬਨਾਉਣੀ ਚਾਹੁਣ,
 ਬਣਾ ਸਕਣਗੇ, ਪਰ ਹਿੰਦ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋਏ ਸੂਬਿਆਂ
 ਦੀ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਕੋਈ ਮਾਇਕ
 ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ.....ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਹਿੰਦ ਵਿਚ
 ਨਵਾਂ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਾਲੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਓਨਾ ਚਿਰ ਹੁਣ
 ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੀ ਚਾਲੂ ਰਹੇਗਾ। ਵਾਈਸਰਾਏ ਨੂੰ
 ਆਪਣੀ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਕਰਨ ਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ

ਦੇ ਬਦਲਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ।.....ਫੌਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹਰ ਹਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਹਥ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇਗਾ, ਜਦ ਤਕ ਜੰਗ ਮੁਕਦੀ ਨਹੀਂ। ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਸਹਿਮਤ ਵੀ ਹੋ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਵੀ ਫੌਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਹੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਹੇਗੀ.....।”

ਨਾਲ ਹੀ ਕ੍ਰਿਪਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਆਖ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਜਾਂ ਸਭ ਕੁਛ ਮੰਨੋ ਤੇ ਜਾਂ ਸਭ ਕਾਸੇ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਓ। ਇਹ ਸੀ ਕ੍ਰਿਪਸ ਸਕੀਮ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਕਹਿਦੀ ਸੀ, ਕਿ ਇਸ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਵੇਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਨ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਦਾ ਨੇਤਾ ਮਿ: ਜਿਨਾਹ ਆਖਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਧੀ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾਕਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆਂ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ। ਬਾਕੀ ਗੱਲ ਰਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ, ਇਸ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੇ ਤਬਾਹੀ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਪਸ ਦੇ ਬੁਲਾਏ ਹੋਏ ਸਿਖ ਲੀਡਰ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਨ ਗਏ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਜਬ ਮੰਗਾਂ ਸੁਣਕੇ ਕ੍ਰਿਪਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਕਿਸੇ ਸੂਬੇ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਜੋ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋਕੇ ਪਹਿਲੀ ਜਾਂ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਰਾਜ-ਸਭਾ ਵਿਚ ਰਲਨਾ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੫

ਚਾਹੇ, ਰਲ ਸਕੇਗਾ । ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸੀ, ਕਿ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਸਿਖ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਇਲਾਕਾ ਬਚਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ, ਜਿਸ ਕ੍ਰਿਪਸ ਨੇ ਰੂਸ ਤੇ ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਤੋੜਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਾ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਨਾ ਛਲ ਸਕਿਆ ਤੇ ਉਸਦੀ ਬਣਤਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾ ਮੰਨੀ ।

ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧਾ ਦਿਤੀਆਂ । ਉਹਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਦੇ ਵਡੇ ਕੰਮ ਸਨ: ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬਲ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣਾ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ ਸੀ, ਤੇ ਰਾਜਗੋਪਾਲ ਆਚਾਰੀਆ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ । ੨੨ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੪੨ ਈ: ਨੂੰ

ਮਦਰਾਸ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿਚ ਰਾਜਗੋਪਾਲ ਨੇ ਇਕ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਨਵਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ ਵੇਲੇ ਜੇ ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਵਖਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਹੱਕ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਵੇ, (ਭਾਵ ਜੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਮੰਗੇ) ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ । ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿਚ ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਕਾਂਗਰਸ

ਰਾਜਾ ਫਾਰਮੂਲਾ

ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਰਾਜਗੋਪਾਲ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦੇ ਮਤੇ
 ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ੬ ਜੁਲਾਈ
 ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਮਤਾ ਪਾਸ
 ਕੀਤਾ, ਕਿ “ਅੰਗਰੇਜ਼ੋ ! ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਛੱਡ ਦਿਓ।”
 ੮ ਅਗਸਤ (੧੯੪੨ ਈ ਨੂੰ ਬੰਬਈ
 ੯ ਅਗਸਤ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨੇ
 ੧੯੪੨ ਫਿਰ ‘ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਛੱਡ ਦਿਓ’ ਦੇ
 ਮਤੇ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਤੇ ਸਭ ਕੁਛ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ
 ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ੮ ਅਗਸਤ
 ਦਾ ਮਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਸੀ।
 ਜੰਗ ਯੂਰਪ ਵੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ’ਤੇ ਸੀ। ਉਸ
 ਵੇਲੇ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਧਿਰ
 ਜਿੱਤੇਗੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਦਬਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ੯ ਅਗਸਤ ਦਾ
 ਸੂਰਜ ਅਜੇ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ
 ਸਣੇ ਸਾਰੀ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਏ
 ਗਏ। ਕਾਂਗਰਸ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੁਧ ਜਥਬੰਦੀ ਕਰਾਰ ਦੇ
 ਦਿਤੀ ਗਈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ
 ਦਿਤੇ ਗਏ। ਕਈਆਂ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ (ਜਿਵੇਂ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ
 ਲਾਲ ਜੀ) ਗੁਪਤ ਥਵਾਂ ’ਤੇ ਕੈਦ ਰਖਿਆ ਗਿਆ।
 ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਡਿਆਨਕ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੭

ਤੇ ਆਖਰੀ ਟੱਕਰ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਅੱਡੀ ਚੋਟੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ, ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਟਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਧੱਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਕਈ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬੰਦੇ (ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਧੜਲੇਦਾਰ ਵਰਕਰ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਗੇ ਫਿਰਦੇ ਦਿਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ) ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣ ਤੋਂ ਵੀ ਘਬਰਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਤੇ ਕੁਛ ਸੂਇਆਂ ਵਿਚ ਏਸ ਅਤਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਲੋਕੀਂ ਏਨੇ ਭੜਕ ਉਠੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸਾੜ ਦਿਤੇ ਤੇ ਟੇਲ ਦੀਆਂ ਪਟੜੀਆਂ ਉਖੇੜ ਦਿਤੀਆਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੀ ਗੜਬੜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮਥੇ ਮੜ੍ਹੀ।

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਇਹ ਅੰਤਮ ਜੇਲ੍ਹ ਯਾਤਰਾ ਸੀ। ੧੦ ਫਰਵਰੀ ੧੯੪੩ ਈ: ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ੨੧ ਦਿਨ ਦਾ ਵਰਤ ਰਖਿਆ, ਜੋ ਤਿੰਨ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ। ਕੁਛ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਤੇ ਆਗੂਆਂ ਵਲੋਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ (ਖਾਸ ਕਰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ) ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਵਾਸਤੇ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਏਸ ਗੱਲ ਵਲ ਧਿਆਨ ਭੁਕ ਵੀ ਨਾ ਦਿਤਾ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਧਰਮਪਤਨੀ (ਕਸਤੂਰਾ ਬਾਈ) ੨੨ ਫਰਵਰੀ ੧੯੪੪ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ

ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਈ । ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਂ ਨੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਇਕ ਅਥਾਹ ਰੋਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤਾ । ੨੧ ਦਿਨ ਦੇ ਵਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਅਰੋਗਤਾ ਵਿਗੜ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਫਿਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ । ੬ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੪੨ ਈ: ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਮਹਾਤਮਾ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਜਨਤਾ ਵਧੇਰੇ ਬੇਚੇਨ ਹੋ ਉਠੀ ।

ਗਾਂਧੀ ਜੀ
ਦੀ ਰਿਹਾਈ

ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਮੰਗ ਹੋਣ ਲਗੀ । ਅੰਤ ੬ ਮਈ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਨਾਲ ਹੀ ਐਲਾਨੇ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਇਹ ਰਿਹਾਈ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੈ ।

ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਕੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਐਨੇ ਉਤਾਵਲੇ ਹੋਏ ਕਿ ਆਪਣੀ ਅਰੋਗਤਾ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ੧੨ ਮਈ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਜਾ ਪੁੱਜੇ । ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਗਾਂਧੀ ਜਿਨਾਹ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਜਾ ਪੁੱਜੇ । ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਮਿਲਨੀ ਲੋਗ ਮਿ: ਜਿਨਾਹ ਦੀ ਕੋਠੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਕਰਨ । ਦੋਵੇਂ ਲੀਡਰ ਜੱਫੀਆਂ ਪਾਕੇ ਮਿਲੇ । ਆਪ ਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਲਗਕੇ ਮਿਲੇ, ਪਰ ਮਿਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਜੰਮੇ ਪਲੇ ਭਰਾਵਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿਛੋੜਨ ਵਾਸਤੇ । ਦੋਹਾਂ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

ਵਿਚ ਚੌਦਾਂ ਦਿਨ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਫੈਸਲਾ
 ਕੋਈ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ । ਰਾਜ ਗੋਪਾਲ ਦੇ ਜਿਸ ਮਤ ਨੂੰ
 ੧੯੪੨ ਈ: ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਠੁਕਰਾ ਦਿਤਾ ਸੀ
 (ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਮੰਨ ਲਿਆ
 ਸੀ), ਹੁਣ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਜਿਨਾਹ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਓਹ ਮਤ
 ਮੰਨ ਲਿਆ । ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ: “ਹਿੰਦੂ
 ਮੁਸਲਮ ਮੇਲ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹਾਂ । ਰਾਜਾ ਫਾਰਮੂਲਾ
 (ਰਾਜ ਗੋਪਾਲ ਦੀ ਦੱਸੀ ਬਣਤਰ) ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ
 ਪਹਿਲਾਂ ਰਲਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ ਤੋਂ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾ
 ਲਈਏ।” ਜਿਨਾਹ ਏਹ ਗੱਲ ਨਾ ਮੰਨਿਆਂ । ਉਹਨੇ
 ਕਿਹਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਮੰਨੋ, ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕ
 ਵਖਰੀ ਕੌਮ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ੯ ਕਰੋੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਾਸਤੇ
 ਵਖਰਾ ਮੁਲਕ ਦੇਣਾ ਮੰਨੋ । ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਅਮਲੀ ਤੌਰ
 'ਤੇ ਸਭ ਕੁਛ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸ਼ਬਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ
 ਮੰਨਦੇ ਸਨ । ਜਿਨਾਹ ਸੁਭਾ ਦਾ ਜ਼ਿੱਦੀ ਤੇ ਬੜਾ ਚਾਲਾਕ
 ਸੀ । ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਢੱਠੀ ਹੋਈ ਕਾਂਗਰਸ (ਉਸ ਵੇਲੇ
 ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸੀ) ਨੂੰ ਚੰਗੀ
 ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਘਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ
 ਲਿਖਤ ਹੈ: “ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਆਤਮ-ਨਿਰਣੈ ਦਾ
 ਹੱਕ ਇਕ ਵਖਰੀ ਕੌਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੰਗਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਸੇ
 ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ । ਦੋ

ਵੱਡਿਆਂ ਕੌਮਾਂ—ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ—ਵਾਸਤੇ ਦੇ ਵਖਰੇ
 ਵਖਰੇ ਸੁਤੰਤਰ ਮੁਲਕ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ
 ਪੱਛਮੀ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਨਿਰਣੈ ਦਾ ਹੱਕ ਦੇਂਦਾ ਹੈ,
 ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਰੈਜ਼ੂਲੇਸ਼ਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹੱਕ ਮੰਗਦਾ
 ਹੈ।” ਬਗੜਾ ਬੜੀ ਥੋੜੀ ਗੱਲ ਦਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ
 ‘ਪਾਕਸਤਾਨ’ ਮੰਗਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਨੂੰ ਆਤਮ-ਨਿਰਣੈ ਦਾ ਹੱਕ ਦੇਂਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ
 ਮੁਸਲਮ-ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਵਖਰਾ ਹੋਣ
 ਦਾ ਹੱਕ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਮ-ਲੀਗ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਕਿ
 ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਰਾ ਭਰਾ ਹਨ, ਇਕੋ ਕੌਮ ਹੈ ਤੇ
 ਕਾਂਗਰਸ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੁਸਲਮ
 ਲੀਗ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵਖਰੇ ਹੱਕ ਲੈ ਲਵੇ। ਏਥੋਂ
 ਤਕ ਨਿਰਾ ਸ਼ਬਦੀ ਭਿੰਨਭੇਤ ਸੀ, ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ
 ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੀਗ ਪਾਕਸਤਾਨ ਮੰਗਦੀ ਸੀ,
 ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ। ਫਰਕ
 ਕੇਵਲ ਏਨਾ ਸੀ, ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਹਿਲਾਂ
 ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੋਂ ਮੁਲਕ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਾ ਲਈਏ, ਫਿਰ
 ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦੀਆਂ ਦੀ ਰਾਏ ਪੁਛੀ ਜਾਵੇ, ਜਿਹੜੇ
 ਇਲਾਕੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਨਾਉਣਾ ਚਾਹੁਣ, ਉਹ ਵਖਰੇ
 ਹੋ ਜਾਣ। ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦੀ।
 ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਲੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੪੧

ਪਾਕਸਤਾਨ ਨੂੰ ਇਕਠੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲੇ। ਇਹ ਵੱਡਾ
 ਕਾਰਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਸਤੇ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਜਿਨਾਹ ਵਿਚ
 ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਅੰਤ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਜਿਨਾਹ-ਯਾਤਰਾ
 ਕਰ ਕੇ ਬਿਨਾ ਵਰ-ਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਵਾਪਸ ਵਾਰਧਾ
 ਚਲੇ ਗਏ। ਜਿਨਾਹ ਮਾਂਹ ਦੇ ਆਟੇ ਵਾਂਗ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ
 ਵਧੇਰੇ ਆਕੜ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਨਿਸਚਾ ਹੋ ਗਿਆ,
 ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਮਾਤਾ
 ਭੂਮੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਨੇ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਦਾਤਾ ਮਾਤਾ ਦੇ
 ਟੁਕੜੇ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਗਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਨ ਦੇ
 ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ
 ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਗਾਂਧੀ ਦੇਸ ਵੰਡਣਾ ਮੰਨ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ
 ਹੁਣ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ ਰੁਕਾਵਟ ਰਹਿ
 ਗਈ ਹੈ? ਸੋ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਗਡਿਆਂ
 ਪਰਨੇ ਤਾਂ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿੱਸਲ
 ਹੋ ਕੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਮੰਨੇ, ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ। ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ :
 ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਕਾਂਗਰਸ ਝੁਕਦੀ ਗਈ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ
 ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਲੀਡਰ ਜਿਨਾਹ ਵਧੇਰੇ ਸਿਰ
 ਵੜਦੇ ਗਏ।

੮ ਜੂਨ ੧੯੪੩ ਈਃ ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਵੇਵਲ
 ਹਿੰਦ ਦਾ ਵਾਈਸਰਾਏ ਬਣਿਆ। ਉਹਨੇ
 ਲੀਗ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਕਈ

ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਨੇਪਰੇ ਕੋਈ ਨਾ ਚੜ੍ਹਿਆ।
 ੧੯੪੫ ਈ: ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਗੋਲਮੇਜ਼
 ਕਾਨਫਰੰਸ ਕੀਤੀ (ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰ
 ਰਿਹਾ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ)। ਕਾਂਗਰਸੀ, ਲੀਗੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀ
 ਲੀਡਰ ਬੁਲਾਏ, ਪਰ ਸਮਝੌਤਾ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ,
 ਕਿਉਂਕਿ 'ਮੈਂ ਨਾ ਮਾਨੂੰ' ਵਾਲੀ ਆਦਤ ਜਿਨਾਹ ਨੇ
 ਨਾ ਛੱਡੀ।

੧੯੪੬ ਈ: ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆਂ
 ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੀਮ
 ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ
 ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵੱਡੀਆਂ ਕੌਮਾਂ
 (ਫਿਰਕਿਆਂ) ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੰਨ ਲਈ; ਭਾਵ: ਸਿੱਖ,
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਜਨਰਲ (ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ
 ਮਿਲਾ ਕੇ)। ਤਿੰਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਵਖਰੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤੇ
 ਵਖਰੀਆਂ ਮੈਂਬਰੀਆਂ। ਦਸ ਲਖ ਬੰਦੇ ਪਿਛੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ
 ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਇਆ। (ਏਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਵੱਡੀ ਕਾਨੂੰਨ-
 ਘੜਨੀ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਸਿੱਖ ਮੈਂਬਰ ਆਉਂਦੇ
 ਸਨ। ਤਿੰਨ ਮਹਿਕਮੇ—ਫੌਜ, ਡਾਕ ਤੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦੇ
 ਵਸੀਲੇ—ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਰੱਖੇ ਗਏ। ਵੱਡੀ
 ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਅਗੇ ਸੂਬੇਵਾਰ ਤਿੰਨਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ
 ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਏਸਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਡੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੪੩

ਥੱਲੇ ਫੇਰ ਤਿੰਨ ਕੌਸਲਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ, ਜੋ ਉਪਰਲੇ
 ਤਿੰਨ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ
 ਵਿਚ ਖ਼ਤ ਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਸਨ । ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ
 ਬਿਹਾਰ, ਉੜੀਸਾ, ਯੂ. ਪੀ., (ਸਮਿਲਤ ਪਰਾਂਤ),
 ਸੀ. ਪੀ. (ਮਧ ਪਰਾਂਤ), ਮਦਰਾਸ ਤੇ ਬੰਬਈ ਦੇ ਸੂਬੇ
 ਸਨ । ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ, ਸਰਹੌਦੀ ਸੂਬਾ, ਸਿੰਧ
 ਤੇ ਬਲੋਚਸਤਾਨ ਸਨ ! ਤਿੱਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਤੇ
 ਆਸਾਮ ਸਨ । ਏਸ ਵੰਡ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾ ਹਿੱਸਾ ਹਿੰਦੂਆਂ
 ਦੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੋਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ
 ਸਨ । ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਏਸ ਰਾਜਬਣਤਰ ਵਿਚ ਪੂਰੀ
 ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਛ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸ ਬਣਤਰ
 ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੱਗ ਨਾਲੋਂ ਵੀ
 ਵਧੇਰੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਜਿਥੇ ਅਧਾ ਦੇਸ (ਦੁੱਜਾ ਤੇ
 ਤਿੱਜਾ ਗਰੁੱਪ) ਸਿਧਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ
 ਸੀ, ਓਥੇ ਵੱਡੀ ਕੌਸਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਤੇ
 ਮੁਸਲਮ ਘਟ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਤੋਲ ਦਿਤਾ ਸੀ ।
 ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਪਾਸ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੈਂਬਰਾਂ
 ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਅਧ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੁਸਲਮ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ
 ਅਧ ਤੋਂ ਵਧੇਰ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੋਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ ।
 ਜੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸਣੇ ਅਧ ਤੋਂ ਇਕ ਘਟ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੋਣ,

ਪਰ ਅਧਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਵਧ ਮੁਸਲਮ ਮੈਂਬਰ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਕੀਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ (Veto-Power) ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਅਜੇਹਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਬਦ ਬਥੇਰੇ ਸੁੰਦਰ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਦਿੱਤਾ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ। “ਸਿੱਖ ਬੜੇ ਬਹਾਦਰ ਹਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜੱਦੀ ਘਰ (Home Land) ਹੈ, ਆਦਿ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜੱਦੀ ਘਰ, ਪੰਜਾਬ ਹਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਏਸ ਬਣਤਰ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ, ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਬੜੇ ਚਲਾਕੀ ਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਮੰਗ ‘ਅਖੰਡ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ’ ਵੀ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪਾਕਸਤਾਨ (ਬੰਗਾਲ, ਆਸਾਮ ਤੇ ਪੰਜਾਬ, ਸਿੰਧ, ਬਲੋਚਸਤਾਨ ਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਦੋ ਗਰੁੱਪ) ਵੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਵਿਚਲੇ ਸਮੇਂ ਵਾਸਤੇ (ਜਦੋਂ ਤਕ ਨਵੀਂ ਕਾਨੂੰਨ ਘੜਨੀ ਕੌਂਸਲ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੰਭਾਲਦੀ) ਇਕ ਕੰਮ ਚਲਾਉ (ਆਰਜ਼ੀ) ਹਕੂਮਤ ਬਣਨੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੪੫

ਬਰਾਬਰ ਮੈਂਬਰੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ (ਪੰਜ, ਪੰਜ) ਤੇ ਬਾਕੀ ਘਟ ਗਿਣਤੀਆਂ (ਸਿੱਖ, ਅਫ਼ੂਤ, ਆਦਿ) ਨੂੰ ਇਕ, ਇਕ।

ਇਹ ਸੀ ਭੇਤ ਭਰੀ ਕੈਬਨਿਟ-ਮਿਸ਼ਨ-ਸਕੀਮ (ਰਾਜ-ਬਣਤਰ)। ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸਕੀਮ ਮੰਨ ਲਈ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਆਰਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਨਾ ਮੰਨਿਆਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਬਣਤਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਣਤਰ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਆਰਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਬਨਾਉਣੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ੨੯ ਜੂਨ ਨੂੰ ਆਰਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਏਸ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਏਨੀ ਚਿੜ੍ਹਾ, ਕਿ ਉਹਨੇ ੨੯ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਸਕੀਮ ਨਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦਿਤੀ ਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟ ਐਕਸ਼ਨ (ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ) ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਾਈਸਰਾਏ ਨੇ ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਦੀ ਏਸ ਧਮਕੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨੇ ੧੦ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਆਰਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਬਨਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿ ਦਿਤਾ। ਅਜੇ ਆਰਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਬਣੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਾਂ ੧੬ ਅਗਸਤ ਆ ਪੁਜਾ। ਇਹ ਦਿਨ ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਨੇ ਡਾਇਰੈਕਟ

ਲੀਗ ਦਾ
ਡਾਇਰੈਕਟ
ਐਕਸ਼ਨ

ਐਕਸ਼ਨ (ਸਿਧੀ ਟੱਕਰ) ਵਾਸਤੇ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ
 ਸੀ। ਇਹ ਟੱਕਰ ਲੀਗ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਨਹੀਂ,
 ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲੈਣੀ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਤਾਂ
 ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਾਸਤੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਦੇ ਵਿਰੁਧ
 ਲੜਦੀ ਆਈ ਸੀ, ਪਰ ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ
 ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋਕ ਪਾਉਂਦੀ ਆਈ ਸੀ, ਤੇ ਉਲਟੀ ਕਾਂਗਰਸ
 ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲੜਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦੀ ਆਈ ਸੀ।
 ਲੀਗ ਦੀ ਨੀਯਤ ਉਹਦੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸਿੱਧ
 ਹੈ। ਉਹਨੇ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਕੇ ਤੇ ਮਾਰੂ ਹਥਿਆਰ
 ਲੈਕੇ ੧੬ ਅਗਸਤ ੧੯੪੬ ਈ: ਨੂੰ
 ਕਲਕੱਤੇ ਅੰਦਰ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ
 ਜਲੂਮ ਕਢਿਆ। ਮੁਸਲਮਲੀਗੀ ਦੀਵਾਨੇ ਫੁਰੇ ਤੇ
 ਬਰਛੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜੀ 'ਅੱਲਾਹੁ ਅਕਬਰ',
 'ਯਾ ਅਲੀ', 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ', 'ਲੋਕੇ ਰਹੋਂਗੇ
 ਪਾਕਿਸਤਾਨ', 'ਜੈਸੇ ਲੀਆ ਥਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ, ਵੈਸੇ
 ਲੋਂਗੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ', ਆਦਿ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ
 ਵਿਚ ਨਿਕਲੇ। ਹਿੰਦੂ ਭੈਭੀਤ ਹੋਕੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬੁਹੇ ਬੰਦ
 ਕਰਕੇ ਲੁਕ ਗਏ। ਮੁਸਲਮਲੀਗੀਆਂ ਨੇ ਏਨੇ ਤੇ ਹੀ
 ਸੰਤੋਖ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਲੁਟਣੀਆਂ ਤੇ
 ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗਾਂ ਲਾਉਣੀਆਂ ਅਰੰਭ
 ਦਿਤੀਆਂ। ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪਿਆ, ਫੁਰਾ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੪੭

ਮਾਰਕੇ ਓਥੇ ਹੀ ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਲੀਗੀ
 ਮਤਵਾਲੇ ਇਨਸ ਨੀਅਤ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਅਗਾਂ ਵਧ ਤੁਰੇ ।
 ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਵਢ ਦਿਤੀਆਂ
 ਗਈਆਂ ਤੇ ਦੁਧ ਚੁੰਘਦੇ ਬਾਲ ਖੋਹ ਕੇ ਲੱਤਾਂ ਤੋਂ ਫੜਕੇ
 ਚੀਰ ਕੇ ਦੋਫਾੜ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਇਕ ਸਕੂਲ ਦੇ ਬੋਰਡਿੰਗ
 ਵਿਚ ਕੁਛ ਸੈਂਕੜੇ ਹਿੰਦੂ ਬੱਚੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ;
 ਉਸ ਬੋਰਡਿੰਗ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਕੇ ਉਹ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਬੱਚੀਆਂ
 ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਸਾੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਖਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ
 ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇਵੀਆਂ ਦੀ ਪਤ ਲਾਹੀ ਗਈ । ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ
 ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਲੋਥਾਂ ਰੁਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਮਕਾਨਾਂ
 ਵਿਚੋਂ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਨਿਕਲ
 ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਇਹ ਸੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟ
 ਐਕਸ਼ਨ । ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਮਜ਼ਹਬ
 ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਭੜਕੇ ਹੋਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਅਮਨ ਤੇ
 ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਵਸਦੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦ
 ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਬਾਲ ਦਿਤੇ ।

ਦੀਨ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤ ਜਦ ਬੁਰਕਾ ਪਾਲੇ
 ਕਾਫ਼ਰ ਜਾਪਣ ਵੇਵਤੇ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਘਰ ਵਾਲੇ
 ਮਾਸ ਛੱਡੇ ਚੰਗਿਆੜੀਆਂ, ਰਤ ਖਾਏ ਉਬਾਲੇ
 ਬਣਨ ਬਿਗਾਨੇ ਆਪਣੇ, ਦੀਵਾ ਘਰ ਜਾਲੇ
 ਮੋਮਨ ਚਲਣ ਲੱਗ ਪੈਣ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਚਾਲੇ

ਚੜ੍ਹ ਪਏ ਏਹਾ ਧਾਰਕੇ ਲੀਗੀ ਮਤਵਾਲੇ
 ਖਿਦਮਤ ਕਰਨ ਰਸੂਲ ਦੀ ਲੈ ਛੁੀਆਂ ਭਾਲੇ
 ਵਿਚ ਕਲਕਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫੜ ਭਾਂਬੜ ਬਾਲੇ
 ਚੜ੍ਹ ਪਏ ਗਾਜ਼ੀ ਦੀਨ ਦੇ ਸਭ ਖੂਨ ਤਿਹਾਏ
 'ਬਿਸਮਿੱਲਾ' ਕਹਿ ਮੋਮਨਾਂ ਆ ਛੁਰੇ ਚਲਾਏ
 ਹਿੰਦੂ ਕਾਫਰ ਸਮਝਕੇ ਕਈ ਮਾਰ ਲਿਟਾਏ
 ਕਟ ਸਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਲਹੂ ਟਿੱਕੇ ਲਾਏ
 ਦੁਧ ਚੁੰਘਦੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਕਈ ਚਾਵਾਂ ਨਾਲ ਘਾਏ
 ਛੈਲ ਛਬੀਲੇ ਰਭਰੂ ਹਥ ਮੌਤ ਲੁਟ ਏ
 ਹੀਰੇ ਮੋਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਖਾਕ ਰੁਲਾਏ
 ਖੂਨ ਫਿੱਟ ਗਿਆ 'ਸੀਤਲਾ' ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਏ
 ਵੀਰਾਂ ਹਥੋਂ ਵੀਰ ਕਈ ਗਏ ਲੁੱਟੇ ਮਾਰੇ
 ਮਿਤਰਾਂ ਨੇ ਇਉਂ ਵੇਸਤਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਉਤਾਰੇ
 ਹਿੱਕੀਂ ਨੇਜੇ ਖੋਭਕੇ ਕਢ ਲੈ ਹਤਿਆਰੇ
 ਛਤੀਆਂ ਵੱਚੋਂ ਚੱਲਦੇ ਇਉਂ ਖੂਨ ਫੁਹਾਰੇ
 ਦਿਲ ਦੇਨਿਕਲਨ ਸਾੜਜਿਉਂ ਬਣਕੇ ਅੰਗਿਆਰੇ
 ਪੀ ਰਤ ਕਿਸੇ ਗਰੀਬ ਦੀ ਜ਼ਾਲਮ ਹਿੱਕ ਠਾਰੇ
 ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗੀਆਂ ਕਲਕਤੇ
 ਵਿਚ ਉਹ ਕੁਛ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕੋਈ ਭਲਾ ਮਾਣਸ ਕਹਿ
 ਸੁਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਕਈ ਮੁਟਿਆਰ ਹਿੰਦੂ ਲੜ-
 ਕੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਲੁਕਾ ਲਈਆਂ । ਜੋ ਲੀਗੀ ਥੋੜਾ ਜ਼ਾਲਮ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੪੯

ਕਰਦੇ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹਿੰਦੂ ਚੁਪ ਰਹਿੰਦੇ, ਪਰ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਅੱਤਿ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਗਭਰੂਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਰਿਹਾ ਨਾ ਗਿਆ । ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਹਿੰਦੂ ਵੇਵੀਆਂ ਨੇ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛੁਰੀਆਂ ਨਾਲ ਛਾਤੀਆਂ ਵਢੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਹੱਥ, ਨੱਕ, ਕੰਨ ਆਦਿ ਕਟੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਾਂ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਸਤ ਤੋੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ-ਘਰ ਘਰ ਵਿਚ ਕੀਰਨੇ ਪਾਏ ਤੇ ਲੀਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦੇ ਰੋਣੇ ਰੋਏ, ਤਾਂ ਜੁੱਗਾਂ ਪਹਿਲੇ ਠੰਢਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਲਛਮਣ ਤੇ ਭੀਮ ਵਾਲਾ ਲਹੂ ਹਿੰਦੂ ਗਭਰੂਆਂ ਅੰਦਰ ਉਬਲ ਪਿਆ । ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਹਥਿਆਰ ਸੰਭਾਲੇ ਤੇ ਲੀਗੀ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਣ ਡਟੇ । ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ ? ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਦਿਨ ਕਲਕਤੇ ਵਿਚ ਉਹ ਛੁਰੇ ਤੇ ਬਰਛੇ ਚੱਲ, ਕਿ ਰਹੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ । ਕੋਈ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲੋਥਾਂ ਨਾਲ ਅੱਟੇ ਗਏ ਤੇ ਨਾਲੀਆਂ ਲਹੂ ਨਾਲ ਭਰਕ ਵਗਣ ਲਗ ਪਈਆਂ । ਹਰ ਇਕ ਧੜੇ ਨੇ ਦੁੱਜੇ ਧੜੇ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਬੁਰੇ ਤੋਂ ਬੁਰਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ । ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਘਟ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਜੇ ਇਨਸਾਫ ਨਾਲ ਸੋਚੀਏ, ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਦੇ ਭਾਗੀ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗੀ ਹੀ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅੱਗ ਭੜਕਾਈ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਸੀ । ਹਿੰਦੂਆਂ ਤਾਂ ਤੰਗ ਆਕੇ ਪਿਛੋਂ ਹੱਥ ਚੁਕਿਆ ਸੀ । ਡੇਢ ਕੁ ਹਫਤੇ ਅੰਦਰ ਕਲਕਤੇ ਵਿਚ ਲਗ ਪਗ

ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਪੰਜਾਹ-ਸਠ ਹਜ਼ਾਰ
ਫੱਟੜ ਹੋਏ । ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਕਾਨ ਲੁੱਟੇ ਤੇ ਸਾੜੇ ਗਏ,
ਇਸ ਕਾਰਨ ੧੦-੮੦ ਹਜ਼ਾਰ ਲੋਕ ਬੇ ਘਰ ਹੋ ਗਏ ।
ਘੁੱਘ ਵਸਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਨਰਕ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਬਣ ਗਿਆ ।
ਕੋਈ ਮਾਵਾਂ ਬੇ ਔਲਾਦ, ਸਤਵੰਤੀਆਂ ਵਿਧਵਾ ਤੇ ਬੱਚੇ
ਯਤੀਮ ਹੋ ਗਏ । ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜੇਬੇ ਖਾਲੀ ਤੇ ਢਿਢੇ ਭੁੱਖੇ
ਤੜਫ ਰਹੇ ਸਨ । ਕਲਕਤੇ ਦੇ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਪੁੱਛ ਸੱਜਣਾ
ਤੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ, ਕਿ ਜੇ ਵਾਧਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਫਲ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ
ਹੀ ਚਖਣਾ ਪਿਆ । ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ
ਮੌਤਾਂ ਚਾਰ ਗੁਣਾ ਸਨ ਤੇ ਏਸੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ
ਬਾਕੀ ਨੁਕਸਾਨ । ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ
ਅਟਸਟਾ ਸਵਾ-ਕੁ ਅਰਬ ਹੈ ।

ਏਸ ਸਾਰੇ ਫਸਾਦ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਬਿਲਕੁਲ
ਤਰਫੈਣ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਉਹ ਜੱਸ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ,
ਜੇ ਕਲਗੀਧਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਉਚਾ ਕਰਨ
ਵਾਲਾ ਸੀ । ਕਲਕਤੇ ਵਿਚ ਚੱਲਣ
ਕੁੱਕਲਕੱਤੇ ਦਾ ਕੁੱ ਵਾਲੀਆਂ ਲਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ
ਫਸਾਦ ਤੇ ਕੁੱ ਵਾਲੀਆਂ ਲਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ
ਕੁੱ ਸਿੱਖ ਕੁੱ ਹਿੱਸਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਸੀ । ਨੌਜਵਾਨ
ਕੁੱ ਸਿੱਖ ਕੁੱ ਸਿੰਘ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਨੰਗੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ
ਲੈਕ ਲਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਮੱਚਦੇ ਭਾਂਬੜਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰਨ

ਲੱਗੇ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਥੋੜੇ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਕਾਬੂ ਆਏ ਹੋਏ ਵੇਖੋ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਕਢਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੁਚਾਇਆ, ਤੇ ਜੇ ਕਿਤੇ ਕੁਛ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਹੁਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਵੇਖੋ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੀਬੀਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀਆਂ ਕਢਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੁਚਾਈਆਂ, ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਅਮਨ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕਿਤੇ ਇਕ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪਤ ਵੀ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਸੁਣੀ, ਤਾਂ ਤਿਨਾ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਉਥੇ ਜਾ ਪੁੱਜੇ, ਜਾਨ ਹੀਲਕੇ ਉਸ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਰਾਬੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਸਮਝਕੇ ਉਹਦੀ ਪਤ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕੀਤੀ। ਏਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਬੇਘਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸਰਾ ਤੇ ਭੁਖਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੇਣ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਵਿੱਤੋਂ ਵਧਕੇ ਸਵਾ ਕੀਤੀ। ਕਲਕੱਤੇ ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ, ਆਟੇ ਦਾ ਰਾਸ਼ਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਸਠ ਹਜ਼ਾਰ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨਿਜੀ ਵੇਰ ਦੇ ਛੁਰਾ ਮਾਰ ਦੇਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਦੋਵੇਂ ਪਿਰਾਂ

ਇਕੱਠੇ ਬੈਠੇ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ
 ਸੀ, ਕਿ ਦੁੱਜੇ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖ ਵੀ ਸਕੇ।
 ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ।
 ਕੁਛ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਭੀ
 ਸਨ। ਉਹ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਿ ਸਿੱਖ ਉਹਨਾਂ ਦੇ
 ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਤੇ ਇਜ਼ਤ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।
 ਪਰ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ
 ਵਿਚ ਜੁੱਟੇ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਥੱਕ ਘਾਲਣਾ ਦਾ
 ਸਦਕਾ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਅਮਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ
 ਏਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਪੁਲੀਸ ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ
 ਸਕੀ ਸਗੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਜੇ ਕਦੇ ਮਗਰੋਂ
 ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀਗੀ ਬਦੋਬਦੀ ਸਿੱਖਾਂ
 ਨੂੰ ਖਿਚਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਧੜੇ ਵਿਚ ਨਾ ਖਲੇ
 ਕਰ ਦੇਂਦੇ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਏਥੇ ਵੀ ਉਹਾ ਕੁਛ ਕਰਦੇ ਜੇ
 ਉਹਨਾਂ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਮੁਸਲਮਾਨੀਗ ਜਿਹੜਾ ਚਾਅ ਪੂਰਾ ਕਰਨ
 ਬਦਲੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਫ਼ਰਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ
 ਨਾ ਹੋਇਆ, ਸਗੋਂ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਮਾਰ ਖਾਣੀ ਪਈ। ਏਸ ਗੱਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਗੋਂ ਬੜਾ
 ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ, ਕਿ ਹੁਣ ਸਾਰਾ
 ਕਹਿਰ ਕਿੱਥੇ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਕਢਿਆ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

; ੫੩

ਜਾਵੇ ? ਅੰਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਗੂ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ
 ਇਲਾਕਾ ਨਵਾਖਲੀ 'ਤੇ ਪਈ । ਓਥੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਬੜੀ
 ਬੋੜੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀ । ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਨੇ ਅੰਦਰਖਾਨ
 ਸਾਰਾ ਪੋਗਰਾਮ ਬਣਾਕੇ ੧੪ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੪੬ ਨੂੰ
 ਨਵਾਖਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ
 ਕਰ ਦਿਤਾ । ਹਿੰਦੂ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ
 ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰ
 ਇਸਤਰੀਆਂ ਚੁੱਕ ਲਈਆਂ, ਸਾਮਾਨ ਲੁਟ ਲਿਆ ਤੇ
 ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਤੀ । ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ
 ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ । ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਖਾਧੀ ਹਾਰ
 ਲੀਗੀਆਂ ਨੂੰ ਰੜਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ
 ਨਵਾਖਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਜੁਲਮੀ
 ਬਣਾ ਦਿਤਾ । ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਕੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ
 ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸੜਨ ਵਾਸਤੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੁਟ
 ਦੇਂਦੇ । ਇਹ ਸਭ ਕੁਛ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਂ ਦੇ
 ਸਾਮੁਣੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਜੁਆਨ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਪਤ
 ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰਦਿਆਂ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਲਾਹੀ ਗਈ । ਲੀਗੀ
 ਗੁੰਡੇ ਨੰਗੇ ਹੋਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਨੱਚਦੇ ਤੇ ਹਿੰਦੂ
 ਦੇਵੀਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗੀਆਂ ਨੱਚਣ ਉਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ।
 ਬਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਿੰਦੂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਵੇਸਵਾ ਵਾਲਾ
 ਕੰਮ ਲਿਆ ਗਿਆ । ਕਾਬੂ ਆਏ ਆਦਮੀਆਂ, ਬੱਚਿਆਂ

ਤੇ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਤਰਸਾ
ਤਰਸਾ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ । ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ
ਘਰ ਘਾਟ ਛੁਡਕੇ ਕਲਕੱਤੇ ਆ ਵੜੇ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ
ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਏ ।

ਨਵਾਖਲੀ 'ਚੋਂ ਨੱਸੇ ਹੋਏ ਕੁਛ ਹਿੰਦੂ ਬਿਹਾਰ
ਵਿਚ ਵੀ ਆਏ । ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਿਹਾਰੀਆਂ
ਨੇ ਵੇਖੀ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਠੱਲਿਆ ਨਾ
ਰਿਹਾ । ਖਾਸ ਕਰ ਲੀਗੀਆਂ ਹਥੋਂ ਕਸ਼ਟ
ਸਹਿ ਚੁਕੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ
ਸਭਜਤਾ ਕੁਰਲਾ ਰਹੀ । ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ
ਹਿੱਕ ਨਾਲੋਂ ਰਗੜਕੇ ਵਢੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ । ਕਈਆਂ
ਦੇ ਨੱਕ ਤੇ ਕੰਨ ਵੀ ਵਢੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਉਹ ਪੱਟੀਆਂ
ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਖਮ ਵਿਖਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ
ਤੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ । ਜੇ ਕੁਛ
ਲੀਗੀਆਂ ਨੇ ਨਵਾਖਲੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਾਰੇ ਦੀ
ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਸਭਜਤਾ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ, ਪਰ ਏਸ
ਡਰ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਉੱਕਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਤਕ ਨਾ ਕਰਨਾ ਵੀ
ਲਿਖਾਰੀ ਲਈ ਇਤਹਾਸ ਦਾ ਖੂਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ
ਹੈ । ਲੀਗੀਆਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਗੁਪਤ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਛੁਰੇ
ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਨ
ਕਈ ਤਾਂ ਓਥੇ ਹੀ ਮਰ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਕਈ ਉਹਨਾਂ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੫੫

ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਦੱਸਣ ਵਾਸਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਫਿਰ ਰਹੀਆਂ
 ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾ ਕਰਕੇ ਨਵਾਖਲੀ
 ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਬਿਹਾਰੀਏ ਭੜਕ
 ਉੱਠੇ ਤੇ ੨੮ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਓਥੇ ਵੀ
 ਫਸਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਭੜਕੀ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਜਾਂ ਫੌਜ ਜਿਨਾਹੀ
 ਕੀਤੀ ਹਿੰਦੂ ਕੌਮ ਦੀ ਉਸ ਪੁੱਜ ਤਬ ਹੀ
 ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਾੜਕੇ ਸਭ ਖ਼ਾਕ ਉਡ ਈ
 ਛੱਡੀ ਨਾ ਮੁਟਿਆਰ ਕੋਈ ਕੁਆਰੀ ਜਾਂ ਵਿਆਹੀ
 ਬੱਚੇ ਖੋਹ ਦੁਧ ਉੱਘਦੇ ਬੇਕਿਰਕ ਕਸਾਈ
 ਝੋਕੇ ਅੰਦਰ ਭੱਠੀਆਂ ਲਾਹ ਖੌਫ ਖੁਦਾਈ
 ਉੱਠੇ ਮਰਦ ਬਿਹਾਰੀਏ ਉਹਨਾਂ ਰੱਖ ਵਿਖਾਈ
 ਭਾਜੀ ਸਿਰੋਂ ਸ਼ਰੀਕ ਦੀ ਸੱਜਰੀ ਹੀ ਲਾਹੀ
 ਚੁਣ ਚੁਣ ਮਾਰੇ ਲੀਗੀਏ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸਫਾਈ
 ਮੁਸਲਮਲੀਗੀ ਤੇਗ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਧਾਰ ਭੁਆਈ
 ਭਜ ਮਿਆਨੇ ਜਾ ਵੜੀ ਉਹ ਮੁੜ ਤਿਹਾਈ
 ਹੱਥਾਂ ਬਾਝ ਕਰਾਰਿਆਂ ਨਾ ਸਮਝੇ ਕਾਈ
 ਸੂਬਾ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੜੇ ਥੋੜੇ
 ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੀਨ ਭਾਈਆਂ ਦੀ ਕੀਤੀ
 ਦਾ ਫਲ ਭੁਗਤਣਾ ਪਿਆ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ
 ਪਛ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

ਪਿੰਡ ਉਜੜ ਕੇ ਬੇਹ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਦਾ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੁਆ ਦਿੱਤੇ। ਕੋਈਆਂ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾ ਲੈਣ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਬਾਕੀ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਛ ਕਰਾਇਆ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਨਵਾਖਲੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਕਤਲ ਸ਼ੁਰੂ ਸੀ, ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਉਜੜ ਕੇ ਆਏ ਹੋਏ ਬੰਗਾਲੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾ ਕੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਕੋਲ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਦੋਂ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਲੀਗੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਬਲਦੀ ਤੇ ਤੇਲ ਪਾਉਣ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਥੋੜੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਮੁਸਲਮਰਾਜ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਲੀਨ, ਬੜੇ ਦਲੇਰ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਵੀ 'ਪਾਕਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾ ਬਾਦ' 'ਲੋਕੇ ਰਹੋ'ਗੇ ਪਾਕਸਤਾਨ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾ ਕੇ ਧੁਖਦੀ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਬਾਲਣ ਦਾ ਉਦਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਬਿਹਾਰੀਏ ਬਹੁਤੇ ਭੜਕ ਉਠੇ, ਤੇ ਜਿੰਨੀ ਲੁਟ ਮਾਰ ਨਵਾਖਲੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਵਧਰੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਹ ਸਭ ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਸੀ।

ਜਿਥੇ ਨਵਾਖਲੀ ਵਿਚ ਲੀਗੀ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਲੀਗੀ ਲੀਡਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਸਤੇ ਦੋ ਝੂਠੇ ਸੱਚੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹੇ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜੜਾ

੫੭

ਸਨ, ਸਕੌਂ ਅੰਦਰਖਾਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਭੜਕਾਉਣ
 ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਓਥੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਬਟਲੇ ਦੀ
 ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਬਲੀ ਅੱਗ ਵੇਖ ਕੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ
 ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਜੀ ਆਪ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ
 ਵਾਸਤੇ ਓਥੇ ਜਾ ਬੈਠੇ ਤੇ ਏਥੋਂ ਤਕ
 ਕਿਹਾ, ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਛੁਰਾ
 ਮਾਰੇਗਾ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਮਾਰੇਗਾ ।

ਆਪੋ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਵੇਖੀ ਅੱਗ ਜਾਂ ਮਹਾਤਮਾਂ ਨੇ
 ਐਸਾ ਸੁਨੀ ਕਾਰਾ ਓਥੋਂ ਗਿਆ ਨਾ ਸਹਾਰਿਆ
 ਸ਼ਾਨਤੀ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਗਾਂਧੀ
 ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ ਓਥੇ ਜਾ ਪਧ ਰਿਆ
 ਦਸ ਨੇਤਾ ਜਾਣ ਉਹਦੀ ਮੰਨ ਲਈ ਬਿਹਾਰੀਆਂ ਨੇ
 ਸੱਟੇ ਹਥਿਆਰ, ਦਿਲੋਂ ਵੈਰ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰਿਆ
 ਐਪਰ ਨਾ ਲੀਗੀ ਟਲੇ ਕਾਰਿਆਂ ਤੋਂ 'ਸੀਤਲ' ਜੀ
 ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੇ ਸੁਧਾਰਿਆ ?

ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਜਾਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ, ਕਿ ਬਿਹਾਰ
 ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਈ । ਉਹਦੇ ਕਹਿਣ
 ਉੱਤੇ ਕੈਦੀਆਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੋਲੀਸ
 ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਜੁਰਮ ਮੰਨ ਲਿਆ ।
 ਪਰ ਨਵਾਖਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਉਲਟਾ ਹੀ ਅਸਰ

ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਨਵਾਖਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਭੈ ਤੋਂ ਲੀਗੀ ਖਲੋ ਗਏ ਸਨ, ਕਿ ਜੇ ਉਥੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਮਰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਦੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਦ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਬਿਹਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਸੁਟਾ ਦਿਤੇ, ਤਾਂ ਨਵਾਖਲੀ ਵਿਚ ਲੀਗੀਆਂ ਨੇ ਫੇਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਆਰੰਭ ਦਿਤਾ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨਵਾਖਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਗਏ ਆਪਣਾ ਪੇਮ ਸੁਨੇਹਾ ਲੈਕੇ, ਪਰ ਉਥੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ। ਸੋ ਉਥੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਹੋਈ। ਅੰਤ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿਣੇ ਪਏ, ਕਿ ਨਵਾਖਲੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਨਿਕਲ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਬਲਦੀ
 ਸੂਬਾ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਮੁਆਤੇ ਲੈਕੇ ਲੀਗੀ ਮੌਲਵੀ
 ਸਰਹੱਦ ਵਿਚੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਸੁੱਕੇ ਕੱਖਾਂ ਉਤੇ
 ਮਘਦੇ ਅੰਗਿਆਰ ਰਖ ਕੇ ਲੱਗੇ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ
 ਬਾਲਣ। ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਫਿਰਕੇ
 ਉਹਨਾਂ ਖੂਬ ਜੋਸ਼ੀਲੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਆਦਮੀਆਂ
 ਦੀਆਂ ਖੋਪਰੀਆਂ ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਪਾਟੇ ਹੋਏ
 ਵਰਕੇ ਵਿਖਾ ਵਿਖਾ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਬਰਖਿਲਾਫ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੫੯

ਅਨਪੜ੍ਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੜਕਾਉਣ ਲੱਗੇ । ਬਿਹਾਰ
 ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਮਸਾਲੇ ਲਾ
 ਲਾ ਕੇ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਦਸਣ ਲੱਗੇ । ਥੜੇ ਹੀ ਚਿਰ
 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਮੌਮਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਕਤਲ
 ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ । ਸਾਧਾਰਨ ਮੌਲਵੀਆਂ ਦਾ
 ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਲੀਗੀ
 ਲੀਡਰਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ । ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਦੀ ਅਣਥਕ
 ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਹਜ਼ਾਰੇ
 ਵਿਚ ਵੀ ਫ਼ਸਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਕੁਛ ਦਿਨ ਪਾ ਕੇ ਫੇਰ ਆ ਅਗ ਬਲੀ ਹਜ਼ਾਰੇ
 ਮੌਮਨ ਬਣ ਨਮਰੂਦ ਗਏ, ਫੁਲ ਬਣ ਅੰਗਾਰੇ
 ਆਦਮ ਜੰਨਤ ਫੁਕਿਆ ਸ਼ੈਤਾਨ ਇਸ਼ਾਰੇ
 ਵਸਦਾ ਦੇਸ ਉਜਾੜਿਆ ਢਾਹ ਮਹਿਲ ਮੁਨਾਰੇ
 ਸੀਤਾ ਜੇਹੀਆਂ ਵੇਵੀਆਂ ਲੈ ਗਏ ਹਤਿਆਰੇ
 ਹੋਈਆਂ ਨਗਨ ਦਰੋਪਤਾਂ ਕਈ, ਚੀਰ ਉਤਾਰੇ
 ਦੁਧ ਚੁੰਘਦੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਫੜ ਚੀਰੇ ਧਰ ਆਰੇ
 ਹਿੰਦੂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਗਏ ਲੁੱਟੇ ਮਾਰੇ

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਜ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਆਰੰਭ
 ਹੋਇਆ । ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਲਾਕੇ ਦੇ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਢੇਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸ਼ਹਿਰ

'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਏ। ਓਥੋਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਬੜੇ ਭੈ ਭੀਤ
 ਹੋਏ, ਪਰ ਗਵਾਂਢੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ
 ਦੀਆਂ ਕਸਮਾਂ ਖਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦਾ ਭਰੋਸਾ
 ਦੁਆਇਆ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਪੈਸਾ ਏਸ
 ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਲਿਆ, ਕਿ ਬਾਹਰੋਂ
 ਆਏ ਬਲਵਈਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਨ
 ਬਚਾਉਣਗੇ। ਜਦ ਬਾਹਰਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਣ ਪੁੱਜੇ,
 ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਖਾਧੀਆਂ ਕਸਮਾਂ ਭੁਲਾ
 ਕੇ ਬਲਵਈਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ। ਕੁਛ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ
 ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਇਕਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ
 ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਓਥੇ ਹੀ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ
 ਅਗ ਲਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਕੋਈ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਪ੍ਰਾਣੀ
 ਜਿਉਂਦੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤੇ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਇਕ ਇਕ
 ਕਰਕੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਦੁਧ ਚੁੰਘਏ ਬੱਚੇ ਬਰਛਿਆਂ ਤੇ ਟੰਗੇ
 ਗਏ, ਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਜਿਉਂਦੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸਟੇ ਗਏ।
 ਜੁਆਨ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਇਸਤਰੀਆਂ ਖੋਹਕੇ ਦੂਰ
 ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਪੁਚਾਈਆਂ
 ਗਈਆਂ। ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਤਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ
 ਵਿਚ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਇਹ ਅਗ ਖਿੱਲਰ ਗਈ।
 ਇਲਾਕਾ ਭਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਫ਼ਰ ਮੋਮਨਾਂ ਦੀ ਛੁਰੀਏ
 ਤਕਬੀਰ ਦੀ ਭੇਟ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟੇ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੬੧

ਗਏ, ਘਰ ਸਾੜੇ ਗਏ, ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਖੋਹੀਆਂ
ਗਈਆਂ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਉਹ ਹਿੰਦੂ
ਸਿੱਖ ਘਰ ਬਾਰ ਛੱਡਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਬਚਾਕੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ
ਵਿਚ ਆਣ ਵੜੇ।

ਬੰਗਾਲ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਤਰਫ਼ੈਣ
ਬਣਕੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ
ਮੁਸਲਮ ਲੀਗੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਂਭੇ ਨਾ ਰਹਿਣ
ਦਿੱਤਾ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ
ਵੀ ਉਜੇਹੇ ਹੀ ਅਤਿਆਚਾਰ ਢਾਹੇ, ਤੇ ਕੋਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ
ਸਾੜ ਦਿਤੇ। ਕੋਈ ਬਾਵਾਂ 'ਤੇ ਓਥੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ
ਅਗੇ ਡਟਕੇ ਬਲਵਈਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ
ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਫ਼ਰਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਅੰਤ
ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਘਾਟ ਤਿਆਗਕੇ ਨੱਸਣਾ ਪਿਆ।
ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲ
'ਤੇ ਬੜਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਸਬਰ ਨੂੰ ਹਥੇ
ਨਾ ਜਾਣ ਦਿਤਾ। ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਅਮਨ
ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਬੜਾ ਉਦਮ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ
ਓਵੇਂ ਏਥੇ ਅਮਨ ਰਿਹਾ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜੇ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗੀ
ਲੀਡਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰ ਫ਼ਸਾਦ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ,
ਤਾਂ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਗ ਭੜਕ ਪੈਂਦੀ।

ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਹਿੰਦੂ

ਮੁਸਲਮ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ
 ਇਹ ਉਦਮ ਕਦੇ ਵੀ ਨੇਪਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ
 ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਆਰਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।
 ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਗੀ ਵਜ਼ੀਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ,
 ਪਰ ਕੰਮ ਚਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ, ਚਲਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ
 ਵਗਾੜਨ ਵਾਸਤੇ। ਏਸੇ ਹੀ ਝਗੜੇ ਝਾਂਝੇ ਵਿਚ ਸੰਨ
 ੧੯੪੭ ਚੜ੍ਹ ਪਿਆ। ਫਰਵਰੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ
 ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਜੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ
 ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਜੂਨ ੧੯੪੮ ਵਿਚ
 ਸੂਬਕ ਵਜ਼ਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਖਤਿਆਰ ਸੌਂਪਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ।
 ਇਸ ਐਲਾਨ ਨੇ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਕ ਹੋਰ
 ਪਾਸੇ ਖਿੱਚ ਲਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ
 ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਸੀ; ਪਰ ਉਹ ਏਥੇ ਆਪਣੀ
 ਵਜ਼ਾਰਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕੀ ਸੀ। ਏਥੇ ਅੜਾਲੀ,
 ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਯੂਨੀਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ
 ਵਜ਼ਾਰਤ ਸੀ, ਤੇ ਖਿਜ਼ਰ ਹਯਾਤ ਖ਼ਾਂ ਵਡਾ ਵਜ਼ੀਰ।
 ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਜ਼ਾਰਤ ਬਨਾਉਣ
 ਵਾਸਤੇ ਅੱਡੀ ਚੋਟੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਸਫਲ
 ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਖਿਜ਼ਰ ਹਯਾਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ
 ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਰੁਕਾਵਟ ਸੀ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਇਸ
 ਰੁਕਾਵਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੬੩

ਆਪਣੇ ਨੀਯਤ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਅਰੰਭ ਦਿਤਾ ।
 ਖਿਜਰ ਵਜ਼ਾਰਤ ਨੇ ਗੜ ਬੜ ਤੋਂ
 ਡਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਬਲਿਕ ਸੇਫਟੀ
 ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਲਾਕੇ ਜਲਸੇ ਜਲੂਸ ਬੰਦ
 ਕਰ ਦਿਤੇ 'ਤੇ ਮੁਸਲਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗ ਰਡ
 ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੁਧ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿਤਾ । ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਨੇ—
 ਜੇ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਦੀ ਟੋਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ-ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ
 ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ । ਲੱਗੇ ਮੁਸਲਮਲੀਗੀ ਥਾਂ
 ਥਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ । ਖਿਜਰ
 ਹਯਾਤ ਨੇ ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਦੇ ਕੁਛ ਲੀਡਰ (ਸਰ ਫੀਰੋਜ਼
 ਖਾਂ ਨੂੰਨ, ਨਵਾਬ ਮਮਦੋਟ, ਬੇਗਮ ਸ਼ਾਹਨਿਵਾਜ਼, ਸ਼ੌਕਤ
 ਹਯਾਤ ਖਾਂ, ਆਦਿ) ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਡੱਕ ਦਿਤੇ । ਲੀਗੀਆਂ
 ਨੇ ਸਰੋਂ ਅਸਮਾਨ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੁਕ ਲਿਆ । ਉਹ ਸਾਰਾ
 ਦਿਨ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਲੂਸ ਕਢਦੇ ਫਿਰਦੇ ਤੇ ਬੜੇ
 ਭੜਕਾਊ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਦੋ
 ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ: ਖਿਜਰ ਹਯਾਤ ਨੂੰ ਗਾਲ਼ੀ ਵਜੋਂ
 (ਜਿਵੇਂ 'ਹਾਏ, ਹਾਏ, ਖਿਜਰੂ ਮਰ ਗਿਆ' 'ਖਿਜਰੂ ਕੁੱਤਾ
 ਹਾਇ ਹਾਇ' ਆਦਿ) ਤੇ ਜਾਂ ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਨਾਉਣ
 ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧਮਕੀਆਂ ਵਜੋਂ (ਹੱਕ ਹਮਾਰਾ
 ਪਾਕਸਤਾਨ' 'ਲੋਕੇ ਰਹੇ'ਗੇ ਪਾਕਸਤਾਨ' 'ਜੈਸੇ ਲੀਆ
 ਥਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ, ਵੈਸੇ ਲੋ'ਗੇ ਪਾਕਸਤਾਨ' ਆਦਿ) ।

ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਸਭਯਤਾ ਤੇ ਭਲਮਾਣਸੀ ਦੀ ਹੱਦ ਟੱਪ
 ਜਾਂਦੇ ਸਨ : ਜਿਵੇਂ ਖਿਜ਼ਰ ਹਯਾਤ ਖ਼ਾਂ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਮਾਂ
 ਦਾ ਜਨਾਜ਼ਾ (ਅਰਥੀ) ਬਣਾਕੇ ਕਢਣਾ, ਉਸਨੂੰ ਲੜਕੀਆਂ
 ਤਕ ਦੀਆਂ ਗਾਲ਼ੀਂ ਵੇਣੀਆਂ ਆਦਿ । ਕੋਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ
 ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਵੀ ਝਗੜੇ ਹੋਏ ਤੇ ਲੀਗੀਆਂ ਨੇ ਅਗੋਂ
 ਇੱਟਾਂ ਮਾਰੀਆਂ । ਮਾੜੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੁਲੀਸ
 ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਗਿਣਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਅੰਦਰੋਂ
 ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਤੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ । ਪੁਲੀਸ
 ਤੇ ਖਿਜ਼ਰ ਦੀ ਨਰਮ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਲੀਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸਗੋਂ ਭੂਹੇ
 ਕਰ ਦਿਤਾ । ਪਬਲਿਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ
 ਲੀਗ ਦਾ ਝੰਡਾ ਝੁਲਾਉਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਸ਼ਾਨਾ ਸੀ ।
 ਜਿਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪੋਲੀਸ ਜ਼ਰਾ ਸਖਤੀ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਉਥੇ
 ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਦੁੱਜੇ ਥਾਂ ਦੂਣੇ ਸ਼ੇਰ । ਰੇਲਾਂ
 ਉੱਤੇ ਬਿਨਾ ਟਿਕਟ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ
 ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਨੂੰ ਘੂਟਕੇ ਲੰਘਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ
 ਕੰਮ ਸੀ । ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ, ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਾ
 ਊਧਮ ਮਚਾ ਛੱਡਿਆ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਅ
 ਵੱਲ ਨਾ ਵੇਖਿਆ । ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ
 ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ । ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਭਾਰਾ
 ਜੋਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਬਰ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰਖਿਆ । ਸਿੱਖਾਂ
 ਨੂੰ ਰਾਹ ਗਲੀ ਵੇਖਕੇ ਲੀਗੀ ਚਾਂਗਰਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੬੫

ਸਨ, ਤੇ ਚਿੜਾ ਚਿੜਾਕੇ 'ਪਾਕਸਤਾਨ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਸੱਚੀ ਗੱਲ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਮਨ ਪਸੰਦ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜਿਉਣਾ ਔਖਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਉਹ ਬਦੇ ਬਦੀ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗਲ ਪੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਉਹ ਅਗੋਂ ਟਾਲਾ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ।

ਅੰਤ ਖਿਜ਼ਰ ਹਯਾਤ ਡਰ ਗਿਆ । ਉਹਨੇ ਮੁਸਲਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡ ਤੋਂ ਪਾਬੰਦੀ ਉਠਾ ਲਈ, ਤੇ ਮੁਸਲਮਲੀਗੀ ਲੀਡਰ ਛੁਡ ਦਿਤੇ । ਦੋ ਮਾਰਚ ੧੯੪੭ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਵਜ਼ਾਰਤ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਪਤ੍ਰ ਖਿਜ਼ਰ ਦਾ (ਅਸਤੀਫਾ) ਦੇ ਦਿਤਾ । ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗਿਣੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਸੋ ਉਸਨੂੰ ਵਜ਼ਾਰਤ ਬਨਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ । ਮੁਸਲਮਲੀਗੀ ਮੈਂਬਰ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਲੀਗ ਦਾ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਤੇ 'ਪਾਕਸਤਾਨ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਲੀਗ ਅਸੈਂਬਲੀ ਹਾਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ । ਉਹਨਾਂ ਅਸੈਂਬਲੀ ਹਾਲ ਵਿਚ ਜਾਕੇ 'ਪਾਕਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਏ । ਸਿੱਖ ਲੀਡਰ ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਸਹਿ ਨਾ ਸਕੇ । ਪਾਕਸਤਾਨ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਉਣਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣਾ ਸੀ । ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਮੈਂਬਰ ਤੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਲੀਡਰ

ਸ੍ਰੀ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਓਥੇ ਹੀ ਸਨ ਤੇ
 ਖਿਜਰ ਹਯਾਤ ਦੇ ਤਿਆਗ ਪੱਤ੍ਰ ਪਿਛੋਂ ਬਦਲੀ ਹੋਈ
 ਹਾਲਤ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ
 ਲੀਗੀਆਂ ਨੇ ਸਗੋਂ ਚਿੜਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ
 ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਅਗੋਂ
 ਸ੍ਰੀ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖੀ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਕੇ
 'ਪਾਕਸਤਾਨ ਮੁਰਦਾਬਾਦ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ।
 ਮੁਸਲਮ ਮੈਂਬਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਭੜਕੇ। ਅੰਤ ਦੋਵੇਂ
 ਧਿਰਾਂ (ਮੁਸਲਮ ਤੇ ਸਿੱਖ) ਓਥੇ ਹੀ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ
 ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਏ, ਪਰ ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਖਲੋਕੇ
 ਝਗੜਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰਾ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ
 ਓਥੇ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ, ਤੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਅਥਹ ਸਾੜ
 ਲੈਕੇ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਪਏ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀ
 ਮੈਂਬਰ ਕਪੂਰਥਲਾ ਹਾਉਸ ਵਿਚ ਇਕਠੇ ਹੋਏ, ਤੇ ਫ਼ੈਸਲਾ
 ਕੀਤਾ, ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ
 ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਚਾਰ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਝਾਗ
 ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਸਜਿਆ।
 ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਜੋਸ਼ ਸੀ। ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਆਉਣ

ਵਾਲੀ ਬਿਪਤਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪਰਗਟ ਕੀਤੇ ।
 ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਾਸਟਰ
 ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੂਰਨ ਲੀਡਰ ਮੰਨਿਆਂ ਤੇ
 ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਦੀ
 ਹਕੂਮਤ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ।

ਓਧਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ
 ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰੋਸ
 ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗੋਲ ਬਾਗ
 ਵਿਚ ਜਲਸਾ ਕੀਤਾ । ਪੰਜਾਬ ਦਾ
 ਅੰਗਰੇਜ਼ ਗਵਰਨਰ ਸਰ ਜੈਨਕਿਨ

ਖੁਲ੍ਹਾ-ਮ-ਖੁਲ੍ਹਾ ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ,
 ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਉੱਕਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ।
 ਏਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਚਰਚਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਜਲਸੇ ਵਿਚ
 ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਮੁਸਲਮ ਪੋਲੀਸ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਡਾਂਗਾਂ ਲੈਕੇ
 ਜਲਸੇ ਕੋਲ ਆਣ ਪਹੁੰਚੀ ਤੇ ਬੜੀ ਖਰੂਵੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ
 ਵਿਦਿਆਰਥੀਆ ਨੂੰ ਖਿੱਲਰ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ । ਇਸ
 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਮਲੀਗੀ ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਮਨ ਆਈਆਂ
 ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ; ਪਰ ਕਿਸੇ ਅਫਸਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ
 ਅੱਖ ਚੁਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ । ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਗਾਲ਼ੀਂ
 ਲੈਕੇ ਤੇ ਇਟਾਂ ਖ ਕੇ ਵੀ ਪੁਲੀਸ ਕਰਮਚਾਰੀ ਉਭਾਸਰੇ
 ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਮਨ

ਸਹਿਤ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਾਂ ਪੋਲੀਸ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਮਕਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਆਣ ਧਮਕੀ । ਅਗੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਖਿੱਲਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ 'ਜ ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੁਧ ਜਲਸੇ ਜਲੂਸ ਕਢ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਜਲਸਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ।' ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ ? ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਾਹ ਡਾਂਗਾ ਮਾਰਨੀਆਂ ਆਰੰਭ ਦਿਤੀਆਂ । ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਫੱਟੜ ਹੋ ਗਏ । ਕੁਛ ਮੁਸਲਮਲੀਗੀ ਲੜਕੇ ਹਿੰਦੂ ਬਣ ਕੇ ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੀਢੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅੱਗੋਂ ਪੋਲੀਸ ਨੂੰ ਇਟਾਂ ਮਾਰੀਆਂ । ਬਸ, ਇਹ ਬਹਾਨਾ

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ ਗੋਲੀ	ਮਿਲਨ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ, ਕਿ ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿਤੀ । ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਿਲਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅਕਸਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਖਿਲਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ, ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਸੀ । ਸੋ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਹੀ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਡਿੱਗ ਪਏ । ਨੱਸਣ ਦੇ ਥਾਂ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਫੱਟੜਾਂ ਕੋਲ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ । ਸਾਰੇ ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਮਚ ਗਈ, ਤੇ
-----------------------	--

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੬੯

'ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਮੁਰਦਾ ਬਾਦ' 'ਪਾਕਸਤਾਨ ਮੁਰਦਾਬਾਦ'
 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾ ਬਾਦ' ਦੇ ਨਾਅਰਿਆਂ ਨਾਲ
 ਆਸਮਾਨ ਗੂੰਜ ਉਠਿਆ। ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਫੇਰ ਗੋਲ
 ਚਲਾਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੁਛ ਹੋਰ ਲੜਕੇ ਘਾਇਲ ਹੋ ਕੇ
 ਡਿੱਗ ਪਏ। ਕੁਛ ਲੜਕੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਜ਼ਖਮੀਆਂ ਤੇ
 ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਤੇ ਬਾਕੀ
 ਜਲੂਸ ਬਣਾ ਕੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਸੜਕ ਕਚਹਿਰੀ ਉਤੇ
 ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਫਿਰ ਡਾਂਗਾਂ ਬਰਸਾਈਆਂ, ਤੇ ਬੜੀ ਬੇਕਿਰਕੀ
 ਨਾਲ ਲਾਡਾਂ ਪਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਫੱਟੜ ਕੀਤਾ।
 ਤਿੰਨ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ (ਜ਼ਿਲਾ ਕਚਹਿਰੀ, ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ
 ਤੇ ਗੋਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਕੋਲ) ਫੇਰ ਜਲੂਸ ਉਤੇ ਗੋਲੀ
 ਚੱਲੀ। ਸਾਰੀ ਗੜਬੜ ਵਿਚ ਦਸ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸ਼ਹੀਦ
 ਹੋਏ ਤੇ ੧੫ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਜ਼ਖਮੀ। ਡਾਂਗਾਂ ਨਾਲ
 ਫਟੜ ਹੋਇਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਢੇਰ ਸੀ। ਏਸ ਧਕੇ ਸ਼ਾਹੀ
 ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਹੱਦੋਂ ਵਧ ਗਿਆ।
 ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗੁਨਾਹ ਏਨਾ ਹੀ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੋਲੀਸ ਦਾ
 ਜ਼ੁਲਮੀ ਵਾਰ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰ
 ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਤੇ ਮਿਸਟਰ
 ਭੀਮ ਸੈਨ ਸੱਚਰ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿਣ
 ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਤੇ ਬੜੀ ਔਖਿਆਈ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ

ਘਰੇ ਘਰੀ ਮੁੜ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ
 ਲੀਡਰਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਗਏ ਤੇ ਅਸੈਂਬਲੀ ਹਾਲ ਤੋਂ—
 ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੇ—ਐਬਟ ਰੋਡ ਤੇ ਨਿਸਬਤ
 ਰੋਡ ਰਾਹੀਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਪਏ। ਜਲੂਸ ਮਿਉ ਹਸਪਤਾਲ
 ਕੋਲ ਹੀ ਪੁਜਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਚੌਕ ਮਤੀ ਵਿਚ ਫਸਾਦ ਹੋ
 ਜਾਣ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲ ਗਈ। ਜਲੂਸ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਬੇਕਾਬੂ
 ਫਸਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਵਾਹੋ ਦਾਹੀ ਚੌਕ ਮਤੀ
 ਵਿਚ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਮੁਸਲਮਲੀਗੀ, ਪੋਲੀਸ
 ਅਰੰਭ ਸਣੇ, ਓਥੇ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਸੋ ਦੋਹਾਂ
 ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹਾ ਲੜਾਈ ਹੋ ਪਈ; ਕੁਛ ਮਰੇ
 ਤੇ ਕੁਛ ਫਟੜ ਹੋ ਗਏ, ਦੋਬੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਫਸਾਦਾਂ ਦਾ
 ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਮੋਚੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਗੋਲ
 ਸੜਕ, ਚੌਕ ਦਾਲਗਰਾਂ, ਚੌਕ ਮਤੀ, ਭਾਟੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ,
 ਮੱਛੀ ਹੱਟਾ, ਚੌਕ ਰੰਗ ਮਹਿਲ, ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ
 ਲੜਾਈ ਹੋ ਗਈ। ਏਸ ਦਿਨ ੨੦ ਆਦਮੀ ਮਰੇ ਤੇ
 ੧੦੦ ਦੇ ਲਗਪਗ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ (ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਬਰ
 ੧੪ ਮਰੇ ਤੇ ੩੦ ਜ਼ਖਮੀ।

ਦੁਜਾ ਕਾਂਡ

ਜਿਸ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਮਹੀਨੇ ਭਰ ਦੀ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਰਹੀ ਸੀ ਉਹ ਹੋ ਗਿਆ, ਖਿਜ਼ਰ ਹਯਾਤ ਨੇ ਵਜ਼ਾਰਤ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਪੱਤ੍ਰ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਮੁਸਲਮਲੀਗੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਫੇਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾ ਬਣ ਸਕੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮੈਂਬਰ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਉੱਤੇ ਐਨਾ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿੰਨਾ ਸ਼੍ਰੀ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ। ਚਾਰ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਟਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੂਰਨ ਲੀਡਰ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਏਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਲੀਗੀ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਭੜਕ ਉੱਠੇ। ਪੰਜਾਬ ਪੋਲੀਸ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਸੀ, ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੋਲੀਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜੈਨਰਲ ਮਿਸਟਰ ਬੈਨਿਟ (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼) ਲੀਗ ਦਾ ਪੱਕਾ ਹਮਾਇਤੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਭਟੋਸਾ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ

ਪੋਲੀਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨੇ ਵੱਡੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਕੈਮਲਪੁਰ, ਜਿਹਲਮ ਮੁਲਤਾਨ, ਗੁੜਗਾਓਂ ਜਾਲੰਧਰ, ਆਦਿ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਲੁਟ ਮਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤ ਚੇਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਹਮਲੇ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਕੋਈ ਇਕ ਥਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਜਿੱਥੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਹਰ ਥਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਉਹ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ, ਕਿ ਤੰਗ ਆਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਹੱਥ ਚੁਕਾਣੇ ਪਏ। ਜਿਸਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ, ਕਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਨਾਂ, ਸੈਂਕੜੇ ਮਕਾਨ ਤੇ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪੈ ਦਾ ਮਾਲ ਇਸ ਦੀਨ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਜੰਗ ਦੀ ਭੇਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕੀ ਹੋਇਆ, ਅਸੀਂ ਥੋੜੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲੜੀਵਾਰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਜੇ ਖਿਜ਼ਰ ਹਯਾਤ ਖਾਂ ਵਜ਼ਾਰਤ ਨਾ ਛੁੱਟਦਾ, ਤਾਂ ਐਡੀ ਛੇਤੀ ਫ਼ਸਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਨਾ ਹੁੰਦੇ। ਪਰ ਉਹਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਨਰਮ ਨੀਤੀ ਵਰਤ ਕੇ ਲੀਗਾਂ ਨੂੰ ਭੂਹੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਅੰਤ ਵਜ਼ਾਰਤ ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਹੋ ਕੇ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੭੩

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨ ਆਈਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦਿਤੀ ।
 ਵਿਆਰਥੀਆਂ ਉਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਕੇ ਪੋਲੀਸ
 ਲਾਹੌਰ ਨੇ ਪਰਗਟ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਉਹ ਫਿਰਕੇਦਾਰੀ
 ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਕਿਸ ਧੜੇ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ।
 ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਜਲੂਸ ਅਜੇ ਜਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ,
 ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਚੌਕ ਮਤੀ ਵਿਚ ਗੜ ਬੜ ਆਰੰਭ
 ਦਿਤੀ । ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ
 ਚੌਕ ਮਤੀ ਵਿਚ ਜਾ ਪੁਜੇ । ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ
 ਓਥੇ ਤਿਆਰ ਖਲੇ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਡਾਂਗਾਂ, ਹਾਕੀਆਂ
 ਤੇ ਛੁਰਿਆਂ, ਚਾਕੂਆਂ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਉਤੇ
 ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵੀ ਅਗੋਂ
 ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ । ਹਥੋਂ ਹਥ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ । ਪਰ
 ਛੇਤੀ ਹੀ ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ
 ਖਿਲਾਰ ਦਿਤਾ । ਇਹ ਬਗੜਾ ਏਥੇ ਹੀ ਠਪਿਆ ਗਿਆ ।
 ਪਰ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਗੋਲ ਸੜਕ, ਮੋਚੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਚੌਕ
 ਦਾਲ ਗਰਾਂ, ਭਾਟੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਹੋਰ
 ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪੰਜ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਥਾਈਂ
 ਬੁਰੀਆਂ ਘਟਨਾ ਹੋ ਗਈਆਂ । ਦੋ ਹਿੰਦੂ ਕੋਤਵਾਲੀ ਕੋਲ
 ਤੇ ੧੦ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਕਰਾਉਨ ਬੱਸ ਦੇ ਅੱਡੇ ਕੋਲ ਮਾਰ
 ਦਿਤੇ ਗਏ । ਇਹ ਖਬਰਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਵੀ ਭੜਕ
 ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

ਉਠੇ। ਉਹਨਾਂ ਮੱਛੀ ਹੱਟੇ ਤੇ ਰੰਗ ਮਹਿਲ ਚੌਕ ਵਿਚ
 ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ, ਕੁਛ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ, ਦੁਕਾਨਾਂ ਲੁਟੀਆਂ
 ਤੇ ਕੁਛ ਦੋਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗਾਂ ਲਾਈਆਂ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਅੱਗ
 ਬੁਝ ਉਣ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਅਗੋਂ ਗੋਲੀਆਂ
 ਚਲਾਈਆਂ। ਕੁਛ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ
 ਦਾਕਰੇ 'ਤੇ ਅਏ, ਪਰ ਅਗੋਂ ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਵੇਖ ਕੇ
 ਨੱਸ ਗਏ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੁਛ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ
 ਛੁਰੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹਲਚਲ
 ਮੱਚ ਗਈ। ਪੋਲੀਸ ਥਾਂ ਥਾਂ ਦੌੜਨ ਭਜਣ ਲਗੀ।
 ਅਮਨ ਪਸੰਦ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਡਰ
 ਛਾ ਗਿਆ। ਛੇ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ
 ਦਫ਼ਾ ੯੩ (ਗਵਰਨਰੀ ਰਾਜ) ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।
 ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਈਂ ਇਕ ਦੁੱਜੇ ਨੂੰ ਛੁਰੇ ਮਾਰੇ
 ਗਏ। ਏਸ ਦਿਨ ਨਾਲ ਲਗਵੀਆਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ
 ਆਬਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਝਗੜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਕੋਈਆਂ
 ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਮੋ ਸਾਮੁਣੇ ਦੋਵੇਂ ਧੜੇ ਹੋ ਖਲੇ, ਜੋ
 ਪੋਲੀਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਕੇ ਵਖ ਵਖ ਕਰਨੇ ਪਏ।
 ਵੇਪਹਿਰ ਤਕ ਤਿੰਨਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਚੱਲੀ। ਤੰਗ
 ਆਕੇ ੧੨ ਬਜ ਦਿਨ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ੨੪ ਘੰਟੇ
 ਦਾ ਕਰਫੀਊ ਲਾ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਕਰਫੀਊ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ
 ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਕੋਈ ਥਾਈਂ (ਕਿਲ੍ਹਾ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ, ਗਵਾਲ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੭੫

ਮੰਡੀ ਗੋਲ ਸੜਕ ਆਦਿ) ਨਾਅਰੇ ਲਗਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਗੜੀ ਸ਼ਾਹੂ, ਮੁਗਲ ਪੁਰਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਗਰ, ਅਫਰਾ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕਾ ਦੁੱਕਾ ਛੁਰੇ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਬੜਾ ਉਦਮ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਰਮੇ ਸ਼ਰਮੀ ਜ਼ਰਾ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਕੱਸਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕੁਛ ਦਿਨ ਇਹ ਅੱਗ ਦਬ ਗਈ। ਮੁਸਲਮ ਲੀਗੀ ਲੀਡਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫਸਾਦ ਬੰਦ ਕਰਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ੨੩ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ, ਤੇ ਮਸੀਤਾਂ ਵਿਚ ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਣ ਕਰ ਏ।

ਮਾਰਚ ਦੇ ਫਸਾਦ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਏਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਉਹ ਬੜੇ ਚਿੰਪੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਉਂ ਭਾਸਦਾ ਏ, ਕਿ ਨਵੇਂ ਹਮਲੇ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪੂਰੀ ਗੱਲ ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੋ ੧੫ ਮਈ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਦੁਰਘਟਨਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਲੁਹਾਰੀ, ਭਾਟੀ, ਬਾਂਡਰਬ ਰੋਡ, ਨਿਸਬਤ ਰੋਡ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਛੁਰੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਸੈ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹਥ ਉਠਾਏ ਜਿਸਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ,

ਕਿ ਦੋ ਸਿੱਖ, ਦੋ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਛੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ
 ਗਏ, ਤੇ ੩੦ ਆਦਮੀ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ । ਮੁਸਲ-
 ਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕਠ ਪੋਲੀਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ
 ਸ਼ਾਹਲਮੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੰਦਰ ਪਿਆ ਤੇ ਕੁਛ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨੂੰ
 ਅੱਗਾਂ ਲਾਈਆਂ । ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਕੋਠਿਆਂ ਤੋਂ ਇੱਟਾਂ
 ਚਲਾਈਆਂ ਤਾਂ ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਅਗੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ
 ਗੋਲੀਆਂ ਬਰਸਾਈਆਂ । ਉਹ ਬਨੇਰਿਆਂ ਦੇ ਆਸਰੇ
 ਵਿਚ ਸਨ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ
 ਹੋਇਆ । ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਂਦੀ ਵੇਖਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਏ । ਦੁੱਜੇ ਪਾਸੇ ਕੂਚਾ ਵਾਣ ਵੱਟਾਂ ਤੇ
 ਪਿੱਪਲ ਵਿਹੜਾ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਅੱਗਾਂ ਲਾਈਆਂ ।
 ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਾਇਆ : ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਈ
 ਹੋਈ ਅੱਗ ਨੇ ਮੁਸਲਮ ਮਕਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਤਕਰਾ
 ਰੱਖਣਾ ਚੰਗਾ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਤਿੰਨ
 ਗੁਣਾ ਵਧੇਰੇ ਮਕਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸੜ ਗਏ । ਇਹ
 ਦੋਵੇਂ ਮਹੱਲੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣ ਗਏ ।

ਇਕ ਭਾਰੀ ਮੁਸਲਮ ਇਕੱਠ ਨੇ ਮਹੱਲਾ ਸਰੀਨ
 ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ । ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਦਾ ਬੜਾ
 ਸਾਮਾਨ ਸੀ । ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ
 ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਏਸ ਥੋੜੀ ਜੇਹੀ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਖਤਮ
 ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ । ਅਗੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬੜਾ ਡਟਕੇ

ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਆਇਆਂ ਮੁਸਲਮ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ
 ਸਵਾਗਤ ਵਾਸਤੇ ਮਕਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇੱਠਾਂ ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ
 ਬਰਸਾਈਆਂ। ਬਲਵਈਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਪੋਲੀਸ
 ਵੀ ਮਗਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਸੋ ਉਸਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ
 ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜੋ ਆਦਮੀ ਅੱਗ
 ਬੁਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪੋਲੀਸ ਗੋਲੀ ਮਾਰਦੀ
 ਸੀ। ਏਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿੱਖ ਤਿੰਨ ਹਿੰਦੂ ਤੇ
 ੧੨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰੇ। ਪਿਛੋਂ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਵਾਰੀ
 ਆਈ, ਤਾਂ ਮਿਸਟਰ ਅਬਦਲ ਗਨੀ ਚੀਮਾ ਨੇ ਕੇਵਲ
 ਕੁਛ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ
 ਹਵਾਲਾਤ ਅੰਦਰ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਝਗੜਾ
 ਜਸਟਿਸ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਖਹਿਰੀ ਵਿਚ ਗਿਆ।
 ਸ: ਹਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਨੇ ਚੀਮੇ ਦੇ ਵਿਰੁਧ
 ਗਵਾਹੀ ਦਿੱਤੀ। ਜਸਟਿਸ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ
 ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਚੀਮੇ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਰੀਪੋਰਟ ਲਿਖ
 ਦਿਤੀ। ਚੀਮਾ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬ
 ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਦਦ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਸੋ ਉਹ
 ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਸਤਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਨਾ ਹਟਿਆ। ਹੋਰ ਵੀ
 ਕੋਈ ਥਾਈਂ ਉਹਨੇ ਅਜੇਹੀਆਂ ਹੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ।

੧੯ ਮਈ ਨੂੰ ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨੈਸ਼ਨਲ
 ਕਾਲਜ ਦੇ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-

ਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਸਿਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਨਾਹ ਬਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਏਹ ਗੱਲ ਮਨਾਉਣ ਬਦਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ, ਕਿ ਉਹ ਸ਼੍ਰੀ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ (ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਈ) ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਕਾਤਲਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਦੇਣ। ਪਰ ਉਹ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੋਲੀਸ ਦੀ ਬੇਹੱਦ ਮਾਰ ਖਾਕੇ ਵੀ ਸੱਚ 'ਤੇ ਡਟੇ ਰਹੇ ਤੇ ਪੋਲੀਸ ਦੇ ਕਹੇ ਝੂਠਾ ਬਿਆਨ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਏ।

ਪੋਲੀਸ ਦੀ ਧੱਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤਕ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮਹਲਾ ਸਰੀਨ ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਦੇਵੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਸਭਜਤਾ ਦੇ ਉਲਟ ਵਰਤਾਉ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇਵੀਆਂ ਨੂੰ ਅਧ-ਨੰਗੇ ਬਦਨ ਧੁਪ ਵਿਚ ਬਠਾਈ ਰਖਿਆ। ਏਸ ਦੁਰਘਟਨਾਂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਗਭਰੂ ਬਹੁਤ ਭੜਕ ਉੱਠੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਾਲਜ ਸਕੂਲ ਸਾਰੇ ਬੰਦ ਹੋ ਚਕੇ ਸਨ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਏਸ ਗੜ ਬੜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ।

ਬਾਗਬਾਨ ਪੁਰਾ ਵਿਚ ਬੰਬ ਸੁਟਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪਹੁੰਚਕੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਤਾਂ ਇਹ ਝਗੜਾ ਵਧੇਰੇ ਨਾ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੭੯

ਵਧਿਆ । ਫਿਰ ਓਥੋਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਪੋਲੀਸ ਦੇ ਇਕਤਰਫੇ ਲਗਾਉ ਤੋਂ ਡਰਕੇ ਘਰ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ, ਪਿਛੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਖਾਲੀ ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ਨੇ ਇਸ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਯਥਾਸ਼ਕਤ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ । ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ, ਕਾਰਾਂ, ਟਰੱਕ ਤੇ ਨਕਦ ਮਾਇਆ ਵੀ ਉਹਨੇ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ । ਉਸਦੀ ਇਹ ਕੌਮੀ ਸੇਵਾ ਸਦਾ ਯਾਦ ਰਹੇਗੀ । ਰਾਜਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸ਼ਾਕੇ ਵਿਚ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦਾ ਹੀ ਹੱਥ ਸੀ । ਇਕ ਕਾਰ ਤੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਟੈਕਸੀ (ਦੋਵੇਂ ਰਿ: ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਦੀਆਂ) ਲੈਕੇ ਸੋਲਾਂ ਆਦਮੀ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਸ ਸਿੱਖ (ਚਾਰ ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਦੇ ਫੌਜੀ) ਤੇ ਛੇ ਹਿੰਦੂ-ਓਥੋਂ ਦੀ ਮੁਸਲਮ ਆਬਾਦੀ ਉਤੇ ਪਏ । ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬੰਬ ਸੱਟੇ ਤੇ ਫਿਰ ਸਟੇਨ ਗੰਨਾਂ ਨਾਲ ਗੋਲੀਆਂ ਬਰਸਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ । ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ੧੯ ਮਿੰਟ ਓਥੇ ਰਹੇ । ਡੇਢ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਆਦਮੀ ਮਰੇ ਤੇ ੫੦ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਫਟੜ ਹੋਏ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਗਰ ਦੇ ਇਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹਿੰਦੂ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪੋਲੀਸ ਨੂੰ ਦਿਤੀ । ਪੋਲੀਸ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸੀ, ਸੋ ਉਸ ਦੇ

ਹਜ਼ਾਰ ਯਤਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਉਹ ਹਥ ਨ ਆਏ। ਉਹ ਮੋਕਲਾਂ (ਤਹਿਸੀਲ ਚੁਣੀਆਂ) ਕੋਲੋਂ ਦਰਿਆ ਟੱਪਕੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਚਲੇ ਗਏ। ਏਸ ਹਮਲੇ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਉਤੇ ਐਨਾ ਡਰ ਛਾਇਆ, ਕਿ ਇਕ ਲੱਖ ਦੇ ਲਗਪਗ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਤਵੰਤੇ ਫੜੇ ਗਏ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਸਿਰ ਦੁਰਮ ਸਾਬਤ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਭਾਟੀ, ਚੰਗੜ ਮਹੱਲਾ, ਮੁਜ਼ੀਰਾ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅੱਗ ਨੇ ਬਬੇਰੇ ਮਕਾਨ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦਿਤੇ।

ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਲਾਹੌਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਅਠ ਪਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਛੇ ਪਹਿਰ ਰੌਣਕ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਸਠ ਸਠ ਘੰਟੇ (ਕਰਫੀਉ ਕਰਕੇ) ਸੁੰਦ ਵਰਤੀ ਰਹੀ। ਜਿਹੜੇ ਇਕ ਕੰਧ ਦੀ ਵਿਥ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗਵਾਂਢੀ ਵਸਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਦੁੱਜੇ ਦੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਕੇ ਹੱਥ ਸੇਕੇ। ਬਾਲ ਸਖਾਈਆਂ ਤੇ ਵੀਰਾਂ ਵਰਗੇ ਮਿਤਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੁੱਜੇ ਦੀ ਹਿੱਕ ਵਿਚ ਛੁਰੇ ਖੋਭਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖੀ। ਜੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਮੁਟਿਆਰ ਮਰੇ ਸੁਹਾਗ ਦੇ ਸਰੂਣੇ ਬਹਿਕੇ ਵੈਣ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਮੁਸਲਮ ਸਹੇਲੀ ਦੀਨ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਹੱਸਦੀ ਤੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਚਫੇਰੇ ਖੂਨ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਵੇਂ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਦੁਢੇ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੁਣ ਨਵੀਂ ਕਹਾਨੀ
 ਪੁੱਠੇ ਰਾਹੇ ਪੈ ਗਈ ਉਹਦੀ ਮੂੜ੍ਹ ਜਵਾਨੀ
 ਮਿਤਰ ਮੰਗਣ ਮਿਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ ਨਸ਼ਾਨੀ
 ਵੱਖੀ ਛੁਰੀਆਂ ਖੋਭਦੇ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਕਾਨੀ
 ਦੁਧੀ ਪਾਲੇ ਸੜਕ 'ਤੇ ਸਹਿਕਣ ਬਿਨ ਪਾਨੀ
 ਜੰਮੇ ਇਕੇ ਦੇਸ ਦੇ ਬਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਜਾਨੀ
 ਕਿਧਰੇ ਚਮਕਣ ਬਰਛੀਆਂ ਕਿਧਰੇ ਤਲਵਾਰਾਂ
 ਛੁਰੇ ਪਿਆਸੇ ਰੱਤ ਦੇ ਉਛਲਣ ਖਾ ਖਾਰਾਂ
 ਚੱਲਣ ਵਾਂਗ ਛੁਹਾਰਿਆਂ ਲਹੂ ਸੰਧੀਆਂ ਧਾਰਾਂ
 ਛੈਲ ਬਿਰਾਜੇ ਸੱਬਰੀਂ ਛਡ ਵਿਧਵਾ ਨਾਰਾਂ
 ਮੱਲ ਸਰੁਣੇ ਪਿਟਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਮੁਟਿਆਰਾਂ
 ਹੁਸਨ ਬੇਕਦਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਰੁਲ ਰਿਹਾ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ

ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ ਨ ਪੰਜਾਬ ਹੈ, ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
 ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਤੀਰਥ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ
 ਮੁਸਲਮਲੀਗੀਆਂ ਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਰੜਕਦਾ ਸੀ । ਉਸ
 ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਸਲਾਹਾਂ
 ਪੱਕੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ । ਚਾਰ ਮਾਰਚ ਨੂੰ
 ਬੜੇ ਭ ਰੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਸਟਰ
 ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੂਰਨ ਲੀਡਰ ਮੰਨ

ਲਿਆ। ਏਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਧੇਰੇ
 ਭੜਕ ਉਠੇ। ਚਾਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਅਗਲੇ
 ਦਿਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੰਮ-ਵੰਡ ਕਰ ਲਈ। ਪੰਜ ਮਾਰਚ
 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਗਵਰਨਰ ਦੀ
 ਇਕਦਾਈ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਰੋਸ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ
 ਫਿਰ ਦੀਵਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਕੁਛ ਸਿੱਖ ਤਾਂਗੇ
 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਢੰਡੇਰਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਾਂ
 ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕੁਛ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ 'ਪਾਕਸਤਾਨ
 ਜ਼ਿੰਦਾ ਬਾਦ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਏ। ਸਿਖਾਂ ਵੀ ਅਗੋਂ
 'ਪਾਕਸਤਾਨ ਮੁਰਦਾ ਬਾਦ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਏ। ਕੁਛ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਗੋਂ ਤਾਂਗਾ ਰੋਕ ਖਲੇ। ਜਾਂ ਸਿਖ ਟਾਕਰੇ
 ਵਾਸਤੇ ਤਾਂਗੇ ਤੋਂ ਉਤਰੇ, ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੱਜ ਗਏ।
 ਏਥੇ ਝਗੜਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ। ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ
 ਖਬਰ ਆਈ, ਕਿ ਚੌਕ ਮੋਨੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਖ ਮਾਰ
 ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਖਬਰ ਅਨਸਾਰ ਵੀ ਸਭ
 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜੀ ਲੋਥ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਆਈ,
 ਉਹ ਇਕ ਸਿਖ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪੰਜ ਮਾਰਚ
 ਦੀ ਜਵਾਲਾ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ।

ਏਸੇ ਦਿਨ ਸਭ ਤੋਂ ਭੜਕਾਊ ਘਟਨਾ ਗੱਡੀ
 ਵਾਲੀ ਹੋਈ। ਬਟਾਲੇ ਵਲੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ
 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ੰਜੀਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਰੋਕ ਲਈ। ਸ਼ਰੀਫਪੁਰੇ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੮੩

ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਰਛੇ ਤੇ ਛੁਰੇ ਲੈਕੇ ਗੱਡੀ 'ਤੇ ਆਣ ਪਏ।
 ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਢਕੇ ਵੀਹ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੈਡੀਕਲ
 ਕਾਲਜ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਲੜਕੀਆਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ
 ਗਈਆਂ। ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਇਹ ਖਬਰ ਸਾਰੇ
 ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਖਿਲਰ ਗਈ। ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ
 ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਥਿਆਰ
 ਲੈਕੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰਨ ਲੱਗੇ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ
 ਗਿਣ ਮਿਥ ਕੇ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਕੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ
 ਸੀ, ਸੋ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਾਸਾ ਭਾਰਾ ਰਿਹਾ।
 ਉਹਨਾਂ ਪੈਂਦੀ ਸੱਟੇ ਅੱਗਾਂ ਲਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ
 ਦਿਤੀਆਂ। ਹੋਲੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ, ਸੋ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ
 ਸਿੱਖ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਹੋਲੇ ਮਹੱਲੇ ਉਤੇ ਗਏ
 ਹੋਏ ਸਨ। ਚੁਫੇਰਿਓਂ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜ਼ੋਰ ਦੇਕੇ ਹਰਿ-
 ਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੇ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ
 ਅਣਖ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਰੋਲਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਿੱਖ
 ਕੌਮ ਦਾ ਇਕ ਆਦਮੀ ਵੀ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਨ ਇਹ ਕਿਵੇਂ
 ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਉਹ ਅਗੋਂ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ
 ਹਿੱਕਾਂ ਡਾਹਕੇ ਲੜੇ। ਏਸ ਦਿਨ ਸਿੱਖਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ
 ਨੁਕਸਾਨ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ
 ਬੇਖਬਰੀ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਲੀਗੀਆਂ ਨੂੰ
 ਉਹਨਾਂ ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ

ਪਹੁੰਚਣ ਦਿਤਾ । ਇਸ ਦਿਨ ਸੱਤਰ ਦੇ ਲਗਪਗ
ਆਦਮੀ ਮਰੇ ਤੇ ਫਟੜ ਹੋਏ । ਕਟੜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ,
ਲੋਹਗਲੂ, ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਚੌਕ ਢੋਲਣ, ਗੋਕਲ
ਮਾਰਕੀਟ, ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੋਈ ਹਿੱਸੇ ਸੜਕੇ ਢੇਰੀ
ਹੋ ਗਏ । ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਥਾਂ ਥਾਂ ਅੱਗਾਂ ਬਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ
ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ।

ਛੇ ਮਾਰਚ ਦਾ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
ਨੇ ਅਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ
ਦਿਤਾ । ਏਸ ਘਮਸਾਣ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਹਰ
ਮੁਸਲਮਾਨ—ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਲੀਗੀ ਸੀ, ਤੇ ਭਾਵੇਂ
ਕਾਂਗਰਸੀ—ਕਾਫ਼ਰਾਂ (ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ) ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ
ਵਾਸਤੇ ਜੁਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਉਹ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਕਸਮਾਂ
ਖਾਕੇ ਤੁਰੇ, ਕਿ ਹਰਿਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨੀ ਹੈ।

ਚੜ੍ਹ ਪਏ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਦੀਨ ਦੇ ਲਖ ਕਸਮਾਂ ਖਾਕੇ ।
ਅਸਾਂ ਅਜ ਨਮਾਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰਨੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਕੇ ।
ਅਸਾਂ ਫਿਰ ਅਬਦਾਲੀ ਵਾਂਗ ਅਜ ਹਰਿਮੰਦਰ ਢਾਕੇ ।
ਉਥੇ ਗਡਨਾ ਝੰਡਾ ਲੀਗ ਦਾ ਮਸੀਤ ਬਣਾਕੇ ।
ਜਿਉਂ ਬਦਲਿਆ ਮੰਦਰ ਰਾਮ ਦਾ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਢਾਕੇ ।
ਹੈ ਵਿਚ ਅਯੁਧਿਆ ਅਜੇ ਤਕ ਜਗ ਵੇਖੇ ਜਾਕੇ ।

ਏਸ ਕਾਰਜ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਬੇਅੰਤ ਹਥਿੰਮਾਰ
ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਜੇ
 ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਫਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ
 ਫਤਹਿ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਤੇ ਇਹ ਗਲ ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਹਾਸ
 ਤੋਂ ਸਿਧ ਹੈ, ਕਿ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਫਤਹਿ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ
 ਹੈ, ਸਾਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਹਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਝੁਕ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ
 ਹੈ। ਏਸ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉਤੇ ਸਾਰਾ
 ਟਿੱਲ ਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਏਸ ਦਿਨ ਦੋ ਵਜੇ
 ਵੱਪਹਿਰ ਤਕ ਉਹ ਹਰ ਮੋਰਚੇ ਉਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਰਹੇ।
 ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਦਿਨ ਸਭ ਤੋਂ ਭਾਰੂ ਸੀ।
 ਸ੍ਰੀ ਜਥੇਦਾਰ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਏਸ ਘਟਨਾ ਦੀ
 ਖਬਰ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜੀ। ਓਥੇ ਓਸ ਵੇਲੇ ਹੋਲੇ ਦਾ
 ਦੀਵਾਨ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪ ਬਾਰਾਂ ਬਜੇ
 ਵੀਹ ਕੁ ਮਿੰਟ ਜੋਸ਼ ਭਰਿਆ ਲੈਕਚਰ ਦੇਕੇ ਓਥੇ
 ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਆਪ ਦੋ ਵਜੇ ਦਫਤਰ
 ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਾਹਰੋਂ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ
 ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ 'ਮਰਉ' ਤੇ ਹਰਿਕੇ
 ਦੁਆਰ' ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਓਥੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਜਥੇਦਾਰ
 ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਆਪ ਬੰਦੂਕ ਲੈਕੇ ਜਥੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਲਗ
 ਪਏ, ਤੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਜੰਗ ਦਾ ਰੰਗ ਬਦਲ ਦਿਤਾ।
 ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕ੍ਰਿਪਾਨਾਂ ਵਾਲੀਆਂ
 ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ 'ਜੰਦਰੇ' ਤੋੜਕੇ ਵਿਚ ਪਏ ਹਥਿਆਰ

ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦਿੱਤੇ । ਸਿੰਘ ਤਿੰਨਾਂ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਕੇ
 ਅੱਗੇ ਵਧੇ । ਸ਼੍ਰੀ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ਼੍ਰੀ
 ਜਥੇਦਾਰ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਗੋਕੇ ਤੇ ਸ: ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ
 ਜਲਾਲਉਸਮਾ ਆਪ ਬੰਦੂਕਾਂ ਲੈਕੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ
 ਗਏ । ਸ: ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਮਝੈਲ' ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ
 ਲੀਡਰ ਵੀ ਏਸ ਧਰਮਯੁਧ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ
 ਨਾ ਰਹੇ । ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਟੱਕਰ ਫੁਹਾਰੇ ਵਾਲੇ ਚੌਕ
 ਵਿਚ ਹੋਈ । ਦਸ ਮਿੰਟ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕਸਮਾਂ ਖਾਕੇ
 ਆਏ ਹੋਏ ਗਾਜ਼ੀ ਕੰਡ ਵਿਖਾਕੇ ਨੱਸ ਉੱਠੇ । ਉਹਨਾਂ
 ਉਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਇਕ
 ਪਾਸਿਉਂ ਜਥੇਦਾਰ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪ ਗੋਲੀਆਂ
 ਬਰਸਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਕੁਛ ਹੋਰ ਸਿੱਖ
 ਗਭਰੂ ਵਿਲ ਦੀਆਂ ਸਧਰਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ
 ਤਿੱਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਬਿਜਲੀ ਪਹਿਲਵਾਨ ਹਿੰਦੂ ਗਭਰੂਆਂ
 ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਰਾਹ ਰੋਕੀ ਖਲਾ ਸੀ । ਜਿੰਨਾ ਪਿਆਰ
 ਤੇ ਇਤਫਾਕ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਓਸ ਵੇਲੇ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਕਰੇ
 ਸਦਾ ਰਹੇ । ਚੌਥੀ ਬਾਹੀ ਖਾਲੀ ਸੀ, ਜਿਧਰ ਪਿਛਲੇ
 ਪਾਸੇ ਮੁਸਲਮ ਪੋਲੀਸ ਲੀਗੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ
 ਖਲੀ ਸੀ । ਸ਼੍ਰੀ ਜਥੇਦਾਰ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਇਸ
 ਕਹਿਰੀ ਹੱਲੇ ਸਾਮੁਣੇ ਗਾਜ਼ੀ ਖਲੇ ਨਾ ਸਕੇ, ਤੇ ਅੰਤ
 ਪੋਲੀਸ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਕੇ ਓਸੇ ਪਾਸੇ ਨੱਸ ਉੱਠੇ । ਫੇਰ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੮੭

ਕੀ ਸੀ ? ਕਿਤੇ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਨਾਂ ਲੱਗ ਸਕੇ, ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਦੋ ਬਾਈ' ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਜ ਉਠਦੇ ਰਹੇ। ਹਾਂ, ਭੱਜੇ ਜਾਂਦੇ ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਤੇ ਬਰਛਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਕਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਕਾਠੀਆਂ ਵਾਲੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਛ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰੇ, ਸਾਮੁਣੇ ਲੜਕੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਨੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਰੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬਰਛੇ ਖਾਕੇ। ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਦਾ ਉਹੋ ਹਾਲ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਦੋ ਵਜੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਬਾਕੀ ਗੱਲ ਰਹੀ ਅੱਗਾਂ ਦੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੀ, ਕਿ ਅੱਗਾਂ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਲਾਉਣੀਆਂ ਹਨ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਮੁਸਲਮ ਸ਼ਾਪ (ਦੁਕਾਨ) ਤੇ ਘਰਾਂ ਉੱਤੇ ਮੁਸਲਮ ਹਾਊਸ (ਘਰ) ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਖਿਆਲ ਤੇ, ਕਿ ਸਾਥੋਂ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਮਕਾਨ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਨਾ ਸੜ ਜਾਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹਸਕੀਮ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਉਲਟ ਪਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗਾਂ ਲਾਉਣ ਲਗਿਆਂ ਬਹੁਤੀ ਪੋਣ ਛਾਣ ਨਾ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਕਟੜਾ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬੂਟਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ

ਦੁਕਾਨਾਂ ਸਨ), ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਕਾਠੀਆ ਵਾਲਾ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਚੌਂਕ ਫਰੀਦ, ਚੌਂਕ ਪਰਾਗਦਾਸ ਦੀ ਮਸਜਿਦ ਅਦਿ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਅਗਨ ਭੇਟ ਹੋਈਆਂ। ਚੌਂਕ ਫਰੀਦ ਤੇ ਕਟੜਾ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਮੂਲਚੇ' ਹੀ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਏ। ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਫਟੜ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਸੌ ਤਕ ਸੀ। ਏਸ ਇਕ ਰਾਤ ਵਿਚ ਅੱਗ ਨਾਲ ਅਟੇਸਟੇ ੫੦ ਕਰੋੜ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਦਸ ਗੁਣਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਦੁੱਜੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਗਏ।

੭ ਮਾਰਚ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਵਾਢੀ ਧਰ ਲਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾਂ ਜੋਸ਼ ਆਇਆ, ਕਿ ਉਹ ਜਾਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੋਂ ਬਦਲੇ ਲੈਣ ਲੱਗੇ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਨਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਲੋਥਾਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਸਲਮ ਪੋਲੀਸ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਲ੍ਹ-ਮ-ਖੁਲ੍ਹਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਗੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕੋਈ ਥਾਈਂ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਵੀ ਡਟਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਦੋਪਹਿਰ ਡਕ ਹਾਲਤ ਏਥੇ' ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ, ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਰ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੮੯

ਲੁਕਾਵੇ ਲਈ ਥਾਂ ਭਾਲਣ ਲੱਗੇ । ਸ਼ਰੀਫ ਪੁਰੇ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਭਾਜੜ ਪੈ ਗਈ ਸੀ । ਜੇ ਇਕ ਦਿਨ ਹੋਰ ਕਰਫੀਊ ਨਾ ਲੱਗਦਾ, ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ । ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ ? ਇਕ ਬਜੇ ਅਗੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਗਈ । ਦੋ ਬਜੇ (੭ ਮਾਰਚ ਨੂੰ) ੨੪ ਘੰਟੇ ਵਾਸਤੇ ਕਰਫੀਊ ਲਗਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਕਰਫੀਊ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਏਨੀਆਂ ਕਰੜੀਆਂ ਸਨ, ਕਿ ਜ਼ਰਾ ਕਿਸੇ ਸਿਰ ਬਾਰੀਓਂ ਬਾਹਰ ਕਢਿਆ, ਤਾਂ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਗੋਰਾ ਸਿਪਾਹੀ ਗੋਲੀ ਮਾਰਕੇ (Well shoot) ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਖਿੜ ਖਿੜਾਕੇ ਹੱਸ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਫੀਊ ਵਿਚਦੇ ਆਦਮੀ, ਇਕ ਲੜਕੀ ਤੇ ਇਕ ਬੱਚਾ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ । ਇਸਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ੧੦ ਦਿਨ ਵਾਸਤੇ ਅਠ ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਸੱਤ ਵਜੇ ਸਵੇਰ ਤਕ ਕਰਫੀਊ ਲਗਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ।

੫-੬-੭ ਮਾਰਚ-ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ-ਵਿਚ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸੌ ਆਦਮੀ ਮਰੇ ਜਾਂ ਫਟੜ ਹੋਏ । ਕੁਛ ਹਿੰਦੂ ਲੜਕੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚੋਂ ਛੁੜਾਈਆਂ ਗਈਆਂ । ਤਿੰਨ ਸੌ ਦੇ ਲਗਪਗ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੀਬੀਆਂ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀ ਸਾਥ ਛਡਕੇ ਨੱਸ ਗਏ ਸਨ-

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ।
 ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਰਾਖੀ
 ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਈ ਦਿਨ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ
 ਖੁਰਾਕ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ
 ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ, ਸਿੱਖ
 ਲੀਡਰ ਮੰਨ ਗਏ, ਪਰ ਉਹ ਮੁਸਲਮ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ
 ਲੀਗੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਨਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਕੁਛ
 ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਮੁਸਲਮ ਪੋਲੀਸ ਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ
 ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਏਸ ਸਮੇਂ ਕੁਛ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ
 ਨੇ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ—ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨ
 ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਇਛਿਆ
 ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ
 ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ।

ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ ਦਿਨ ਤਕ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਰਫੀਉ
 ਲੱਗਾ ਰਹਿਣ ਤੇ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾ ਹੋਈ।
 ਆਮੋ ਸਾਮੁਣੇ ਮਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਅਰੇ ਮਾਰਨੇ, ਇਕ
 ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਇੱਟਾਂ ਮਾਰਨੀਆਂ, ਇਕੱਲੇ ਕਾਬੂ ਆਏ ਨੂੰ
 ਛੁਰਾਂ ਮਾਰ ਦੇਣਾ, ਇਹ ਕੰਮ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਜੇ
 ਇਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਛੁਰਾ
 ਵੱਜ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਕੇ ਦੂਜੀ ਘੜੀ ਹੀ ਕਿਸੇ
 ਦੂਜੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰ ਦਿਤਾ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੯੧

ਜਾਂਦਾ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਆਵਿਆਂ ਉਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ
 ਤੇ ਗੰਦੇ ਨਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਲੋਥਾਂ ਕਈ ਦਿਨ
 ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ । ਮੁਸਲਮ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ
 ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ
 ਮਹੱਲੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਚਕੇ ਨ ਜਾਂਦਾ ।
 ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਚ ਬੀਤ ਗਿਆ ।

ਪਰਾਗਦਾਸ ਚੌਕ ਵਾਲੀ ਮਸਜਿਦ ਸੜ ਚੁਕੀ
 ਸੀ । ਉਸ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ
 ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬੜੇ ਹਥਿਆਰ ਦਾਤੂ ਸਿੱਕਾ ਤੇ
 ਪਟਰੋਲ ਆਦਿ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮਸਾਲਾ ਇਕਠਾ
 ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਉਤੇ ਹਮਲਾ
 ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਮਸੀਤ ਵਿਚੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਬੜੀ
 ਗੋਲੀ ਬਰਸਾਈ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਮੁੱਕ ਜੋਸ਼ ਅੱਗੇ
 ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ। ਜਦ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵਾਲੇ ਮਾਰੇ ਗਏ—
 ਜੋ ਮਸਜਿਦ ਦੀ ਛੱਤ ਉਤੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ
 ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ—ਤਾਂ ਬਾਕੀਆਂ ਵਿਚ ਟਾਕਰੇ
 ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨਾ ਰਹਿ ਗਈ । ਸਿੱਖ ਬੁਹੇ ਭੰਨਕੇ ਅੰਦਰ
 ਜਾ ਵੜੇ ਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ (ਤੀਹ, ਚਾਲੀ)
 ਓਥੇ ਹੀ ਝਟਕਾ ਦਿਤੇ । ਅੰਦਰਲੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ
 ਕਰਕੇ ਵਿਚ ਪਿਆ ਪਟਰੋਲ ਬੁਹਿਆਂ ਉਤੇ ਛਿੜਕਕੇ
 ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਰੀ ਸੜਕੇ

ਸੁਆਹ ਦਾ ਵੇਰ ਬਣ ਗਈ। ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜੁਮੇ ਵਲ ਦਿਨ ਛੇ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਿਲਟਰੀ ਤੇ ਪੋਲੀਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਸ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਆਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਠਾਣੀ, ਪਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਪੋਲੀਸ ਅਫਸਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਜਾਂ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਮਾਜ਼ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋਕੇ ਮੁਸਲਮ ਮਹਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਛੁਰੇ ਮਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਜ਼ਬਰ ਸੁਣਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੀ ਤਲਵਾਰਾਂ ਧੂਹ ਲਈਆਂ, ਤੇ ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਿਲਿਆ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਥਾਈਂ ਆਮੋ-ਸਾਮੁਣੀ ਟੱਕਰ ਵੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਦਿਨ ਦੋ ਹਿੰਦੂ, ਇਕ ਸਿੱਖ ਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰੇ, ਪੰਜ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਤੇ ਪੰਜਾਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਟੜ ਹੋਏ। ਫੇਰ ਹਰ ਜੁਮੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਥੋੜੀ ਬਹੁਡੀ ਗੜਬੜ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਓਸੇ ਦਿਨ ਕਟੜਾ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਹਾਥੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਲੋਹਗੜ੍ਹ, ਕਟੜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਕਈ ਅੱਗਾਂ ਲੱਗੀਆਂ।

੭ ਹਿੰਦੂ ਇਕ ਬੱਚੇ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਸ਼ਮ-ਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨਿਹੱਥਿਆਂ ਉਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਛੁਰਿਆਂ ਨਾਲ ਫਟੜ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਅੰਤ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

ਪਟਰੋਲ ਪਾਕੇ ਸਾੜ ਦਿਤਾ । ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਏਸਦਾ ਬਦਲਾ ਇਉਂ ਲਿਆ, ਕਿ ਏਸੇ ਦਿਨ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਇਕ ਮੁਸਲਾਨਾਂ ਦੀ ਜੰਝ (ਸੋਲਾਂ ਆਦਮੀ) ਤਲਵਾਰ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿਤੀ । ਏਸੇ ਦਿਨ ਹਾਥੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਲੋਹ-ਗੜ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੰਬ ਵੀ ਫਟੇ । ਇਹਨਾਂ ਦੁਰਘਟਨਾਂ ਦੀ ਰੋਕ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉਤੇ ੧੨ ਮਈ ਨੂੰ ੨੪ ਘੰਟੇ ਦਾ ਕਰਫੀਊ ਲੱਗ ਗਿਆ । ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਰਫੀਊ ਹਟ-ਦਿਆਂ ਹੀ ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਕਈ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਚਾਰ ਥਾਈਂ ਬੰਬ ਫਟੇ । ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫੇਰ ੪੮ ਘੰਟੇ ਵਾਸਤੇ ਕਰਫੀਊ ਲਾ ਦਿਤਾ ।

ਮਈ ਦੇ ਬਾਕੀ ਦਿਨ ਵੀ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੰਘੇ । ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਜਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੰਘਦਾ, ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸ਼ਰੀਫ ਪੁਰੇ ਵੇ ਵਿਚ ਦੀ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ । ਪਹਿਲੀ ਜੂਨ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਫਿਰ ਨਵੇਂ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਉਠੀਆਂ ਤੇ ਏਸ ਰਾਤ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਈਂ ਅੱਗਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ।

ਮਾਰਚ ਦੇ ਫ਼ਸਾਦੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰਾਵਲ ਅਤਿਆਚਾਰ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਪਿੰਡੀ ਹੋਏ । ਪੰਜ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਓਥੋਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਜਲੂਸ ਕਢਿਆ । ਓਥੋਂ ਦੀ

ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੇ ਜਲੂਸ ਦਾ ਰਾਹ ਆਣ ਰੋਕਿਆ,
 ਜਿਥੇ ਗੜ ਬੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਲੀਗੀਆਂ ਨੇ ਵਿਦਿ-
 ਆਰਥੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਝੰਡਾ ਖੋਹਕੇ ਪਾੜ ਦਿਤਾ,
 ਜਿਸ ਗਲੋਂ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਝੰਡਾ
 ਪਾੜਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਬਾਕੀ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਭੱਜ ਗਏ, ਤੇ ਜੁਮਾ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਜਾ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ।
 ਏਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਇਕਠਾ
 ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੋਲੜਾ ਵਾਲੇ ਪੀਰ ਦੇ ਭੇਜੇ ਹੋਏ
 ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੇਂਡੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਏਥੇ ਆਏ
 ਹੋਏ ਸਨ। ਮੁਸਲਮ ਲੀਗੀ ਦੇ ਧੋਤਿਆਂ
 ਪੁਤੇਤਿਆਂ ਨੇ ਐਵੇਂ ਰੌਲਾ ਪਾ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ
 ਵਿਚ ਫਸਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਏਹ ਅਫਵਾਹ
 ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਖਿਲਰ ਗਈ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਬੰਦ ਹੋ
 ਗਏ, ਤੇ ਫੁਰਿਆਂ ਕੁਹਾੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਭੱਜੇ
 ਫਿਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਕਮੇਟੀ ਮਹੱਲਾ ਵਿਚ
 ਆਮੋ ਸਾਮੁਣੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
 ਨੂੰ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਨੱਸਣਾ ਪਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਕੋਈਆਂ
 ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਫੁਰੇ ਵਜੇ, ਕੁਛ ਮੌਤਾਂ ਵੀ ਹੋ ਗਈਆਂ,
 ਤੇ ਕੁਛ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵੀ ਲੁੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਏਸ ਲੜਾਈ
 ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਪਾਸਾ ਭਾਰਾ ਰਿਹਾ।

ਛੇ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਵਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੯੫

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਏ, ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਸੁਣਕੇ ਹੀ ਪਿਛਾਂਹ ਮੁੜ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਰਾਜਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਹੁੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹਟੀ। ਸ: ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਿੰਟੈਂਡੈਂਟ ਦੇ ਉਦਮ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਏਥੇ ਲਾਹੌਰ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਰਗਾ ਖੂਨ ਖਰਾਬਾ ਹੋਣੇ ਬਚ ਗਿਆ। ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਖਿੜ ਕੇ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਸੁਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਤੇ ਗੋਲੀ ਵੀ ਚਲਾਈ, ਜੋ ਲੱਗੀ ਨਾ।

ਸੱਤ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਪੀਰ ਗੋਲੜਾ ਦੇ ਭੜਕਾਏ ਹੋਏ ੧੦-੧੫ ਹਜ਼ਾਰ ਪੇਂਡੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੱਡੀ, ਉਠ ਤੇ ਗਏ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਸ਼ਹਿਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗੀ ਲੀਡਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਵਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੁੱਜੇ ਪਾਸੇ ਜ਼ਿਲਾ ਲੀਗ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਅੱਗੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਤਕੜੇ ਮੋਰਚੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੇਜਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਮੇਜਰ ਹਰਦਿਤ ਸਿੰਘ, ਸ: ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਸ: ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ, ਲਾਲਾ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਸਰਾਫ, ਸ: ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਦਿਲ ਲਾ ਕੇ ਗੋਲੀਆਂ ਬਰਸਾਈਆਂ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ, ਕਿ ਲੁਟ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲੱਦਣ ਵਾਸਤੇ ਨਾਲ ਆਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਉਤੇ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸੌ

ਲੋਥਾਂ ਤੇ ਪੰਜ ਕੁ ਸੌ ਫਟੜਾਂ ਨੂੰ ਲੱਦਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਏ । ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਬਹਾਦਰ ਹਿੰਦੂ
 ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਬਰਬਾਦ ਹੋਣੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ । ਬਾਹਰੋਂ
 ਆਏ ਬਲਵਈ, ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਦੀ ਖਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਏ,
 ਪਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਛੁਰੇ ਚਲਾਉਂਦੀਆਂ
 ਰਹੀਆਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਅੰਤ
 ਨੌਂ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਕਰਫੀਉ ਲਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅਕਾਲ ਗੜ੍ਹ ਉਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ
 ਕਈ ਵਾਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਏ ।
 ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦੁਕਾਨਾਂ ਲੁਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਕੁਛ
 ਕੁ ਥਾਈਂ ਅੱਗ ਵੀ ਲੱਗੀ, ਪਰ ਬਹੁਤਾ ਨੁਕਸਾਨਾ ਨਾ
 ਹੋਇਆ । ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ, ਪਰ ਉਦਾਲੇ ਦੀਆਂ ਕੁਛ
 ਵਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ । ਢੇਕ
 ਰੱਤਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਲੁਟ
 ਲਈਆਂ, ਘਰ ਸਾੜ ਦਿਤੇ ਤੇ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ
 ਲਾਲ ਕੁਰਤੀ ਮਟੱਲੇ ਵਿਚ ਨੌਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਅਮਨ
 ਕਮੇਟੀ ਬਨਾਉਣ ਬਦਲੇ ਸੱਦ ਕੇ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ
 ਵਿਸਾਹਘਾਤ ਕਰਕੇ ਮਾਰ ਦਿਤੇ । ਹੋਰ ਵੀ ਇਕੱਲੇ
 ਦੁਕੱਲੇ ਆਦਮੀ ਕੋਈ ਥਾਈਂ ਮਾਰੇ ਗਏ । ੧੨ ਮਾਰਚ
 ਨੂੰ ਗੋਰਖਾ ਫੌਜ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆ ਗਈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੯੭

ਬਾਕੀ ਸ਼ਹਿਰ ਉਜੜਨੋ ਬਚ ਗਿਆ। ੧੫ ਅਗਸਤ
ਤਕ ਫੇਰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਦੁਰਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਂ ਬਚ ਗਿਆ, ਪਰ ਜੋ
ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲ
ਹੋਈ, ਉਹ ਕਹਿਣ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ।
ਲੀਗੀ ਲੀਡਰਾਂ ਤੇ ਮੌਲਵੀਆਂ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਤੇ
ਬੇਸਮਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੜਕਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਲੁੱਟ ਦੇ
ਲਾਲਚ ਤੇ ਦੀਨ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਸਵਾਬ (ਪੁੰਨ)
ਖਟਣ ਵਾਸਤੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਹੈਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ
ਗਏ। ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਪਿੰਡ ਉਤੇ ਉਹ ਕਈ
ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਇਕੱਠ ਬਣਕੇ ਜਾ ਪਏ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ
ਸਾੜ ਦਿਤੇ, ਤੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਤਲਵਾਰ ਦੀ
ਭੇਟਾ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਏਥੇ ਸ਼ੈਤਾਨੀਅਤ ਨੇ ਜੋ ਨੰਗਾ ਨਾਚ
ਨਚਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਭਲਾ ਮਾਣਸ ਕਹਿ ਸੁਣ ਨਹੀਂ
ਸਕਦਾ। ਪਰ ਇਤਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਉਸਨੂੰ ਮਜਬੂਰ
ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤੇ ਬੁਰੀ ਹਰ ਤਸਵੀਰ ਲੋਕਾਂ
ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੂ-ਬਹੂ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਜ਼ਹਬੀ
ਨਾਅਰਾ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ : 'ਅੱਲਾਹੁ ਅਕਬਰ' (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ
ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ), ਤੇ ਕੰਮ ਕੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ? ਹਿੰਦੂ
ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਹੇ ਪਿੰਡ ਉਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੌਲਾ
ਬੋਲਦੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਪੈਸੇ

ਲੈਂਦੇ, ਫਿਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿੰਦੇ, ਜਦ ਉਹ ਦੁੱਜੀ ਸ਼ਰਤ ਨਾ ਮੰਨਦੇ, ਤਾਂ ਲੁਟਣਾ ਮਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ । ਮਰਦ ਕਤਲ, ਘਰ ਅੱਗਨ ਭੇਟ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ? ਓਥੇ ਜੁਆਨ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗੀਆਂ ਕਰਕੇ ਜਲੂਸ ਕਢੇ ਗਏ । ਤਾਂਗਿਆਂ ਉਤੇ ਲੀਗੀ ਲੀਡਰਾਂ ਤੇ ਮੌਲਵੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਠਾਕੇ ਅੱਗੇ ਨੰਗੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋਕੇ ਭਜਾਇਆ ਗਿਆ । ਜਦ ਉਹ ਲੇਖਾਂ ਸੜੀਆਂ ਬੇਦੋਸ਼ ਅਬਲਾਵਾਂ ਤਾਂਗਾ ਖਿਚਦੀਆਂ ਖਿਚਦੀਆਂ ਥਕ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਤਾਂ ਪਿਛੋਂ ਆਰਾਂ ਤੇ ਛਾਂਟੇ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ । ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਮੌਲਵੀਆਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਨੰਗੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਨਾਚ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ । ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨਾਲੀ ਦੇਕੇ ਫਾਇਰ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਤੇ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਸਤਵੰਤੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਖਤਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰ ਲੜਕੀਆਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬੁਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਵਹਿਸ਼ੀਪੁਣੇ ਦੀ ਹੱਦ ਹੋ ਗਈ ਜਦ ਇਕ ਇਕ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪੰਜਾਹ ਪੰਜਾਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਬੁਰਾ ਕੀਤਾ । ਕਈ ਲੜਕੀਆਂ ਏਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਰ ਗਈਆਂ, ਪਰ (ਏਸ ਕੌਮ ਤੋਂ ਸਦਕੇ ਜਾਵਾਂ) ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਬੁਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੯੯

ਟਲੇ । ਲੋਹੇ ਦੇ ਠੱਪੇ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਪਾਕਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾ
 ਬਾਦ' ਉਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ) ਅੱਗ ਵਿਚ ਲਾਲ ਕਰਾਏ
 ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਮਥਿਆਂ 'ਤੇ ਛਾਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਲਾਏ
 ਗਏ* । ਜਦ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ! ਦੁਧ ਚੁੰਘਦੇ
 ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਵਿਚ ਪਰੋਇਆ ਗਿਆ, ਸੁਏ ਤਪਾਕੇ
 ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਂ ਵਿਚ ਫੇਰੇ ਗਏ, ਫਿਰ ਬੱਚਿਆ
 ਦੀਆਂ ਬੋਟੀਆਂ ਵੇਸਣ ਵਿਚ ਲਪੇਟਕੇ ਪਕੌੜਿਆਂ ਵਾਂਗ
 ਤਲਕੇ ਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੁਆਈਆਂ ਗਈਆਂ । ਏਸਤਰਾਂ
 ਬਣਿਆਂ ਹੈ ਇਹ ਪਾਕਸਤਾਨ ।

ਸੈਂਕੜੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਹਾਲ ਹੋਇਆ ।
 ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟਬੇਟਨ
 ਨੇ ਜਦ ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਵੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਤਰਾਹ ਤਰਾਹ
 ਕਰ ਉਠੇ । ਕੁਛ-ਕੁਛ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਸੀਂ ਹੇਠਾਂ
 ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ ।

ਕਸਬੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ
 ਮੰਦਰਾਂ ਤਲਕੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਜਿਹੜਾ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਲ੍ਹ ਤਕ ਕੁਰਆਨ ਦੀਆਂ

* ਜੇ ਖੋਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਹੁਣ ਪਾਕਸਤਾਨ
 ਵਿਚੋਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ
 ਉੱਤੇ ਅਜੇਹੇ ਠੱਪੇ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਕਸਮਾਂ ਖਾ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਰਾਖੀ ਦਾ ਭਰੋਸਾ
 ਦੁਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਬਲਵਈਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ ।
 ਕੁਛ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਹੋਏ ਤੇ ਕੁਛ ਘਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ
 ਜਿਉਂਦੇ ਸੜ ਗਏ । ਸਾਰਾ ਕਸਬਾ ਸਥਾਨਕ ਅਫਸਰਾਂ
 ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲੁਟਿਆ ਤੇ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ । ਇਹ ਘਟਨਾ
 ੭ ਮਾਰਚ ਦੀ ਹੈ । ੮ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਪੜੀ
 ਤਖ਼ਤ ਪੜੀ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆ ਗਈ । ਸੂਰਜ ਦੀ ਲਾਲੀ
 ਫੁੱਟਣ ਨਾਲ ਓਥੇ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ
 ਲਾਟਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਓਥੇ
 ਦੇ ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਭਜ ਗਏ । ਏਸੇ
 ਦਿਨ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਤਿੰਨ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਬਸਾਲੀ 'ਤੇ ਆ ਪਏ । ਓਥੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ
 ਬਸਾਲੀ ਸਿੱਖ ਅਗੋਂ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ
 ਸਨ; ਸੋ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਗੋਲੀ ਚਲਣੀ
 ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ । ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ । ਦਿਨ
 ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਰ ਆ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ
 ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਠ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਗਈ । ਕੁਛ
 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੀ ਗਲ ਬਾਤ ਕਰਨ
 ਵਾਸਤੇ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ । ਜਿਹੜੇ ਬਾਹਰ
 ਆਏ ਉਹ ਓਥੇ ਹੀ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਤੇ
 ਬਾਕੀਆਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਕੁਝ ਧਰਮੀ

ਦੇਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ
ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਈ । ਆਦਮੀ
ਲੜਦੇ ਲੜਾਉਂਦੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਗੁੱਜਰ ਖ਼ਾਨ ਵੱਲੋਂ
ਤੁਰ ਪਏ । ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ
ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ । ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧੇ ਕੁ ਰਾਹ
ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਬਾਕੀ ਗੁੱਜਰਖ਼ਾਨ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ।

ਬਲਵੱਈਆਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਸੁਣ ਕੇ
ਕਹੂਟਾ ਕਹੂਟਾ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੋਰਚੇ ਬਣਾ
ਲਏ । ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੋਰਚਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ
ਵਿਚ ਸੀ । ੯ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਬਲਵਈ ਆਣ
ਪਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ
ਤੇ ਕੈਪਟਨ ਲਾਲ ਖ਼ਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਦੋ ਦਿਨ ਆਮੋ
ਸਾਮੁਣੀ ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ । ੨੦-੨੫ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਤੇ
ਏਨੇ ਕੁ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਅਜੇ ਲੜਾਈ ਹੋ
ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਫੌਜ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ।
ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾਕੇ ਲੈ ਗਈ । ਪਿਛੋਂ
ਬਲਵਈਆਂ ਦੇ ਹਥੋਂ ਕਸਬੇ ਦਾ ਇਕ ਮਕਾਨ ਵੀ
ਸੜਨੋ ਨਾ ਬਚਿਆ ।

ਏਸੇ ਦਿਨ (੯ ਮਾਰਚ) ਨਾੜਾ, ਬੇਵਲ
ਨਾੜਾ ਧਮਾਲੀ, ਬੰਦਾ, ਨੜਈ, ਭਾਗਪੁਰ ਆਦਿ
ਪਿੰਡਾਂ ਉਤੇ ਹੱਲੇ ਹੋਏ । ਨਾੜਾ ਉੱਤੇ

ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਆਏ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤਾਂ ਪੈਸੇ
 ਲੈਕੇ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ, ਪਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਫੇਰ ਆਣ
 ਧਮਕੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਾ ਵੇਖਿਆ, ਤਾਂ
 ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ
 ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਟੇ ਛਕਣ ਵਾਸਤੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ
 ਡਟ ਗਏ। ਅਜੇਹੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ: ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ
 ਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮੋਢੀ ਸਨ। ਸ: ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸ: ਮੱਖਣ
 ਸਿੰਘ, ਸ: ਬੁਧ ਸਿੰਘ, ਸ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਸ: ਮੋਹਣ
 ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਯੋਧੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ।
 ਅੰਤ ਬਲਵਈਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ
 ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗਾਂ ਲਾਉਣੀਆਂ ਆਰੰਭ ਦਿਤੀਆਂ। ਕਈਆਂ
 ਦੇਵੀਆਂ ਨੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਛਾਲਾਂ
 ਮਾਰਕੇ ਆਪਣੀ ਪਤ ਬਚਾਈ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ
 ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਹੁਤੇ ਮਰੇ। ਕੁਛ ਮੁਕਾਮੀ
 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਦਾ ਰੌਲਾ ਪਾਕੇ ਲੜਾਈ ਬੰਦ
 ਕਰਾਈ, ਤੇ ਫੈਸਲੇ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਆਉਣ
 ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਸਮਾਂ ਉਤੇ
 ਇਤਬਾਰ ਕਰਕੇ ਸੌ-ਕੁ ਸਿੱਖ ਬਾਹਰ ਆਏ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ
 ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ
 ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਮਾਰਨਾ ਆਰੰਭ
 ਦਿਤਾ। ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਏ ਗਏ,

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੦੩

ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਮੌਲਵੀ ਨੇ ਫਤਵਾ ਸੁਣਾਇਆ, ਕਿ ਇਕ
ਕਾਫਰ ਦੀ ਜਾਨ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਗੋਲੀ ਦਾ ਮੁਲ ਵਧੇਰੇ
ਹੈ; ਸੋ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਛਿਆਂ ਤੇ ਕੁਹਾੜੀਆਂ ਨਾਲ
ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕਥਾ
ਅਨੋਖੀ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਕਿਹੜੀ ਕਿਹੜੀ ਲਿਖੀਏ। ਜਦ
ਜਸਟਿਸ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬੇਵਲ ਉਤੇ
ਬੇਵਲ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ
ਹਥੀਂ ਚਿਖਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਤੇ ਤੇਲ ਛਿੜਕ ਕੇ
ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਦੇਵੀਆਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ
ਸਤੀ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਕੁਛ ਦੇਵੀਆਂ ਅੰਤ ਦੀ ਵਾਰ
ਸ਼ੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਕੇ, ਇਹ ਕਹਿੰਦੀਆਂ
ਹੋਈਆਂ 'ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਾਣ ਆਧਾਰ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਸਾਥੋਂ
ਪਿਛੋਂ ਕਿਹਨੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣਾ ਹੈ' ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀਆਂ
ਬੀੜਾਂ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੁਕ ਕੇ ਚਿਖਾ ਵਿਚ ਕੁਦ ਪਈਆਂ।
ਚਿਖਾ ਬਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਮਾਵਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੋਦੀ ਵਿਚ
ਲਈ ਬੈਠੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ
ਲੜਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।
ਏਥੋਂ ਥੋੜੇ ਹੀ ਆਦਮੀ ਬਚਕੇ ਨਿਕਲੇ, ਬਾਕੀ ਸਭ
ਧਮਾਲੀ ਲੜਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਧਮਾਲੀ ਵਾਲੇ
ਬਹਾਦਰ ੯ ਮਾਰਚ ਤੋਂ ੧੪ ਤਕ ਲੜਦੇ

ਰਹੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਬਲਵਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੨੨ ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ ਪੁਜ ਗਈ ਸੀ। ਅੰਤ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਸਾੜਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

੧੦ ਮਾਰਚ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਨੜਾਲੀ, ਨੜਾਲੀ ਬੰਦਾ, ਕੱਲਰ, ਸਾਗਰੀ, ਬੂਹਾ ਖਾਲਸਾ, ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ।

ਨੜਾਲੀ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਲੜਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਸੜਨ ਤੋਂ ਨਾ ਬਚਾ ਸਕੇ। ਚੋਣਵੇਂ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਪਿੰਡ ਲੁਟਿਆ, ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ, ਤੇ ਕੁਛ ਮਰਦ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਧਕੇ ਨਾਲ ਧਰਮ ਖੋਹਿਆ ਗਿਆ।

ਏਹਾ ਹਾਲ ਬੂਹਾ ਖਾਲਸਾ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਬੂਹਾ ਖਾਲਸਾ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਗੇਂ ਟਾਕਰਾ

ਕਰਕੇ ਮਾਰ ਭਜਾਇਆ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫੇਰ ਆਣ ਪਏ। ਸਿੱਖ ਟਾਕਰੇ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਲੈਕੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨ ਲਈ, ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੈਸੇ ਲੈਕੇ ਮੁੜ ਗਏ। ਪਰ ਤਿਜੇ ਦਿਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫੇਰ ਆਣ ਪਏ, ਤੇ ਪੈਸੇ ਮੰਗਣ ਲੱਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਗੂਆਂ ਨੇ ਕੁਰਆਨ ਦੀਆਂ ਕਸਮਾਂ ਖਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦਿਓ, ਅਸੀਂ ਫੇਰ ਇਸ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੦੫

ਪਿੰਡ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿਆਂਗੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਵੀ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦਿਤੇ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਸਮਾਂ ਤੇ ਪੂਰੇ ਨਾ ਉਤਰੇ। ਉਹਨਾਂ ਚੁਫੇਰਿਓਂ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕੁਛ ਸਿੰਘ (ਸ: ਰਾਜਾ ਸਿੰਘ, ਸ: ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਸ: ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਸ: ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ) ਲੜ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ, ਕੁਛ ਖੂਹ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਗਏ, ਤੇ ਕੁਛ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਲਏ ਗਏ।

 ਦੁਭੇਰਨ ਉਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭਤੋਂ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੋਇਆ। ਓਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਆਪਣੇ ਬਚਾਉ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਦਸ-ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਇਕੱਠ ਨੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਆਣ ਪਾਇਆ। ਬਲਵਈਆਂ ਕੋਲ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਪਸਤੌਲ, ਟਾਮੀਗੰਨਾਂ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨਗੰਨਾਂ ਤਕ ਮਾਰੂ ਹਥਿਆਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮ ਪੋਲੀਸ ਵੀ ਸੀ, ਜੋ ਪਰਗਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਾਸਤੇ ਸੀ। ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਬਲਵਈਆਂ ਨੂੰ ਵੱਢੀ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਮੰਗੇ, ਜੋ ਸ: ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿਤੇ। ਉਸ ਵਲੋਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਰੁਪੈ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਜਦ ਉਹਨਾਂ

ਇਸ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਬਲਵਈਆਂ ਨੇ ਗੁਰ-
 ਦੁਆਰੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ
 ਗੋਲੀ ਵਰ੍ਹਨ ਲਗ ਪਈ। ਸ: ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀਹ
 ਵੈਰੀ ਮਾਰ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅਗੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ
 ਗਏ। ਬਲਵਈਆਂ ਨੇ ਅਗੇ ਵਧਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਅੱਗ
 ਲਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜ ਸੌ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਇਸਤ੍ਰੀ,
 ਪੁਰਸ਼, ਬਾਲ ਬੱਚੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੇ ਹੀ ਸਤੀ
 ਹੋ ਗਏ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਲੁਟਕੇ ਪਿਛੋਂ ਅੱਗ ਦੀ ਭੇਟਾ
 ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਛ ਲੜਕੀਆਂ ਜਿਉਂਦੀਆਂ
 ਬਲਵਈਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈਆਂ। ਜੋ ਵਰਤਾਉ ਉਹਨਾਂ
 ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਸਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਅਸੀਂ ਉਤੇ
 ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ* ।

੧੧ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ
 [ਹਰਿਆਲ] ਦੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਹਰਿਆਲ ਉਤੇ ਹਮਲਾ
 ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ
 ਸਾਮੁਣੇ ਲੀਗੀਆਂ ਨੇ ਬੜੇ ਜੋੜ ਨਾਲ 'ਪਾਕਸਤਾਨ
 ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਤੇ 'ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮੁਰਦਾਬਾਦ' ਦੇ

*ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਲੜਕੀਆਂ ਵਾਪਸ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ
 ਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਹੱਡਬੀਤੀ ਉਹ ਸੁਣਾਉਂਦੀਆਂ
 ਹਨ, ਸੁਣਕੇ ਸਹਾਰੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੦੭

ਨਾਅਰੇ ਲਾਏ । ਅਗੋਂ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਬਹੁਤਿਆਂ ਅੱਗੇ ਥੋੜਿਆਂ ਦੀ ਕੀ ਪੇਸ਼ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ? ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਸਾੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ, ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਾਸੀ ਮੌਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ । ਏਸ ਪਿੰਡ ਨਾਲ ਲੀਗੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾੜਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਦੂਰ ਕਰ ਲਿਆ । ਸ੍ਰੀ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਚੁਣ ਚੁਣ ਕੇ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਉਸ ਤੋਂ 'ਪਿਛੋ' ਲਾਗੇ ਵਸਦੇ ਪਿੰਡ ਹਰਨਾਲ ਦਾ ਵੀ ਓਹ ਹਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । 30 ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਕੁਛ ਲੜਕੀਆਂ ਉਧਲੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁਟਿਆ ਗਿਆ ।

ਇਹ ਕੁਛਕੁ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਨਮੂਨੇ ਮਾਤਰ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਏਸ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜ ਅਜੇਹੇ ਅਭਾਗੇ ਪਿੰਡ ਸਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਉਲੀਕਣ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ । ੧੦ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਟੈਕਸਲਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਫੰਟੀਅਰ ਮੇਲ ਰੋਕ ਕੇ ਕੁਛ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤੇ ਕੁਛ ਫਟੜ । ਅਜੇਹੀਆਂ ਘਟਨਾ ਕੁਛ ਹੋਰ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ।

ਮਿਸਟਰ ਕਪੂਰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਉਦਮ

ਕੈਮਲਪੁਰ

ਨਾਲ ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਕੈਮਲ ਪੁਰ ਤਾਂ
ਲੁਟ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਲਾਕਾ
ਨਾ ਬਚ ਸਕਿਆ। ਮਾਰਚ ੯ ਤੋਂ ੧੪
ਤਕ ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਸਾੜੇ ਤੇ ਲੁਟੇ ਗਏ। ਸ੍ਰੀ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ
ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਪਠਾਣ
ਆਏ, ੯ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ, ਪਰ ੧੧ ਨੂੰ
ਉਹਨਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਕੁਛ ਦੁਕਾਨਾ ਲੁਟੀਆਂ ਸਾੜੀਆਂ।
ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਸਨ,
ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਅਗਾਂ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਨਾ
ਪਿਆ। ੧੦ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਮੰਦਵਾਲ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ
ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮਾਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਤੇ ਕੋਈਆਂ ਦਾ ਧਰਮ
ਬਦਲ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਓਥੋਂ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਧਰਮੀ
ਦੇਵੀਆਂ ਨੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂ ਖੂਹ ਵਿਚ
ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇਜ਼ਤ ਬਚਾਈ। ਪਿੰਡ
ੜਨ ਸਮੂਲ 'ਚੋਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਕੋਈ
ਕਿਸਮਤ ਵਾਲਾ ਹੀ ਉਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ।
ਸੰਗਰਾਲ ਦੇ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ
ਮੁਠੀ ਭਰ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗਾਂ ਦਾ ਮਾਸ
ਖੁਆ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਫਿਰ
ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ
ਲੜਕੀਆਂ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੦੯

ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ
 ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਸੂਰੀ ਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ
 ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਭੇਜ
 ਕੇ ਫੌਜ ਬੁਲਾ ਲਈ। ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜ ਉਹਨਾਂ ਦੇ
 ਕਤਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਛ ਘੰਟੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚ ਗਈ, ਜੋ
 ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਕੇ 'ਵਾਹ' ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਲੈ
 ਗਈ। ਹੁਬਹੂ ਏਹਾ ਹਾਲ ਪਿੰਡ ਸਰੋਬਾ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ
 ਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡ ਲੁੱਟੇ ਸਾੜੇ
 ਗਏ ਤੇ ਕੁਛ ਫੌਜ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਪੁੱਜ ਪੈਣ ਨਾਲ ਬਚ
 ਗਏ। ਕੋਈ ਪਿੰਡਾਂ ਨੇ ਅਗੋਂ ਬੜਾ ਡਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ
 ਕੀਤਾ—ਜਿਵੇਂ 'ਜੰਡ' ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ—ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ
 ਵਧੇਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ। ਚਕਰੀ ਵਾਲੇ
 ਚਕਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਮੋਰਚੇ ਬਣਾ ਕੇ
 ਕਈ ਦਿਨ ਤਕ ਬਲਵਈਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ
 ਕੀਤਾ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਹੱਲਾ ਕਰਦੇ
 ਤੇ ਹਰ ਵਾਰ ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਮਰਵਾ ਕੇ ਪਿਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦੇ।
 ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਸਿਖ, ਫੌਜ ਦੇ ਆਉਣ ਤਕ ਡਟੇ ਰਹੇ।
 ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਬਚ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆ ਗਏ।
 ਢੇਰੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਃ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਮੈਂਬਰ
 ਢੇਰੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ) ਨੇ
 ਜਦ ਕੋਈ ਬਚਾਉ ਦਾ ਰਾਹ ਨਾ ਡਿੱਠਾ,

ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਬਿਰਧ ਮਾਤਾ, ਧਰਮ ਪਤਨੀ, ਲੜਕੀ ਤੇ ਪੋਤਰੇ ਪੋਤਰੀ ਨੂੰ ਹੱਥੀਂ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਫਿਰ ਵੈਰੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲੋਥ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਲੋਥਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਢੇਰੀ ਹੋਈਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਏਹ ਘਮਸਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਫੌਜ ਪਹੁੰਚ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਕੁਛ ਸਿੱਖ ਬਚ ਗਏ।

ਕੋਈ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਫੜਕ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਖਤਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਾੜਿਆ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਬਾਕੀ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ।

ਪੜਿਆਲ ਪੜਿਆਲ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਡੇਢ ਕੁ ਸੌ ਨਿਕੇ ਵਡੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਪੰਧ ਮੁਕਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੁਟੇ ਤੇ ਸਾੜੇ ਗਏ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਕੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਚੇ ਸਾੜ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਫੌਜ ਪੁਜੀ, ਉਹ ਵਿਚਾਰੇ ਸੜਕੇ ਠੰਢੇ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ

ਸਾਰੇ ਜੁਲਮ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚੋਂ ਵੰਨਗੀ ਮਾਤਰ ਹਨ,
ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜੋ ਕੁਛ ਹੋਇਆ, ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਲਈ
ਇਕ ਨਹੀਂ, ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਪੇਟ ਭਰਿਆ ਜਾ
ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਜ਼ਿਲਾ ਜਿਹਲਮ ਵਿਚ ਨਲੂਆ ਸ:
ਜਿਹਲਮ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਲਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਲੱਗਾ
 ਹੋਇਆ ਸੀ । ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਬਲ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ
 ਇਲਾਕਾ ਉਜ: ਨ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ । ਪਰ ਤਹਿਸੀਲ
 ਚਕਵਾਲ ਮਾਰਚ ਦੇ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਬਚ ਸਕੀ । ਉਸ
 ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡ ਸਾੜੇ ਫੂਕੇ ਗਏ । ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਘਟਨਾ
ਢੁਢਿਆਲ ਉਥੇ ਢੁਢਿਆਲ ਦੀ ਹੈ । ੧੧ ਮਾਰਚ
ਢੁਢਿਆਲ ਨੂੰ ਉਸ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ । ਸਿੱਖਾਂ
 ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਬਹਿਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ । ਸਾਫ਼
 ਦਿਨ ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ । ੧੦ ਸਿੱਖ ਤੇ ਸੌ ਦੇ
 ਲਗਪਗ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰੇ । ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੋਰ
 ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚੜ੍ਹ ਆਏ । ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ
 ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫੌਜ ਆ
 ਗਈ । ਉਸ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ
 ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੀ ਗੱਲ ਛੇੜ ਦਿਤੀ, ਜੋ ਨੇਪਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹੀ । ਅੰਤ
 ਰਾਤ ਨੂੰ ਫੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰਾ
 ਪਿੰਡ ਸਾੜ ਦਿਤਾ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਉਡਾ ਦਿਤਾ ।

ਦੁਵਿਆਲ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਾਜੇ ਵਜਾਉਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਨਾਲ ਉਧਾਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਿੰਦੂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗੀਆਂ ਨਚਾਉਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਜਰਾਤ ਭਾਵੇਂ ਨਿਰੋਲ ਮੁਸਲਮ ਜ਼ਿਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਓਥੇ ਕੋਈ ਗੜ ਬੜ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ੧੧ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਗੜ ਬੜ ਹੋ ਗਈ, ਇਕ ਸਿੱਖ ਤੇ ਦੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਪਰ ਕਰਫੀਉ ਲਗ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਹ ਅੱਗ ਏਥੇ ਹੀ ਰੁਕ ਗਈ। ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਤੇ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਦਿਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਬੀਤ ਗਏ। ਸਰਗੋਧੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਇਲਾਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੇ। ਪਰ ਖੁਸ਼ਾਬ ਵਿਚ ੧੪ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਗੜ ਬੜ ਹੋ ਗਈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਮਸੀਤ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਤੀ ਤੇ ਫੇਰ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰਾ ਦਿਤਾ। ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਕੁਛ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ। ਕੋਈ ਮਕਾਨ ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਸਾੜੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਕ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਸਣੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਸਾੜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਨਹੀਂ

ਪੰਜਾਬਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੧੩

ਹੋ ਗਿਆ, ਓਨਾ ਚਿਰ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿਚ ਗੜ ਬੜ
ਕਰਨ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੋਸਲਾ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਜ਼ਿਲਾ ਝੰਗ
ਵਿਚ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਿੱਖ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਏਸ
ਵਾਸਤੇ ਓਥੇ ਵੀ ਅਮਨ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਮੁਲਤਾਨ ਪੰਜ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ
ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਪਰਗਟ
ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜਲੂਸ ਕਢਿਆ। ਓਥੇ ਦੇ
ਮੁਸਲਮਾਨ-ਜੋ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਦੀ ਟੋਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ-
ਭੜਕ ਉਠੇ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ
ਹਥਿਆਰ ਲੈਕੇ ਖਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਸਭ ਤੋਂ
ਪਹਿਲਾਂ ਬੋਇਰਘਾਟ ਕੋਲ ਅਕਾਲੀ ਜਥਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ
ਸਕੱਤਰ ਸ: ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ-ਸਣੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚ ਦੇ-
ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ ? ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ
ਵਿਚ ਅੱਗ ਭੜਕ ਉੱਠੀ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਲੁਟ ਮਾਰ ਤੇ ਅੱਗਾਂ
ਦੀਆਂ ਲੰਬਾਂ ਉਠਣ ਲਗੀਆਂ। ਚਵੀ ਘੰਟੇ ਦੇ ਥੋੜੇ ਜਹੇ
ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ (ਲਾਹੌਰੀ
ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਪਾਰਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਹਰਮ
ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਸਬਜ਼ ਮੰਡੀ, ਗਿਆਨ ਥਲਾ, ਆਦਿ) ਸੜਕੇ
ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਲਗਪਗ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅੰਮਿਤਸਰ
ਵਾਲਾ ਹਾਲ ਹੀ ਏਥੇ ਹੋਇਆ। ਸੈਂਕੜੇ ਗਭਰੂ ਮੌਤ ਦੀ
ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ ਰਏ। ਕਈਆਂ ਸਤਵੰਤੀਆਂ ਦੇ ਸਤ ਲੁਟੇ

ਗਏ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਨੇਕੀ ਦੀ ਕੀ ਪੁਛਦੇ ਓ ? ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਮਦਰਦ ਸੇਠ ਕਲਿਆਨ ਦਾਸ-ਹਿੰਦੂ ਹੋਣ ਦੇ ਗੁਨਾਹ ਵਿਚ-ਸਣੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਦੀ ਕੋਠੀ ਲੁੱਟੀ ਸਾੜੀ ਗਈ। ਤਪਦਿਕ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚੋਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਰੋਗੀ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜਿਉਂਦੇ ਬੱਚੇ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੁਟੇ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਹਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸੌ ਆਦਮੀ ਮਰੇ, ਪੰਜ ਸੌ ਫਟੜ ਹੋਏ, ਅੱਠ ਮੰਦਰ, ਸੱਤ ਗੁਰਦੁਆਰੇ, ਤਿੰਨ ਮਸੀਤਾਂ ਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਮਕਾਨ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਏ। ੬ ਤੇ ੭ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਵੀ ਫੁਰੇ, ਬਰਛੇ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਅੱਠ ਨੂੰ ਕੁਛ ਖਲੂਾਰ ਹੋਈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਸ ਲਖ ਰੁਪੈ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਸ੍ਰੀ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ, ਤਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦਾ ਭਾਰ ਕੁਛ ਹੌਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ, ਤਾਂ ਕਈ ਪਿੰਡ ਲੁੱਟੇ ਤੇ ਸਾੜੇ ਗਏ।

ਹੁਣ ਬਾਕੀ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਚੱਲੋ।

ਜਾਲੰਧਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਾਲੰਧਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਗੜ ਗਈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੧੫

ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ
 ਸੀ । ਛੇ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਉਹ ਭੜਕੇ ਹੋਏ
 ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰਨ ਲੱਗੇ । ਰੈਨਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ
 ਸੈਂਕੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ । ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ
 ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਾਬੂ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸ
 ਅਮਨ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਆਏ । ਮੁਸਲਮ ਇਕੱਠ ਨੇ
 ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਓਥੇ
 ਬਾਜ਼ਾਰ ਸ਼ੇਖਾਂ ਵੱਲ ਵਧੇ । ਬਾਬੂ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਹਨਾਂ
 ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਭੂਮੀ
 ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾ ਕੇ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿ
 ਰਹੇ ਸਨ । ਜਦ ਆਪ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੀ ਮਸੀਤ ਕੋਲ
 ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਛੁਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਅਮਨ
 ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਏਸ ਘਟਨਾ ਨੇ
 ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਏਨਾ ਜੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ,
 ਕਿ ਉਹ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਥੋੜੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ
 ਟਾਕਰੇ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਏ । ਕੋਈ ਥਾਣੀ ਟਾਕਰਾ
 ਹੋਇਆ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ,
 ਪਰ ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਵਾਲਾ ਹਾਲ
 ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ।

ਇਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਦੁਰੇਡੇ ਪੰਜਾਬ

ਗੁੜਗਾਵਾਂ

ਦੇ ਪੂਰਬ-ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁੜਗਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮਾਰਚ ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਉਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਧੜ ਕਰਨੀ ਕੌਮ ਮਿਉ ਵਸਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਸੋਂ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣਕੇ ਉਹਨਾਂ ਲਾਗੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਪਿੰਡਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਸੂ ਖੋਹਣ ਤੇ ਫਸਲਾਂ ਲੁੱਟਣ ਤੋਂ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਤੇ ਫੇਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਾੜਨ ਤਕ ਨੌਬਤ ਪਹੁੰਚੀ। ਤੰਗ ਆਣਕੇ ਅਗੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵੀ ਅਜੇਹੇ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤਣੇ ਆਰੰਭ ਦਿਤੇ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ, ਕਿ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੈਂਕੜੇ ਮਰੇ, ਕਰੋੜਾਂ ਦਾ ਮਾਲ ਲੁਟਿਆ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ, ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਏ। ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਉਹਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਧੜਾ ਦੁੱਜੀ ਧਿਰ ਦੇ ਪਿੰਡ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ, ਹੱਥ ਆਏ ਆਦਮੀ ਮਾਰਕੇ, ਮਾਲ ਲੁਟਕੇ ਤੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਕੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਭੱਜ ਜਾਂਦਾ। ਕਿਸੇ ਦੁੱਜੇ ਥਾਂ ਦੁੱਜਾ ਧੜਾ ਉਸਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਲੈਂਦਾ। ਏਸ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਫਸਾਦੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸਰਕਾਰ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੧੭

ਵਲੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪੈ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
 ਇਹ ਸਨ ਕਾਰਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਪਾਕਸਤਾਨ
 ਬਣਿਆਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨਾਲ ਲੜਨ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ
 ਜਿੰਨੀ ਬਲਵਾਨ ਸਾਬਤ ਹੋਈ, ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ
 ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਓਨੀ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਇਹ
 ਮੁਸਲਮੀਲੀਗ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਝੁਕਦੀ ਗਈ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ
 ਲੀਗ ਦੁਰੇਡੀ ਤੇ ਸਖਤ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਅੰਤ ਮਿ: ਜਿਨਾਹ
 ਪਾਕਸਤਾਨ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੁਛ ਵੀ ਲੈਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਾ
 ਹੋਇਆ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜੇ ਮੁਸਲਮਲੀਗ ੧੯੪੬ ਵਾਲੀ
 ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੀਮ ਮੰਨ ਲੈਂਦੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਏਸ
 ਪਾਕਸਤਾਨ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦ
 ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਨਾਲੇ
 ਏਸ ਵਿਚ ਐਨਾ ਖੂਨ ਖਰਾਬਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਲੀਗ
 ਇਕ ਜ਼ਿਦ ਉਤੇ ਡਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੋ ਉਹਨੇ ਉਹ
 ਰਾਜਬਣਤਰ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਫਸਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ
 ਦਿਤਾ। ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ, ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਆਦਿ
 ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸਾਦ ਹੋਏ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਭ
 ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਗਏ। ਜਿੰਨੀ ਤਬਾਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ
 ਦੀ ਹੋਈ, ਏਨੀ ਵਡੀ ਜੰਗ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਲੰਡਨ,
 ਬਰਲਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਅੰਤ
 ਇਹਨਾਂ ਫਸਾਦਾਂ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਬਹੁਤੀ ਹੀ ਯਰਕ ਗਈ,

ਤੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ । ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ । ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਏਸ ਫਸਾਦ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨੀ ਮਰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਲੀਗ ਦੇ ਵੀਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਦੀਨ ਦੇ ਗਾਫ਼ੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਕਾਫ਼ਰ (ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ) ਕਤਲ ਹੋਕੇ ਦੋਸ਼ ਠੱਕ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਕਾਂਗਰਸ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰਾ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਤੇ ਏਸ ਭਰਾਪੁਣੇ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇਣ ਬਦਲੇ ਕੋਈ ਕਾਂਗਰਸੀ ਅੰਧਾ ਧੁੰਧ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰ ਬਹਿੰਦੇ ਸਨ* ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇ । ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਲੀਗ ਦੇ ਪਖਪਾਤ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ, ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਇਕ 'ਹਿੰਦੂ ਲੀਡਰ' ਹੀ ਸੀ । ਲੀਗ, ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਸਮਝਦੀ, ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵੈਰੀ ਵਰਗੀ ਦਵੈਤ ਰਖਦੀ ਸੀ । ਲੀਗ ਨੂੰ ਹਰ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਉਤੇ ਨਹੀਂ । ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਰਨ ਸੀ : ਕਾਂਗਰਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਏਥੋਂ ਕਢਣ ਵਾਸਤੇ ਏਨੀ ਦੀਵਾਨੀ ਹੋਈ

*ਪੋਲੀਸ ਨੂੰ ਰਾਜਗੜ੍ਹ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਸ਼ਬਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੧੯

ਹੋਈ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਬੁਰਾਈ ਝੱਲਣ
 ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਬੈਠੀ। ਕੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਚੰਦ ਦਿਨਾਂ
 ਦੀ ਹੋਰ ਗੁਲਾਮੀ ਨਾਲੋਂ ਪਾਕਸਤਾਨ ਸਦਾ ਦਾ ਰੋਗ
 ਵੱਡੀ ਬੁਰਾਈ ਨਹੀਂ? ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੁਨੀਆਂ ਭੈ ਭੀਤ
 ਹੋਈ ਹੋਈ ਤਿੱਜੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਆਹਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਪਰ
 ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੁਲਕ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਪਾਕਸਤਾਨ ਦਾ
 ਹੈ ਤੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ। ਜੇ ਕਾਂਗਰਸ
 ਪਾਕਸਤਾਨ ਨਾ ਮੰਨਦੀ, ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤਾਂ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ
 ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦੁਨੀਆਂ
 ਦੇ ਨੀਤਕ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਬੇਵੱਸ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ,
 ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਛੱਡ ਦੇਵੇ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ
 ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਬੇਅੰਤ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ
 ਤੇ 'ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ' ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੇ ਵੇਸ ਨੂੰ
 ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਤੋਂ
 ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਸਿਰ 'ਤੇ
 ਕੂਕ ਰਹੀ ਤੀਸਰੀ ਭਿਆਨਕ ਜੰਗ ਹੈ। ਜੇ ਅਵੱਸ ਹੋ ਕੇ
 ਰਹੇਗੀ। ਦੁੱਜੀ ਜੰਗ ਬੰਦੂਕ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੇ
 ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ (ਐਟਮਿਕ ਬੰਬ) 'ਤੇ ਆਣ ਕੇ ਮੁੱਕੀ ਸੀ;
 ਤੇ ਤਿੱਜੀ ਜੰਗ ਕਿਸ ਹਥਿਆਰ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ
 ਕਿਸ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋਵੇਗੀ, ਕਿਆਸ ਕਰ ਲਵੋ। ਸੋ
 ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਨੀਤਕ ਚਾਲ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਆਣ ਕੇ

ਸਾਡੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਪੱਕੇ ਨੇ। ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਜੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਕਸਤਾਨ ਨਾ ਵੀ ਮੰਨਦੀ, ਤਾਂ ਤਾਂ ਵੀ ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ।

ਕੁਛ ਸੱਜਣਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਕਿ ਜੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਕਸਤਾਨ ਨਾ ਮੰਨਦੀ, ਦੇਸ ਵਧੇਰੇ ਉਜੜਦਾ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਹੁਣ ਬਰਬਾਦੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਓਨੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਆਪ ਅਟਸਟਾ ਲਾ ਲਵੋ, ਕਿ ੧੬ ਅਗਸਤ ੧੯੪੬ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਦੋ ਜੂਨ ੧੯੪੭ ਤਕ ਕਿੰਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕਿੰਨਾ। ਸੋ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਏਸ ਵਹਿਮ ਤੇ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦੀ ਜ਼ਿਦ (ਜਾਂ ਕਰੋ: ਲਹੂ ਭਰੇ ਛੁਰੇ) ਨੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣਾ ਦਿਤਾ।

ਅੰਤ ਤਿੰਨ ਜੂਨ ੧੯੪੭ ਈ: ਨੂੰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟ ਬੈਟਨ ਨੇ (ਜੋ ਲਾਰਡ ਵੇਵਲ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦ ਦਾ ਵਾਈਸਰਾਏ ਬਣਿਆ) ਬੜਾ ਚਾਰਾ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਲੀਗ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਜਾਏ, ਪਰ ਜਦ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ, (ਜਾਂ ਇਉਂ ਸਮਝੋ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮਿਤਰਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਲੀਗ ਤੇ ਚਰਚਲ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਹਾਰ ਗਈ) ਤਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਪਾਕ-

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ .

੧੨੧

ਸਤਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਰੈਡੀਓ 'ਤੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮਿ: ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਤਕਰੀਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ (ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਛੁਰੇ ਨਾਲ ਦੇਸ ਵੰਡਾ ਲਿਆ) ਤੇ ਰੈਡੀਓ 'ਤੇ 'ਪਾਕਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾ ਬਾਦ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ। 'ਅਖੰਡ ਭਾਰਤ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਇੰਡੀਅਨ 'ਨੈਸ਼ਨਲ' ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੇਤਾ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਵੀ ਪਾਕਸਤਾਨ ਮੰਨ ਲਿਆ, ਤੇ ਰੈਡੀਓ 'ਤੇ ਤਕਰੀਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, 'ਅਸਾਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਕੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ'। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸ਼ਬਦ 'ਮਜ਼ਬੂਰ' ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਦੁਨੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਓਦੋਂ ਤਕ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀ ਰਹੇਗੀ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਅਸੀਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣ ਦੀ ਆਦਤ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਦਿਆਂਗੇ।

ਫੇਰ ਵਾਰੀ ਆਈ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸ: ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ। ਉਸਨੇ ਵੀ ਪਾਕਸਤਾਨ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਮੂੰਹੋਂ ਪਾਕਸਤਾਨ ਮੰਨਣਾ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਵਾਰੰਟਾਂ ਉਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ੧੯੪੯ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਨਾਲ ਕੀਤੇ

ਅਹਿਦਨਾਮੇ* ਉਤੇ ਸਹੀ ਪਾਕੇ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਬਦੋਬਦੀ
ਬਣੇ ਲੀਡਰ ਪੰਡਤ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਪਾਪ ਕੀਤਾ ਸੀ,
ਓਸੇ ਨੂੰ ਮ: ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਜੂਨ ਨੂੰ
ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਦੁਹਰਾ ਦਿਤਾ ।

ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਗਏ:
ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ।

ਲਖਾ ਸਿੰਘ

Lakha Singh no 9317120

*ਇਸ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਰਾਹੀਂ ਮ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਖਤੋ
ਉਤਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ
ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੨੩

ਤਿੱਜਾ ਕਾਂਡ

ਪਾਕਸਤਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੂਬਾ ਸਰਹਦ, ਬਲੋਚਸਤਾਨ, ਸਿੰਧ, ਅਧਾ ਪੰਜਾਬ, ਅਧਾ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਆਸਾਮ ਦਾ ਜ਼ਿਲਾ ਸਲਹਟ, ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਮੁਸਲਮ ਤੇ ਨਾ-ਮੁਸਲਮ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ੧੨ ਜ਼ਿਲੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤੇ ੧੭ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਗਿਆ, ਕਿ ਹਦ ਦਾ ਪਕਾ ਫ਼ੈਸਲਾ 'ਹਦ ਬੰਦੀ ਕਮਿਸ਼ਨ' ਕਰੇਗਾ। ਬਿਆਸ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸ ਪੁਰ, ਲਾਹੌਰ, ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਆਦਿ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਗਏ।

ਹਦ ਦਾ ਪਕਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਮਧ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਹਕ ਪਠਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਆਰੰਭ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਤਾਂ ਕਾਗਜ਼ੀ ਸਬੂਤ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਤੇ ਦੁੱਜੀ ਬਾਹੂ ਬਲ ਦੀ। ਪਹਿਲੇ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ

ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਾਂ ਨਿਰਾ ਆਦਮ ਗਿਣਤੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਬਾਕੀ ਗੱਲਾਂ (Other factors) ਉੱਤੇ। ਆਦਮ-ਗਿਣਤੀ ੧੯੪੧ ਈਃ ਦੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਝੂਠੀ ਤੇ ਅਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਮਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਅੰਦਰ ਆਦਮ-ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ। ਲੋਕ ਰਾਜ (ਜਮਹੂਰੀਅਤ) ਦੇ ਹਾਮੀ ਮੁਲਕ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਉਤੇ ਸਦਾ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ : ਮਾਇਆ ਤੇ ਬਲ ਦਾ। ਜਰਮਨ ਤੇ ਜਾਪਾਨ ਜਿੱਤੇ ਬਲ ਨਾਲ ਗਏ ਹਨ, ਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਆਗੂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਹੈ। ਜੇ ਆਦਮ-ਗਿਣਤੀ ਹੀ ਸਭ ਕੁਛ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਆਗੂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਚੀਨ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੪੫ ਕਰੋੜ ਹੈ।

ਆਦਮ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਕਸ਼ੇ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਿ ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੀਆਂ ਤਸੀਲਾਂ ਫਾਲਕਾ, ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਜੀਰਾ, ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਜਾਲੰਧਰ ਦੀਆਂ ਤਸੀਲਾਂ ਨਕੋਦਰ, ਜਾਲੰਧਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਦੀ ਤਸੀਲ ਦਸੂਹਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਤਸੀਲ ਅਜਨਾਲਾ ਤੇ ੧੭ ਜ਼ਿਲੇ

ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਆਂ ਤਸੀਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਜਾਣ। ਤਿੰਨ ਜੂਨ ਦੇ ਐਲਾਨ ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟ ਬੇਟਨ ਨੇ ਆਦਮ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ, (Other Factors) ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਖ 'ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ' ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਵੰਡਾਈ ਵਿਚ ਜੇ ਕਿਸੇ ਸਮੁੱਚੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁੱਜਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ 'ਸਿੱਖ' ਹਨ। ਤੇ ਜਿੰਨੀ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਏਥੇ ਤਕ, ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਧਰਮਰਾਜ (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼) ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ, ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਧੱਕਾ ਤੇ ਅਨਰਥ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਜਦ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋਗਿਆ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਹੋਰ ਸਮਾ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ, ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ (ਕਾਂਗਰਸ) ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤੀ ਚਾਹੀ। ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨੇਤਾ (ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ) ਮਿੱਤਰ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੇਸਤੀ ਦਾ ਹੱਥ ਵਧਾਇਆ। ਜਦ ਵਲਾਇਤ ਵਿਚ ਸ: ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਤੋਂ (ਦਸੰਬਰ

੧੯੪੬ ਈ) ਪੁਛਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਵੱਖਰੀ
 ਤਿੱਜੀ ਰਿਆਸਤ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ
 ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਸਾਫ ਅਰਥ
 ਦੇਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ
 ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਅਖਾਣ ਹੈ: 'ਭਾਈ ਚੱਠੇ, ਖਾਣ ਪੀਣ ਨੂੰ
 ਅਡੋ ਅਫ ਤੇ ਲੜਨ ਭਿੜਨ ਨੂੰ ਕੱਠੇ' ਜੇ ਕਦੇ ਸਾਡੇ
 ਦੋਵੇਂ ਨੇਤਾ (ਨਹਿਰੂ ਜੀ ਤੇ ਸ: ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ) ਏਸ
 ਅਖਾਣ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ, ਦੋ ਦੀ ਥਾਂ ਤਿੰਨ ਰਿਆਸਤਾਂ
 ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ, ਤਾਂ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦੀ ਹੱਦ ਹੁਣ ਵਾਲੇ ਥਾਂ ਨਾਂ
 ਪੈਂਦੀ। ਉਸ ਤਰਾਂ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤ ਬਨਾਉਣ ਵਾਸਤੇ
 ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਚਾਰ ਜ਼ਿਲੇ (ਲਾਹੌਰ, ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ,
 ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਤੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ) ਹੋਰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਾਣ
 ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦੇ। ਇਨਸਾਫ ਦੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ, ਤਾਂ
 ਇਹਨਾਂ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਹੱਕ ਹੈ ਵੀ।
 ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ (ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ) ਵਿਚ ਹੀ
 ਸਿੱਖੀ ਬੂਟਾ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ
 ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਥਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਓਹ ਦਰਜਾ
 ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਮੱਕਾ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ
 ਅਯੁਧਿਆ ਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਲਈ ਯੈਰੋਸ਼ਲਮ। ਹੁਣ ਵੀ,
 ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ
 ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ, ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਓਨਾ ਚਿਰ ਸ਼ਾਂਤੀ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੨੭

ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇਗੀ। ਉੱਜਾ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਹੈ,
 ਏਥੇ ਸਿੱਖੀ ਵਧੀ ਫੁੱਲੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਸਿੱਖੀ ਨੇ ਤੱਤੀਆਂ
 ਤਵੀਆਂ 'ਤੇ ਸਬਕ ਪਕਾਏ ਹਨ, ਆਰਿਆਂ ਦੇ ਦੰਦਿਆਂ
 ਨਾਲ ਖੇਡ ਖੇਡੀ ਹੈ, ਤੇ ਫੁਲਵਾਰਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਥੱਲੇ ਪਲ ਕੇ
 ਜੁਆਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਬਾਰਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੇ ਮਿਸਲਾਂ
 ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਠੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਜਰਾਂ ਵਾਲਾ
 ਉਹ ਜ਼ਿਲਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ 'ਸਿੱਖਰਾਜ' ਨੂੰ ਅਸਥਾਪਨ
 ਕਰਕੇ ਜਗਤ ਭਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧਤ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਰਾਜਾ
 ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜਨਮਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਕੌਮ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਾ
 ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਕੌਮੀ
 ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਆਪਣੇ ਹਥ ਵਿਚ ਲੈਣੇ
 ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਗੱਲ ਰਹੀ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ
 ਦੀ : ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਲਹੂ ਪਾਣੀ ਇਕ ਕਰ ਕੇ
 ਬਾਰਾਂ ਵਸਾਈਆਂ ਹਨ। ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ, ਸਰਗੋਧਾ,
 ਲਾਇਲਪੁਰ ਆਦਿ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵੱਸੇ ਇਲਾਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ
 ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਹਨ। ਖਸ ਕਰ ਲਾਇਲਪੁਰ
 ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਅੱਸੀ ਫੀ ਸਦੀ ਜ਼ਮੀਨ
 ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਹੈ। ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਤੇ ਲਾਇਲਪੁਰ :
 ਵੇਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੰਗ ਲੈਣਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ।
 ਇਹਨਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਚਾਰੇ ਜ਼ਿਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
 ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ।

ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਹੁਣ ਇਕੱਠੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਤ ਭੇਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਭਰਾਵਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਝਗੜਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵਰਗੀ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਤਾਂ ਕੀ, ਜੇ ਦੋ ਦੀ ਥਾਂ ਤਿੰਨ ਰਿਆਸਤਾਂ ਲੈਕੇ (ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹਿਸਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ) ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਫੇਰ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਹੋ ਸੱਕਦੇ? ਇਹ ਸਾਡੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਨੀਤਕ ਭੁੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਕੌੜਾ ਫਲ ਸਾਨੂੰ ਚਖਣਾ ਪਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਅਜੇ ਹੋਰ ਚਖਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਲਿਖ ਆਏ ਹਾਂ, ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਤਰ ਬਨਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਨਾ ਬਣੇ, ਤਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਾਲ ਰੀਝ ਲਈ, ਤੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣਾ ਦਿਤਾ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਝਗੜਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੀ। ਏਥੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੀਸਰਾ ਪੰਥ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸੀ। ਆਦਮ-ਗਿਣਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੌ ਵਿਚੋਂ ੫੫ ਮੁਸਲਮਾਨ, ੧੪ ਸਿੱਖ ਤੇ ਬਾਕੀ ਹਿੰਦੂ ਆਦਿ (ਜੈਨਰਲ) ਸਨ। ਪਰ ਸੂਬੇ ਦੀ ਵਗਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ੪੦ ਫੀ ਸਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਸੀ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜ ਇਦਾਦ ਵਿਚੋਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ੬੦ ਫੀ ਸਦੀ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੨੯

ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ, ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ, ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਤੇ ਕੁਛ ਹਿਸਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਧੱਕਾ ਹੋਇਆ। ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕੌਮ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਦੋ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਪਿਆਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵੀ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਵੰਡ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਆਰਥ ਸਿੱਧੀ ਵਾਸਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਵੀ ਉਛਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਇਛਿਆ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਲ ਚੋਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ। ੧੮੪੯ ਵਿਚ ਸਿੱਖਰਾਜ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਅਜ ਤਕ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਕਦੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਕਦੇ ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਕਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਲਹਿਰ, ਸਾਰੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹਿਲਾ-ਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਹੀ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਦੱਜੇ ਮਹਾਂ ਯੁਧ ਵਿਚ ਅਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ ਬਣੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਦਾ ਜਨਮ-ਦਾਤਾ ਵੀ ਸਿੱਖ (ਜਰਨੈਲ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ

ਸਾਹਿਬ) ਹੀ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਆਖਰੀ ਜੰਗ (ਮੁਲਕ ਦੀ ਵੰਡ) ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਹੀ ਸਾਥ ਦਿਤਾ ਤੇ ਵੱਖਰੀ ਤਿੱਜੀ ਰਿਆਸਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਿਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸੀ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਨਿਰਾ ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਬੇ ਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਤੇ ਹੱਦ ਬੰਦੀ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖੇਗਾ। ਜੇ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ, ਭਾਵ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਰੈੱਡ ਕਲਫ ਨਾਲੋਂ ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟ ਬੇਟਨ ਘਟ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ? ਤੇ ਕੀ ਉਹ ਬਾਰਾਂ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੋਲਾਂ ਜ਼ਿਲੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ? ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਆਏ ਦਿਨ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਖੇਗਾ, ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ, ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਹੱਦ ਸਤਲੁਜ ਬਣਾ ਦਿਤੀ ਜਾਏ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਲੀਡਰ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਰੋਲਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ—ਜਿਧਰ ਸਾਨੂੰ ਰਖਣਾ ਹੈ—ਕੇਵਲ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਉਹ ਚਾਲ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਈ। ਅੰਤ ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਧੱਕਾ ਉਹ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੩੧

ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕਰ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਕੀ ਦਲੀਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਰਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਹੱਦਬੰਦੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਮੁਣਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਪਾਕਸਤਾਨ ਦੇ ਬਣਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਫੁਰਾ ਸੀ। ਜੇ ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਫੁਰਾ ਨਾ ਵਰਤਦੀ, ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਕਦੇ ਵੀ ਪਾਕਸਤਾਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕਰਦੀ। ਲੀਗ ਨੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ, ਸੈਂਕੜੇ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਘਰੇ ਬੇਘਰ ਕੀਤੇ, ਕਰੋੜਾਂ ਦਾ ਮਾਲ ਸਾੜਿਆ, ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਜੂਨ ਨੂੰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਉਸੇ ਫੁਰੇ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਲੀਗ ਹੱਦਬੰਦੀ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੇ ਕਣਜੇ ਵਿਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਤਿੰਨ ਜੂਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਅੰਗ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਛ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਚੂੜੀਆਂ ਤੇ ਦੁਪੱਟੇ ਘਾਲੇ। ਇਸ ਨੇ ਬਲਦੀ ਤੇ ਤੇਲ ਪਾਇਆ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਮੋਚੀ, ਲਾਹੌਰ ਦਿੱਲੀ, ਮਸਤੀ, ਆਦਿ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਬਹੁਤੇ ਹਿੱਸੇ ਸਾੜਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਕ ਹਫਤੇ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਆਦਮੀ ਮਰੇ ਤੇ ਫੱਟੜ ਹੋਏ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ

ਓਥੇ ਨਿਕਲਕੇ ਪੂਰਬੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ । ੧੩
 ਤੋਂ ੧੬ ਜੂਨ ਤਕ ਫੇਰ ਛੁਰੇ ਤੇ ਅੱਗਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ
 ਘਟਨਾਂ ਹੋਈਆਂ । ਇਕੇ ਦਿਨ ਛੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਛੁਰੇ
 ਨਾਲ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਜਿਸਦਾ ਬਦਲਾ ਇਕ ਸਿੱਖ ਗਭਰੂ ਨੇ
 ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਬੰਬ ਸੱਟਕੇ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ
 ਸੱਤ ਬੰਦ ਮਰੇ । ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਗਬਾਨ-
 ਪੁਰਾ, ਭਾਟੀ, ਨੌਲੱਖਾ, ਲੋਹਾਰੀ, ਆਦਿ ਬਾਵਾਂ ਵਿਚ
 ਬੰਬ ਫਟੇ, ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਸੜੀਆਂ ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਜੂਨ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਧਦੀ ਗਈ,
 ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਹੋਰ
 ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ । ਜਿਥੇ ਅਗੇ ਛੁਰੇ, ਬਰਛੇ ਤੇ
 ਗੋਲੀਆਂ ਹੀ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਓਥੇ ਨਾਲ
 ਬੰਬ ਫੀ ਫਟਣ ਲਗ ਪਏ । ਕੋਈ ਦਿਨ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ
 ਸੀ ਜਾਂਦਾ, ਜਾਂ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ
 ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ । ਜੇ ਇਕ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ
 ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਕੇ ਦੱਜੇ
 ਪਾਸੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ । ਆਸ਼ੇ-
 ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਮਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਨਾਅਰੇ
 ਲਗਦੇ ਰਹਿੰਦੇ । ਨਵੇਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਆਪ-ਸਾਜੇ ਹਥਿਆਰ
 ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਬੋਤਲਾਂ ਤੇ
 ਗੜਵੀਆਂ ਵਿਚ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਬੰਬ ਆਮ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੩੩

ਸਨ। ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਤੇ ਢਾਂਗੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮਿਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਤੇ ਪਟਰੋਲ ਛਿੜਕਕੇ ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣੀ ਬੜਾ ਸਾਧਾਰਨ ਢੰਗ ਸੀ। ਕੋਈ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਜਾਨਾਂ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚੇ ਹੀ ਸੜ ਗਈਆਂ। ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰੁਲਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਲਹੂ ਨਾਲ ਰੰਗਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਬਚਾਉ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੂਰਤ ਨਾ ਵੇਖਕੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਮਗਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਹੋਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਨਹੀਂ, ਤਬਾਹ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਸ਼ਾਹਲਮੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਸੋ ਅਬਦੁਲ ਰਾਨੀ ਚੀਮੇ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਸ਼ਾਹਲਮੀ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ।

ਚੜ੍ਹਿਆ ਚੀਮਾ ਕਸਮ ਖਾ ਲੈ ਨਾਲ ਭਰਾਵਾਂ
 ਕਹਿ ਜੋ ਹੋਈ ਵਿਚ ਰਾਜ ਗੜ੍ਹ ਮੈਂ ਵੱਟਾ ਲਾਹਵਾਂ
 ਮੈਂ ਢਾਹਵਾਂ ਅੱਜ ਸ਼ਾਹਲਮੀ ਫੜ ਅੱਗਾਂ ਲਾਵਾਂ
 ਮੈਂ ਫੂਕਾਂ ਮਹਿਲ ਅਟਾਰੀਆਂ ਨਸ਼ਾਨ ਮਿਟਾਵਾਂ
 ਮੈਂ ਵਿਧਵਾ ਕਰਾਂ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਤੇ ਵੈਣ ਪੁਆਵਾਂ

ਮੈਂ ਕਈਆਂ ਦੇ ਚੰਦ ਡੋਬਕੇ ਅਜ ਈਦ ਮਨਾਵਾਂ
 ਕਲੁ ਸੰਦਲੇ ਬੰਨੁਕੇ ਰੋਣਗੀਆਂ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਵਾਂ
 ਮੈਂ ਕਬਰ ਬਨਾ ਹਿੰਦਵਾਨ ਦੀ ਚਰਾਗ ਜਗਾਵਾਂ
 ਜਦ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਦਾ ਬਲ ਮੇਰੀ ਬਾਹਵਾਂ
 ਮੈਂ ਸੁੱਤਾ ਪੁਤਰ ਰਾਮ ਦਾ ਲਲ ਕਾਰ ਜਗਾਵਾਂ
 ਤੇ ਝੰਡਾ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦਾ ਸਿਰ 'ਲਉ' ਝੁਲਾਵਾਂ

ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਸਮਾਂ ਖਾਕੇ 'ਚੀਮਾ' ੨੨ ਜੂਨ ਨੂੰ
 ਸ਼ਾਹਲਮੀ 'ਤੇ ਪਿਆ । ਕਰਫੀਉ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ
 ਸੀ, ਤੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੀਂ ਪੋਲੀਸ ਖੜੀ ਸੀ ।
 ਚੀਮੇ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਰਾਤ ਦੇ ਦੋ ਵਜੇ ਸ਼ਾਹਲਮੀ
 ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਤੀ । ਇਕੇ ਸਮੇਂ ਕਈ
 ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਈ । ਮੁੜ ਕੇ ਆਪ ਹੀ ਪੋਲੀਸ ਨੇ
 'ਫੜੋ, ਬੁਝਾਓ, ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ' ਦਾ ਰੌਲਾ ਪਾ ਦਿਤਾ ।
 ਜਦ ਮਕਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ ਵਾਸਤੇ
 ਨਿਕਲੇ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ-ਕਰਫੀਉ ਤੋੜਨ ਦਾ ਦੋਸ਼
 ਲਾ ਕੇ-ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ । ਏਸਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਮਾਰੇ
 ਗਏ ਤੇ ਕੋਈ ਜਿਉਂਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਅੰਦਰ ਸੜ ਗਏ । ਅੱਗ
 ਬਾਰਾਂ-ਚੌਦਾਂ ਘੰਟੇ ਤਕ ਬਲਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਸਾਰਾ ਬਾਜ਼ਾਰ
 ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਿਆ । ਚੜ੍ਹੇ ਦਿਨ ਗਿਫਤਾਰੀਆਂ
 ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ, ਤਾਂ ਚੀਮੇ ਨੇ ਡੇਢ-ਕੁ ਸੌ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ
 ਫੜ ਲਏ । ਏਸਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਿਆਂ ਹੈ ਪਾਕਸਤਾਨ । ਮਕਾਨ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੩੫

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸੜੇ, ਮਰੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਗਿਫ਼ਤਾਰ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅੰਧ ਰਾਜਾ ਬੇਦਾਦ ਨਗਰੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ। ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਟੁਟ ਗਏ, ਤੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਘਰ ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਦੂਨ ਪਿਛੋਂ ਜੋਲਾਈ ਆਇਆ ਤੇ ਬੀਤ ਗਿਆ। ਛੁਰਿਆਂ ਤੇ ਅੱਗਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਚੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ 'ਲਊ' ਦੇ ਵਸਾਏ ਹੋਏ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਨੇ ਬੜੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵੇਖੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨੋਖੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦਾ ਸੀ। ਅਗਸਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ। ੧੧ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁਖਲਮਾਨ ਜੱਜ ਦੇ ਲਾਹੌਰੀ ਮੁਖਲਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡ ਤੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਸਿਆ, ਕਿ ਹੱਦ ਬੰਦੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਹੁਣ ਦਿਲ ਦੇ ਚਾਅ ਲਾਹ ਲਵੋ। ਹੱਦ ਬੰਦੀ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੁਨਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਏਹਾ ਤਾਰੀਖ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਕਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਪਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਜੱਜ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਲਾਹੌਰੀ ਗੁੰਡੇ ਬੇਡਰ ਹੋ ਕੇ

ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਵਿਚ ਲੱਕ ਬੰਨ੍ਹਕੇ ਲੱਗ ਪਏ ।
 ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਸੌ ਸੌ ਮੌਤਾਂ ਹੋਣ ਲਗੀਆਂ, ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ
 ਦੁਣੇ ਫਟੜ । ਜਿਹੜੇ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤੇ ਮਕਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ
 ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਜੇ ਬਚੇ ਖਲੇ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਅਗਨ ਭੇਟ
 ਹੋਣ ਲੱਗੇ । ਜਿਹੜੇ ਜਾਨ ਪਿਆਰੀ ਕਰਕੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ
 ਨਿਕਲਦੇ, ਕੁਛ ਗਲੀ ਵਿਚ, ਕੁਛ ਤਾਂਗਿਆਂ ਉਤੇ ਤੇ
 ਕੁਛ ਲਾਰੀ ਜਾਂ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ । ਚੰਦਾਂ
 ਅਗਸਤ ਤਕ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ, ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਤੇ ਅੱਡੇ
 ਉਤੇ ਅਣਸੰਭਾਲੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਹੀ ਲੋਥਾਂ ਦਿਸਾਉਂਦੀਆਂ
 ਸਨ । ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੁਜ਼ੰਗ, ਗੁ: ਚੌਮਾਹਲਾ, ਗੁ: ਜਨਮ
 ਅਸਥਾਨ, ਗੁ: ਡੱਬੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੇ ਕੋਈ ਮੰਦਰ ਸਾੜ
 ਦਿਤੇ ਗਏ । ਗੁ: ਮੁਜ਼ੰਗ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਗੇ ਡਟਕੇ
 ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ । ਜਦ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਇਕ
 ਪੋਲੀਸਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋਕੇ ਡਿਗ ਨਹੀਂ ਪਿਆ,
 ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਣ ਦਿਤਾ । ਸਿੰਘਾਂ
 ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚਾਲੀ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਸੀ, ਜੋ ਓਥੇ ਸ਼ਹੀਦ
 ਹੋਏ । ਫਿਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ
 ਦਿਤੀ ਤੇ ਘਾਇਲ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਿੰਘ ਅੰਦਰੇ ਜਿਉਂਦੇ
 ਜਲਾ ਦਿਤੇ ।

ਪੰਦਰਾਂ ਅਗਸਤ ਹਕੂਮਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ
 ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨੀਯਤ ਸੀ । ਪਾਕਸਤਾਨ ਨੂੰ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੩੭

ਵਾਇਸਰਾਏ ਹਿੰਦ ਲਾਰਡ ਮਾਉਂਟ ਬੇਟਨ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ (੧੪ ਅਗਸਤ ਨੂੰ) ਹੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੌਂਪ ਦਿਤਾ। ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਿਸਟਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਨੂੰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਥਾਪ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਤੇ ਮੁਸਲਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡ ਨੂੰ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਭੈ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ? ਉਹ ਦਿਲ ਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾੜ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਕਢਣ ਲੱਗੇ। ੧੪-੧੫ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਦੋ ਮਨ ਆਈਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ, ਕਬਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਮੰਦਭਾਗੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਓਥੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਕਿਹਾ ਸਿਰ ਮੱਥੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਅਪਾਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅੰਤਲੇ ਸੁਆਸਾਂ ਤਕ ਡਟੇ ਰਹੋ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਤੀ ਹੋ ਜਾਓ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਿਸ ਪੰਡਤ ਨੇ ਸ਼ਬਦ 'ਸਤੀ' ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਅਕਲ, ਤੇ ਜਿਸ ਅਭਾਗਣ ਨੂੰ ਸਤੀ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਕਿਸਮਤ, ਦੋਵੇਂ ਤਰਖਯੋਗ ਸਨ।

ਜੂਨ ਦੀ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਵੀ ਗਰਮੀ ਵਧ ਗਈ। ਪਾਕਸਤਾਨ ਦੇ ਐਲਾਨ ਪਿੱਛੋਂ

ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਵੇਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਉੱਠੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ
 ਥਾਂ ਥਾਂ ਛੁਰੇ ਮਾਰਨੇ ਆਰੰਭ ਦਿਤੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੋਸ਼
 ਆ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ? ਥਾਂ ਥਾਂ ਅੱਗਾਂ, ਛੁਰੇ,
 ਕ੍ਰਿਪਾਨਾਂ ਤ ਬੰਬ ਚਲਣ ਲੱਗੇ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਛੁਰਾ
 ਤੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਚੱਲੇ ਹੋਏ ਸੰਭਾਲ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਸਨ
 ਜਾਂਦੇ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਬਸੰਤਰ ਦੇ ਕੁਛ ਚੰਗਿਆੜੇ ਬਾਹਰ
 ਵੀ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਅਟਾਰੀ
 ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨੇ ਬੰਬ ਸੁਟਿਆ,
 ਜਿਸ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਡ ਗਏ।
 ਛੇਹਰਟਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦੇ
 ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਭੇਟ ਹੋ ਗਏ। ਕੋਟਲੀ ਨਸੀਰ
 ਖਾਂ ਉਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਕਾਫੀ ਨੁਕਸਾਨ
 ਕੀਤਾ। ਸੁਲਤਾਨ ਵਿੰਡ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਵੇ ਬਾਗਾਂ
 ਵਿਚ ਕਈ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਬੰਬ
 ਫਟਣ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਘਟਨਾਂ ਹੋਈਆਂ,
 ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ। ਬੰਬ ਬਨਾਉਣ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਭ
 ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਗਏ, ਤੇ ਉਹ ਬੜੇ ਭਿਆਨਕ ਬੰਬ ਬਣਾ-
 ਉਂਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਚੌਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਦੋ ਛੱਤੇ
 ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸਿੱਖ (ਇਕ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦਾ
 ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੀ) ਬੈਠੇ ਬੰਬ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੇਵਨੈਤ ਨਾਲ
 ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਫਟ ਗਿਆ, ਜਿਸ

ਪੰਜਾਬਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੩੯

ਨਾਲ ਉਹ ਚਾਰੇ ਉਡ ਗਏ। ਮਕਾਨ ਦੀਆਂ ਵੇਵੇਂ ਛੱਤਾਂ ਉਡ ਗਈਆਂ ਤੇ ਬਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਲੋਥ ਮਕਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਪਈ। ਇਸ ਧਮਾਕੇ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਥਲਕਾ ਮਚਾ ਦਿਤਾ। ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ ਸੈਸ਼ਨ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਇਕ ਬੰਬ ਸਟਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ੫੦ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਆਦਮੀ ਫਟੜ ਹੋਏ, ਤੇ ਕੁਛ ਮਰ ਗਏ। ੧੪-੧੫ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਵੈਬੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੋਏ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਆ ਗਿਆ। ੩੧ ਜੁਲਾਈ ਤੋਂ ਅੰਮਿਤਸਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫਸਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੰਡੇ ਜਾਣ ਦਾ ਗੁੜਗਾਉਂ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਗੁੜਗਾਉਂ ਦੇ ਮੇਉਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਾਵੇਗਾ; ਪਰ ਤਿੰਨ ਜੂਨ ਨੂੰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦੇ ਐਲਾਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵੰਡਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੇਉਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਬਣਤਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ। ਕੁਛ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮੇਉਂ ਦੀ ਨਿੱਗਰ ਵਸੋਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲੀਡਰ ਮੇਉਂ ਸਥਾਨ' ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਜੇ ਫੁਰੇ ਨਾਲ 'ਪਾਕਸਤਾਨ' ਵਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ 'ਮੇਉਂ ਸਥਾਨ' ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ

ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਅਤਿ ਚੁਕ ਲਈ। ਪੰਜ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ
 ਦਾ ਇਕੱਠ ਬਣਕੇ ਉਹ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਪਿੰਡਾਂ ਉਤੇ
 ਪੈਣ ਲਗ ਪਏ। ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਸਮੂਲਚੋਂ ਥੋਹ ਕਰ ਦਿਤੇ।
 ੧੫ ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜ ਕੁ ਸੌ ਪਿੰਡ ਸਾੜੇ ਗਏ
 ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਅੱਡੇ
 ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਭਰਤਪੁਰ ਤੇ ਅਲਵਰ ਰਿਆਸਤਾਂ
 ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫੌਜੀ ਵੀ ਹੈਗੇ ਸਨ। ਉਹ ਗੁੜਗਾਉਂ
 ਦੀ ਮੋਉਂ ਕੌਮ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾ ਏਨੀ
 ਉਧੜਪੁੰਮੀ ਚੁੱਕੀ, ਕਿ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ
 ਘਰ ਬਾਰ ਛੱਡਕੇ—ਪੋਠੋਹਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗ—ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ
 ਬਣਕੇ ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਹਰਦੁਆਰ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ
 ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਪਿਆ। ਤੰਗ ਆਕੇ ਉਦਾਲੇ ਦੀ ਹਿੰਦੂ
 ਜਾਟ ਕੌਮ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਗਿਣ ਗਿਣ ਕੇ ਬਦਲੇ ਲਏ।
 ੧੫ ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਧੜਵੀ ਮੋਉਂ ਕੌਮ ਨੂੰ
 ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਦੀਆਂ
 ਸਾਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਸਬਤਨ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਮਰੇ ਤੇ
 ਵਧੇਰੇ ਲੁਟੇ ਗਏ ਹਨ।

ਏਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਵੇਂ ਥਾਈਂ
 ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵੀ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ।
 ਪੰਜ ਜੂਨ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਂ ਵਾਲੇ
 ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਵੱਟ ਵਰੋਧ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਕ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੪੧

ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਫੁਰਾ ਮਾਰਕੇ
 ਮਾਰ ਦਿਤਾ* । ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਉਹ ਕਤਲ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ
 ਦੇ ਸਿਰ ਮੜਿਆ । ਏਥੇ ਹੀ ਛੇੜ ਛਿੜ ਪਈ । ਓਥੇ ਦੇ
 ਹਿੰਦੂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਫਸਾਦ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ
 ਬਦਲੇ ੪੮ ਘੰਟੇ ਦਾ ਕਰਫੀਉ ਲਾ ਦਿਤਾ । ਪਰ
 ਭੜਕੇ ਹੋਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕਰਫੀਉ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਫੁਰੇ
 ਚਲਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ । ਡਾਕਟਰ ਚਮਨ ਲਾਲ ਮਾਰ
 ਦਿਤੇ ਗਏ ਤੇ ਦੋ ਸਿੱਖ ਤੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਫੱਟੜ ਹੋਏ । ਉਸ
 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦੁੱਜੇ ਤਿੱਜੇ ਦਿਨ ਛੁਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਛ
 ਦੁਰਘਟਨਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੀ ਰਹੀਆਂ । ਪੰਜ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ
 ਦੋਹਾਂ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਅਮੋ ਸਾਮੁਣੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ । ਜਿਸ
 ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਿੱਖ, ਦੋ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ੧੧ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰੇ ।
 ਪੰਜਾਹ ਸੱਠ ਆਦਮੀ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਫੱਟੜ ਹੋਏ ।
 ਕੁਛ ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗਾਂ ਵੀ ਲੱਗੀਆਂ । ਗੋਰਾ ਫੌਜ ਉਸ
 ਵੇਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈਗੀ ਸੀ । ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਰਾਖੀ

* ਅਜੇਹੀ ਇਕ ਘਟਨਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਵੀ
 ਹੋਈ ਸੀ । ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਨਿਹੰਗਾਂ ਦਾ ਬਾਣਾ
 ਪਹਿਨਕੇ ਆਪਣੇ ਦੋਖੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ।
 ਦੋਸ਼ੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਫੜਿਆ ਗਿਆ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੀ
 ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ।

ਅੰਦਰ ਖੰਟੇ ਦਾ ਕਰਫੀਉ ਲਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਪਾਕਸਤਾਨ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਓਥੋਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਪੱਕ ਸਮਝ ਗਏ ਸਨ, ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਅੰਤ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਛੱਡਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਸੋ ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡਕੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਓਧਰੋਂ ਹਿੰਦੂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਓਥੋਂ ਬਦਲ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਗੜ ਗਈ। ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ੧੩-੧੪ ਅਗਸਤ ਗੁਜਰਾਂ ਵਾਲੇ ਵਾਸਤੇ ਭਿਆਨਕ ਦਿਨ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਕਰਫੀਉ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਲੁਟਿਆ ਤੇ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਜੇ ਕੁਛ ਹੋਇਆ, ਗੋਰਾ ਫੌਜ ਤੇ ਮੁਸਲਮ ਪੋਲੀਸ ਦੇ ਵਿਹੜਿਆਂ ਤੇ ਉਹਦੀ ਇਛਿਆ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਛ ਗੜ ਬੜ
 ਲਾਇਲਪੁਰ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ। ਉਹ
 ਜ਼ਿਲਾ ੧੫ ਅਗਸਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ
 ਤਿਆਰੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜ਼ਿਲਾ
 ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਪੁਰ ਵਿਚ ਜੋਲਾਈ ਦੇ ਅਖੀਰੀ
 ਹਫਤੇ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੪੩

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਵੇਨੇ ਵਧੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਕਿ ਉਹ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪਹਿਲ ਕਰਨੇ ਨਹੀਂ ਝਕੇ, ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤੇ ਬਾਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਏਸ ਭੁੱਲ ਬਦਲੇ ਭਾਰੀ ਮਾਰ ਖਾਣੀ ਪਈ। ਅਜੇਹਾ ਹੀ ਹਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕੁਛ ਪਿੰਡਾਂ ਕਸਬਿਆਂ (ਗੜ੍ਹ ਸ਼ੀਕਰ, ਮਾਹਲਪੁਰ, ਆਦਿ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਆਹਰਾਂ ਵਿਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ੧੫ ਅਗਸਤ ਦਾ ਦਿਨ ਆ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਸਤਾਨ—ਦੋ ਵੇਸ ਬਣਾ ਕੇ, ਦੋਹਾਂ—ਵਿਚ ਨੌਆਬਾਦੀ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੇ ਦਿਤੀਆਂ—ਪਾਕਸਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਜਿਨਾਹ ਆਪ ਬਣਿਆ। ਹੁਣ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਇਆ, ਤੇ ਉਸਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ ਲਾਰਡ ਮਾਉਂਟਨ ਨੂੰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ (ਪਾਕਸਤਾਨ ਵੇ) ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵੇ) ਹਿੰਦੂਆਂ ਘਰੀਂ ਰੱਜਕੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੋਗ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੁਲਚੇਂ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ। ਹਦ ਬੰਦੀ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਰਖਿਆ, ਗਿਆ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਛਾਣਾਂ ਤੋਂ ਪਿਆਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ

ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤੇ ਗਏ । ੧੭ ਅਗਸਤ
 ੧੯੪੭ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹਦ ਬੰਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ ।
 ਗੁਰਦਾਸ ਪੁਰ ਦੀ ਤਸੀਲ ਸ਼ਕਰ ਗੜ੍ਹ ਪਾਕਸਤਾਨ
 ਵਿਚ ਤੇ ਬਾਕੀ ਜ਼ਿਲਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ।
 ਸਰਹੱਦੀ ਲਕੀਰ ਏਨੀ ਵਿੰਗੀ ਟੇਢੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ
 ਅਜ ਤਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋਈ । ਮੁਲਕਾਂ
 ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ
 ਹਨ । ਪਰ ਏਥੇ ਤਾਂ ਦਰਿਆ ਛੱਡਿਆ, ਕੋਈ ਨਹਿਰ,
 ਸੜਕ, ਜਾਂ ਖਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਪੈਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਟਾਂ
 ਉਤੇ ਹੱਦ ਹੈ, ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਵਸੋਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ
 ਦੀ ਹੱਦ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਓਧਰੇ ਪਾਕਸਤਾਨ
 ਦੀ ਹੱਦ । ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਰਾਵੀ ਤਕ (ਖ਼ਾਸ ਕਰ
 ਤਸੀਲ ਕਸੂਰ ਵਿਚ) ਕਿਤੇ ਥੋੜਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਹਦ ਸਿਧੀ
 ਨਹੀਂ ਹੈ । ਖਾਲੜੇ ਤੋਂ ਬੇਦੀਆਂ ਤਕ ਨੌਂ ਮੀਲ ਵੱਡੀ
 ਨਹਿਰ ਹੈ, ਪਰ ਹਦ ਕਿਤੇ ਨਹਿਰ ਤੋਂ ਓਸ ਪਾਸੇ ਤੇ
 ਕਿਤੇ ਓਸ ਪਾਸੇ ਕਸੂਰ ਕੋਲ ਆਣਕੇ (ਕਸੂਰ
 ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤੇ ਖੇਮ ਕਰਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ)
 ਖੇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਲਹਿੰਦੇ ਦੋਖਣ ਵਲੋਂ ਘੁੰਮਕੇ
 ਅਠ ਕੁ ਮੀਲ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਢਕੂੰਜ ਪਾਕੇ ਮਸਤੇ
 ਕਿਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਹਦ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਜਾ ਲਗਦੀ ਹੈ । ਇਹ
 ਖੂੰਜਾ ਕੇਵਲ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਲੋਂ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪੁਲ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੪੫

ਬੇਕਾਰ ਬਨਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ
ਖੂਜਾ ਨਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਖੋਮ ਕਰਨ ਰਾਹੀਂ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾ
ਸਕਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਕੁਛ ਲਾਭ
ਹੋਵੇ, ਉਹ ਗੱਲ ਰੈਡਕਲਫ (ਹਦ ਬੰਦੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ
ਪ੍ਰਧਾਨ) ਨੂੰ ਕਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ
ਹੱਦ ਬਣਾਈ ਗਈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਸਦਾ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ
ਰਹੇ। ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਚਾਲ ਸੀ।

ਚੌਥਾ ਕਾਂਡ

ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣ ਗਿਆ, ੧੫ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਇਕ ਦੀ ਥਾਂ ਦੋ ਨਵੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਸਤਾਨ) ਨੂੰ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੌਂਪਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਅਰਾ ਬਦਲ ਲਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ : 'ਲੋਕੇ ਰਹੇ'ਗੇ ਪਾਕਸਤਾਨ' 'ਜੈਸੇ ਲੀਆ ਥਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ, ਵੈਸੇ ਲੇ'ਗੇ ਪਾਕਸਤਾਨ' ਤੇ ਫਿਰ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤਾ 'ਜੈਸੇ ਲੀਆ ਹੈ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵੈਸੇ ਲੇ'ਗੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ' 'ਮੁਫਤ ਲੀਆ ਹੈ ਪਾਕਸਤਾਨ, ਲੜ ਕੇ ਲੇ'ਗੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ'। ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣਦਿਆਂ ਹੀ, ਉਹ ਆਖਰੀ ਨਾਅਰੇ 'ਲੜ ਕੇ ਲੇ'ਗੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ' ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਲੱਕ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਲੱਗੇ ਪਿਆ। ੧੭ ਅਗਸਤ ੧੯੪੭ ਨੂੰ ਹੱਦ ਬੰਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ। ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸ ਪੁਰ ਦੀ ਤਸੀਲ ਸ਼ਕਰ ਗੜ੍ਹ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਤਸੀਲ ਕਸੂਰ ਅਧੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਜ਼ਿਲਾ ਪਾਕਸਤਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ । ਵਧੇਰੇ ਔਕੜ ਏਸੇ ਇਲਾਕੇ
ਸਿਰ ਆਈ ।

ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ
ਏਸ ਵਿਚੋਂ ਕਢਣ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੀਆਂ । ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ
ਏਸ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਾਲੇ ਰਾਹੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਈ । ਉਹ
ਬਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਢੜ੍ਹ ਕੇ ਨਚਦੀ ਰਹੀ, ਤੇ
ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ
ਤਿਆਰੀ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ।

ਉਸਦੇ ਲੀਡਰ ਏਸ ਫਿਕਰ ਵਿਚ ਸਨ, ਕਿ
ਜਦ ਕਾਂਗਰਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੋਲੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹਾਸਲ ਕਰੇਗੀ,
ਤਾਂ ਫੂਰੇ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਖੋਹਕੇ ਮੁਲਕ ਆਪਣੇ
ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ ? ਏਸ ਕਾਰਜ ਵਾਸਤੇ
ਉਹਨੇ 'ਮੁਸਲਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡ' ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਤੇ
ਅਨੇਕਾਂ ਮਾਰੂ ਹਥਿਆਰ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ । ਹੱਦ ਦਾ
ਐਲਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੁਸਲਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡ ਦੇ
ਸਿਪਾਹੀ ਵਰਦੀਆਂ ਪਾਕੇ ਤੇ ਪੱਕੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਲੈ ਕੇ
ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮੈਦਾਨ
ਵਿਚ ਆ ਗਏ । ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ੧੮ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ
੧੦ ਵਜੇ ਕਸੂਰ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦ ਸ਼ੁਰੂ
ਕਸੂਰ | ਹੋ ਗਿਆ । ਕਸੂਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਆਖਰੀ
ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ । ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਜੰਕਸ਼ਨ ਤੇ

ਬੜੀ ਰੌਣਕੀ ਮੰਡੀ ਹੈ । ਉਸਦੀ ਅਸਲੀ ਵਸੋਂ ੬੦ ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ੫੦ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ, ੪ ਹਜ਼ਾਰ ਹਿੰਦੂ, ੩ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਤੇ ਬਾਕੀ ਹੋਰ ਕੌਮਾਂ ਸਨ । ਉਸਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਬਾਹੀਆਂ ਉਤੇ ਉਦਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਤਾਕਤ ਸੀ, ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹਿਠਾੜ ਵੱਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨੇ ਪਿੰਡ ਸਨ । ਕਸੂਰ ਵਿਚ ਹੱਦ ਬੰਦੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸੈ. ਫੌਜ* ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਫਸਰ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਬਲੋਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ । ਪੋਲੀਸ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਅਫਸਰ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀ ਸਨ । ਜਿਹੜੇ ਕੁਛ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਅਫਸਰ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਹੋ ਵੀ ਸਨ, ਐਲਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰੇ ਕਰ ਕੇ ਕਢ ਦਿਤਾ ਗਿਆ, ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਚੁਕਣ ਦੀ ਵੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚੋਂ ਨੱਸ ਕੇ ਆਏ ਹੋਏ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੌਰਮਿੰਟ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ । ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਰਾਰਤ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਢਿੜੀ । ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਬਹੁਤ

* ਹੱਦ ਬੰਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਕੁਮਾਂਡਰ ਜੈਨਰਲ ਰੂਸ (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼) ਸੀ, ਜੋ ਹਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਸੀ ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੪੯

ਸਾਰੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਿਆਸਤ ਫਰੀਦਕੋਟ ਜਾਂ ਹੋਰ
 ਕਿਸੇ ਦੁਰੇਡੀ ਥਾਂ ਜਾ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ੧੭-੧੮
 ਵੀ ਵਿਚਲੀ ਰਾਤ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ। ੧੮ ਨੂੰ ਸਵੇਰ
 ਤੋਂ ਹੀ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਬੋੜਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਨ ਲੈਕੇ ਖੋਮ
 ਕਰਨ ਨੂੰ ਜਾਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਤੁਰੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ
 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਸਭ ਤੋਂ
 ਪਹਿਲਾ ਵਾਰ ਗੌਰਮਿੰਟ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੇ ਗਿਆਨੀ
 ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ ਉਤੇ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਸਣੇ ਪਰਵਾਰ ਘਰ
 ਛੱਡ ਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਾਂ ਉਹ ਗੌਰਮਿੰਟ
 ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਟੁਟ ਪਏ। ਉਸ ਨੂੰ, ਉਸ ਦੀ
 ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਓਥੇ ਹੀ ਕਤਲ
 ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਦੁਧ ਚੁੰਘਦਾ ਸੀ,
 ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਛੁਰੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਹ ਘਟਨਾ ੧੮
 ਅਗਸਤ ਸਵੇਰੇ ੧੦ ਵਜੇ ਦੀ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ
 ਵਿਚ ਅੱਗ ਭੜਕ ਉੱਠੀ। ਖਬਰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਬਜ਼ਾਰ
 —ਜੋ ਅਜੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੀ ਸਨ—ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਲੋਕੀਂ ਡਰਦੇ
 ਭਜਕੇ ਘਰੇ ਘਰੀ ਆ ਗਏ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਰਛੀਆਂ ਤੇ
 ਛੁਰੇ ਲੈਕੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ। ਜਿਥੇ ਕੋਈ
 ਇਕੱਲਾ ਦੁਕੱਲਾ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਮਿਲਿਆ, ਓਥੇ ਹੀ
 ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਉਚੇਚਾ ਭਾਲਕੇ

ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ । ਕੁਛ ਲੋਕ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ । ਕੋਟ ਮੁਰਾਦ ਖਾਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸ ਪਾਸਿਓਂ ਤੇ ਇਕ ਟੋਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਲੋਂ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਜਾ ਪਏ । ਜਿੰਨੇ ਸਿਖ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਹੱਥ ਲਗੇ, ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲੋਕਲ ਗੁ: ਪੁ: ਕਮੇਟੀ ਕਸੂਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਇਹ ਸਭ ਕੁਛ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਹੋਇਆ ।

ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਦੋਵੇਂ—ਐਸ. ਡੀ. ਓ. ਤੇ ਪੋਲੀਸ ਕਪਤਾਨ—ਪੱਕੇ ਮੁਸਲਮਲੀਗੀ ਸਨ । ਸਿਖ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਰਜਾ ਅਵਲ ਤੇ ਬੇਦੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਫ਼ਾ ੩੦, ਚਾਰਜ ਦੇਕੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਸ: ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਫਸਰ ਮਾਲ ਖੇਮਕਰਨ ਚਲੇ ਗਏ । ਪੋਲੀਸ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਕੁਛ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੋਤੀਆਂ ਖੋਹ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਕਿਸੇ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਮਾਨ ਨਹੀਂ ਲੈਜਾਣ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ।

੧੧ ਵਜੇ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਰਫੀਊ ਲਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਏ । ਬਲੋਚੀ ਮਿਲਟਰੀ ਤੇ ਪੋਲੀਸਦੇ ਮੁਸਲਮ ਸਿਪਾਹੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਕਰਫੀਊ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਫੌਜ ਤੇ ਪੋਲੀਸ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੫੧

ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲੁਟਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ
 ਦਿਤੇ । ਸਾਮਾਨ ਦੀਆਂ ਪੰਡਾਂ ਬੰਨ੍ਹਕੇ ਉਹ ਘਰਾਂ ਨੂੰ
 ਲਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਪੋਲੀਸ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਜਣ
 ਦੇ ਥਾਂ ਸਗੋਂ ਹਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ । ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ
 ਤਕ ਲੁੱਟ ਮਚੀ ਰਹੀ । ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹਿੰਦੂ
 ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੇ ਖਾਲੀ ਮਕਾਨ ਲੁੱਟੇ ਗਏ ।
 ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਹਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਨ,
 ਓਥੇ ਪਹੁੰਚਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ
 ਨਹੀਂ ਪਿਆ । ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ
 ਮਿਲ ਗਿਆ, ਉਹ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ।
 ਸ਼ਾਮ ਤਕ ੧੭ ਮੌਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਤੇ ਕੁਛ ਸਟੇਸ਼ਨ
 ਉਤੇ ਹੋਈਆਂ ।

ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਨਾਅਰੇ ਲਗਦੇ
 ਰਹੇ । ਰਾਤੀਂ ਸੁੱਤਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ । ਨਾਅਰਿਆਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ
 ਜ਼ੋਰ ਕੋਟ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਉਤੇ ਸੀ । ਉਹ ਕੋਟ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤਾ
 ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਥੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਹੋਣ
 ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਖੀਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਰੜਕ
 ਰਿਹਾ ਸੀ । ਸ: ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ 'ਦੀਦ', ਸ:
 ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਸ: ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ, ਸੂ: ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ
 'ਮਸਤਾਨਾ' ਆਦਿ ਏਸੇ ਕੋਟ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਓਥੇ
 ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਰੌਣਕ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਜੋ

੧੫੨ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ੧੭ ਦੀ ਰਾਤ ਸਾਡੇ ਜਥੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਬਾਹਰੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਸੂਰ ਉਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਸਵੇਰੇ ੭ ਵਜੇ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਦਸ ਵਜੇ ਹਮਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੋਲੀਸ ਤੇ ਲੁਟੇਰੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਰਾਮ ਗੜ੍ਹ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰੀਏ। ਏਸ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਮੱਲ ਕੇ ਖਲੇ ਰਹੇ। ਕੋਟ ਵਿਚ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਹਥਿਆਰ ਹੈਗੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਮੰਗਾਕੇ ਓਥੇ ਰਖਦੇ ਸਾਂ ਤੇ ਫੇਰ ਅਗਾਂ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਦੇ ਹੋਰ ਆਦਮੀਆਂ ਕੋਲ ਭੇਜਦੇ ਸਾਂ। ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਪੋਲੀਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਛ ਪਤਾ ਸੀ। ਏਹਾ ਕਾਰਨ ਸੀ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਡਰਦਿਆਂ ਰਾਤ ਹੱਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਰਾਤ ਕੋਟ ਵਾਲਿਆਂ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਪਹੁੰਚਣ, ਤਾਂ ਓਥੇ ਮਦਦ ਲਿਆਕੇ ਬਾਲ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕਢਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਜਾਵੇ ਕੌਣ ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਘੋਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਨਾ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਅੰਤ ਸ: ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ 'ਦੀਦ' ਉਤੇ ਗੁਣਾ ਪਿਆ। ਉਹ ੧੯ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਛੇ ਵਜੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਉਤੇ ਤਿੰਨ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੫੩

ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ। ਉਦਾਲੇ ਪੋਲੀਸ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ
 ਭੀੜ ਖਲੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਡਰਦਿਆਂ—ਕਿ ਖ਼ਬਰੇ
 ਕਾਰ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ?—ਉਹ ਰਾਹ ਛੁੱਡਕੇ ਪਾਸੇ ਹੋ ਗਏ।
 ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਚ ਰੇ ਸਜਣ ਰਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਸੀ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ
 ਪੁਜ ਗਏ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਕਸੂਰ ਦੀ
 ਹਾਲਤ ਦੱਸੀ। ਉਹ ਮਦਦ ਦੇਣੀ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਬੇਦੀ
 ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਕਸੂਰ) ਨੂੰ ਮਿਲਟਰੀ ਦੇ
 ਦ ਟਰੱਕ ਤੇ ੪੦ ਮਦਰਾਸੀ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਕ ਭੇਜਿਆ।
 ਕਸੂਰੋਂ ਆਇਆਂ ਨੇ ਚਾਰ ਲਾਰੀਆਂ ਹੋਰ ਕਰਾਏ 'ਤੇ
 ਕਰ ਲਈਆਂ। ਜਦ ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਕਸੂਰ ਕਚਹਿਰੀ
 ਕੋਲ ਰੇਲਵੇ ਫਾਟਕ 'ਤੇ ਪੁੱਜੇ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਐਸ.
 ਡੀ. ਓ. ਨੇ ਰੋਕ ਦਿਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ
 ਖ਼ਬਰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਲੋਂ ਤਾਰ
 ਰਾਹੀਂ ਪੁੱਜ ਚੁਕੀ, ਫੇਰ ਵੀ ਦੋ ਘੰਟੇ ਉਥੇ ਹੀ ਹਾਕਮਾਂ
 ਨੇ ਰੋਕੀ ਰਖਿਆ। ਏਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਕੁਛ
 ਹੋਰ ਦੁਰਘਟਨਾ ਹੋ ਗਈਆਂ : ਤਿੰਨ ਸਿਖ ਦੁਸਹਿਰਾ
 ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਤੇ ਕੁਛ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ।

ਦੋ ਘੰਟੇ ਦੀ ਲੰਮੀ ਬਹਿਸ ਪਿਛੋਂ ਜਦ ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ
 ਨੇ ਇਹ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ, ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਟਰੱਕ ਵਾਪਸ ਲੈ
 ਜਾਵਾਂਗਾ, ਪਰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਵੀ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਐਸ. ਡੀ. ਓ. ਕੁਛ

ਨਰਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਮਿਲਟਰੀ ਦੇ ੯ ਟਰੱਕ ਲੰਘ ਜਾਣ ਦਿਤੇ, ਪਰ ਕਰਾਏ ਵਾਲੀਆਂ ਲਾਰੀਆਂ ਅਗਾਂ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿਤੀਆਂ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਮ ਚੜ੍ਹ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਕੋਟ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅਗੇ ਟਰੱਕ ਆਣ ਖਲੋਤੇ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਾਮਾਨ ਦੇ ਕੇਵਲ ਜਾਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸਵਾਰ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਜਦ ਟਰੱਕ ਭਰ ਕੇ ਤੁਰੇ ਤਾਂ ਪਿਛਲੇ ਟਰੱਕ ਵਿਚ ਖਲੋਤੇ ਬਾਵਾ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ (ਜਥੇਦਾਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਲ ਕਸੂਰ) ਉਤੇ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਦੇ ਮਕਾਨ ਉਤੇ ਖਲੋਤੇ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਪਸਤੌਲ ਦੀ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ, ਜੋ ਲੱਗੀ ਨਾ। ਪਲ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਇਕ ਫ਼ਾਇਰ ਹੋਰ ਹੋਇਆ। ਅਗੇਂ ਮਦਰਾਸੀ ਫੌਜ ਨੇ ਵੀ ਜਵਾਬੀ ਫ਼ਾਇਰ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਹਥੋਂ ਪਸਤੌਲ ਥੱਲੇ ਆ ਪਿਆ, ਪਰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬੁਰਜੀ ਉਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਬਚ ਗਿਆ। ਮਿਲਟਰੀ ਪਸਤੌਲ ਕਾਬੂ ਕਰ ਕੇ ਟਰੱਕ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦੀ ਬਣੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤਕ ਟਰੱਕਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਫੇਰੇ ਲਾਏ। ਏਹ ਕੰਮ ਚਾਰ ਦਿਨ ਚਾਲੂ ਰਿਹਾ, ਤੇ ੨੨ ਅਗਸਤ ਤਕ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ।

੧੮ ਤੋਂ ੨੨ ਅਗਸਤ ਤਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅਸਲੀ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੫੫

ਵਸਨੀਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ੪੦ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਕੋਟ
 ਮੁਰਾਦ ਖਾਂ ਦੇ ਕੁਛ ਹਿੰਦੂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਮੇਲਾ
 ਰਾਮ ਸਰਾਫ ਸੀ) ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਲਏ
 ਗਏ। ਪਿਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬਾਰ ਲੁਟਕੇ ਉਹਨਾਂ
 ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕੀਤੀ
 ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਪਰਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਫੀਰੋਜ਼
 ਪੁਰ ਆ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਜਦ ਸ: ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੰਗੀ
 ਵਜ਼ੀਰ ਫੀਰੋਜ਼ ਪੁਰ ਆਏ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੁਖੀਆਂ ਦੀ
 ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਕੈਪਟਨ ਘੋਸ਼ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ, ਜੋ
 ਕਸੂਰ ਵਿਚੋਂ ਮੇਲਾ ਰਾਮ ਸਰਾਫ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ
 ਨੂੰ ਲਿਆਇਆ।

ਕਸੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚ
 ਗਿਆ, ਪਰ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ੋਰ ਲੀਗ ਵੱਲੋਂ ਏਸ ਇਲਾਕੇ 'ਤੇ
 ਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਹੋਰਥੇ ਨਹੀਂ। ਕਸੂਰ ਸਟੇਸ਼ਨ
 ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਗੱਡੀਆਂ ਰੋਕ ਕੇ ਲੁਟੀਆਂ ਤੇ ਮਾਰੀਆਂ
 ਗਈਆਂ। ਤੇੜ ਰਾਏਵਿੰਡ ਤਕ ਰੇਲ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ
 ਲੋਥਾਂ ਹੀ ਲੋਥਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ-ਲਹਿੰਦੇ ਵੱਲ ਹਠਾੜ ਸਿੱਖਾਂ
 ਦੀ ਬੜੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਸੀ। ੧੮ ਨੂੰ ਕਸੂਰ ਲੁਟਕੇ

੧੫੬

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

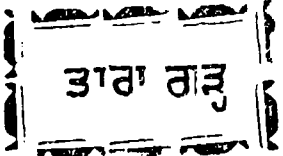
ਏਥੋਂ ਕੁਛ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਠਾੜ ਨੂੰ ਹੋ
 ਹਠਾੜ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤੁਰੇ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੁਛ ਮੁਸਲਮ ਨੈਸ਼-
 ਪਿੰਡ ਨਲ ਗਾਰਡ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਸਨ।
 ਹਠਾੜ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੁਟੇਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ
 ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ। ੧੯ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ
 ਨੱਯੀ'ਏ' ਕੇ ਹਠਾੜ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਓਥੋਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ
 ਜਾਨ ਬਚਾਕੇ ਉਤਾੜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ।
 ੨੦ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਇਕਠ ਨੇ ਮੰਮਣ ਵਾਲੇ ਉਤੇ
 ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਹੱਲਾ ਅਚਨਚਤ ਹੋਇਆ ਸੀ,
 ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਅਗੇ ਟਾਕਰਾ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਓਥੋਂ
 ਦੇ ਸੱਤ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਮਾਝੇ ਨੂੰ
 ਨੱਸ ਗਏ।

੨੧ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਚਾਰ ਘੜੀਆਂ ਦੇ ਤੜਕੇ ਪੰਜ
 ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਿੰਡ ਬੁਗਰੀ 'ਤੇ ਜਾ ਪਿਆ।
 ਬੁਗਰੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਚੌਦਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਘਰ
 ਬੁਗਰੀ ਸਨ, ਬਾਕੀ ਪਿੰਡ ਤੇ ਇਲਾਕਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
 ਦਾ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਘੇਰਾ ਪਾਕੇ ਸਭ ਨੂੰ
 ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ
 ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹਾ ਬਚਿਆ। ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹੇ ਪੋਲੀਸ
 ਵੀ ਕਸੂਰੇ ਆਣ ਪੁੱਜੀ। ਉਸਨੇ ਲਕੜਾਂ ਛਾਪੇ ਇਕੱਠੇ
 ਕਰਵਾਕੇ ਸਭ ਲੋਥਾਂ ਤੇ ਫੱਟੜ ਫੂਕ ਦਿਤੇ, ਤੇ ਰੀਪੋਰਟ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੫੭

ਲਿਖੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਦ ਉਹ ਅਗੇਂ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਉੱਠੇ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਨੱਸ ਗਏ ਹਨ, ਕਤਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਬੁਗਰੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਤਬਾਹ ਕਰਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੁੱਟ ਸਾੜਕੇ ਫਿਰ ਉਹ ਇਕੱਠ ਹੋਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਧਿਆ। ਬੁਗਰੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗੰਥੀ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ, ਜੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਇਕ ਖੋਲੇ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਕਾਨਿਆਂ ਹੇਠਾਂ ਲੁਕਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਦੋਥੀ ਰਾਤ ਨਿਕਲਕੇ ਵਸੇ ਤੇ ਦੁਰੇਡਾ ਦੁਰੇਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੰਗਤਰੇ (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ) ਪੁਜ ਗਿਆ।

ਏਸੇ ਦਿਨ (੨੧ ਨੂੰ) ਚੂਹਾ ਝੁਰਮਟ, ਕੁਤਣਾ, ਤਾਰਾ ਗੜ, ਭਿੱਖੀਵਿੰਡ ਹਠਾੜ, ਜਾਗੂਵਾਲਾ, ਗੌਹੜ ਆਦਿ ਲੁੱਟੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਾਰਾ ਗੜ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਖਾਈ। ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਢੋਲ ਵਜਾਕੇ ਚੜ੍ਹੇ। ਅਗੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅੱਠ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰ ਦਿਤੇ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਿੜ ਛਡਕੇ ਉੱਠ ਨੱਸੇ। ਕੁਛ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਮੁਸਲਮ ਮਿਲਟਰੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਚੜ੍ਹ ਆਏ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਪਿੰਡ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ ਮਾਝੇ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਏ। ਅਜੇਹੀਆਂ ਘਟਨਾਂ ਕੋਈ ਥਾਈਂ ਹੋਈਆਂ।

ਏਸੇ ਦਿਨ 'ਭਾਲੂ' ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਹੋਇਆ ।
 ਭਾਲੂ ਓਥੇ ਦੇ ਸਫੈਦਪੋਸ਼ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ-੮੦
 ਸਾਲ ਦੇ ਬੁਢੇ ਬਾਬੇ-ਨਾਲ ਜੋ ਸਲੂਕ
 ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਪਹਿਲਾਂ
 ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖੀਂ ਕੱਢੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਫਿਰ ਕੇਸ ਤੇ
 ਦਾੜ੍ਹੀ ਮੁੰਨੀ ਗਈ, ਤੇ ਅੰਤ ਟੋਟੇ ਕਰਕੇ ਖੂਹ ਵਿਚ
 ਸੁਟ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਕੁਛ ਸਿੰਘ ਓਥੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਤਲ
 ਹੋਏ । ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਛੱਡਕੇ ਉਤਾੜ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਏ ।
 ਇੱਕੀ ਨੂੰ ਹੀ 'ਭਾਲੂ' ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ।
 ਭਾਲੂ ਓਥੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਟਾਕਰੇ ਵਾਸਤੇ ਡੱਟ ਖਲੋਤੇ ।
 ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਨਾਅਰੇ ਲਗਦੇ ਰਹੇ,
 ਪਰ ਕੋਈ ਧਿਰ ਵੀ ਅਗੇ ਵਧ ਕੇ ਚੁੱਜੇ ਦੇ ਗਲ ਨਾ
 ਪਈ । ਅੰਤ ੨੨ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ੧੦ ਵਜੇ ਸਾਰੇ
 ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਗੱਗੜ ਨੂੰ ਹੋ ਤੁਰੇ । ਢਾਹੇ ਦੇ
 ਕੰਢ ਉਤਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ (ਗੱਗੜ, ਸਹਾਰੀ ਆਦਿ)
 ਇਕਠੇ ਹੋ ਕੇ ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਪਾਸੇ ਸੰਗੱਤਰੇ ਨੂੰ ਹੋ
 ਤੁਰੇ । ਇਹ ਸਾਰਾ ਜੱਥਾ ਦਸ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ
 ਸੀ । ਜੱਥ ਦਾ ਆਗੂ ਸਰਦਾਰ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ
 ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਦਾ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਬੰਦੂਕਾਂ ਆਦਿ
 ਮਾਰੂ ਹਥਿਆਰ ਸਨ । ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋਕਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ
 ਫਾ ਇਰ ਕਰਦੇ ਕਰਾਉਂਦੇ ਉਹ ਸੰਗੱਤਰੇ ਆਣ ਚੁੱਜੇ ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੫੬

੨੨ ਅਗਸਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਭਿਆਨਕ ਘਟਨਾ
 ਲੁਲਿਆਣੀ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਹ ਪਿੰਡ
 ਕਸੂਰ ਤੋਂ ੯ ਮੀਲ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲੇ
 ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ ਉਤੇ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਆਦਮ
 ਗਿਣਤੀ ਨੌਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੇਵਲ ਚੌਥਾ ਹਿਸਾ ਸਨ; ਉਹ ਵੀ ਸਾਰੇ
 ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ। ਏਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਬੜੀ
 ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ
 ਫਿਕਰ ਏਸੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਉਜਾੜਨ ਦਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ
 ਉਸ ਨੇ ਮੁਸਲਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤ
 ਏਥੇ ਵਰਤੀ। ੨੨ ਨੂੰ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਹੀ ਲੁਲਿਆਣੀ ਨੂੰ
 ਉਜਾੜਨ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਲਾਕਾ
 ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਕਸੂਰ ਦਾ
 ਉਦਾਲਾ ਉੱਜੜ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਸਿਖ ਨਿਰਾਸ਼ੇ ਹੋਏ ਬੈਠੇ
 ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਬਾਹਰ
 ਜੁਮਾ ਪੜ੍ਹਨ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਦਾਲੇ ਦੇ
 ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਓਥੇ ਦੇ ਕੁਛ ਲੀਗੀ
 ਲੀਡਰ ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਮਿਲਟਰੀ ਲੈਣ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਿੰਡ
 ਵਿਚ ਥਨੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪੋਲੀਸ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ। ਥਨੇਦਾਰ
 ਰਹਿਮਤੁੱਲਾ ਬਥੇਰਾ ਭੜਕਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਫੌਜੀ ਮਦਦ
 ਬਿਨਾ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ

ਹੋਸਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮ
 ਮਿਲਟਰੀ ਪਹੁੰਚੀ, ਤਾਂ ਜੁਮੇ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋਕੇ ਸਾਰੇ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਥਾਣੇ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅਗੇ ਆਣ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਤੇ
 ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਣ ਲਗੇ। ਥਾਨੇਦਾਰ ਨੇ ਗਿਣੀ
 ਮਿਥੀ ਗੋਂਦ ਅਨਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਣ ਤੋਂ
 ਰੋਕਿਆ। ਕੁਛ ਪਤਵੰਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਮਨ ਕਮੇਟੀ
 ਬਨਾਉਣ ਬਦਲੇ ਥਾਣੇ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ। ਆਉਣ
 ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਕਰਦਾ ਸਫੈਦ ਪੋਸ਼ ਨੰਦ ਸਿੰਘ
 (ਸਪੁਰੂ ਸ: ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਦਾ) ਸੀ।
 ਕੁਛ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਮਿਲਟਰੀ ਤੇ ਪੋਲੀਸ ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ
 ਸਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ, ਤਾਕਿ ਪਿੰਡ ਵਿਚ
 ਅਮਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਸਫੈਦ ਪੋਸ਼
 ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਫਿਰ ਸ:
 ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਦਫਤਰ ਸਕੱਤਰ ਅਕਾਲੀ ਜਥਾ ਜ਼ਿਲਾ
 ਲਾਹੌਰ) ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਘਰ ਜਾਕੇ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ
 ਸ: ਹੇਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਦੀ ਸਿੰਘਣੀ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਘਰ ਵਿਚ
 ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ। ਥਾਨੇਦਾਰ ਸਣੇ ਮਿਲ-
 ਟਰੀ ਫੇਰ ਜਥੇਦਾਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਧਾਨ ਗੁ: ਪ੍ਰ:
 ਕਮੇਟੀ ਲਾਹੌਰ) ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਪਿਆ। ਉਹ ਆਪ
 ਅਗੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਬਚ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ
 ਦੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦੇ ਸੱਤ ਜੀ, ਜੋ ਘਰ ਵਿਚ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੬੧

ਸਨ, ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿਤੇ ਗਏ* ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁੱਟ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਮਕਾਨ ਸੁਆਹ ਦਾ ਢੇਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਚੁਣਵੇਂ ਆਦਮੀ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁਣ ਕੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਦੁੱਜੇ ਪਾਸੇ ਪੱਤੀ ਰਸੀਂਹ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਪੱਤੀ ਥਾਣੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ ਉਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਹੈ (ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ)। ਸਃ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਿਉਢੀ ਵਿਚ ੧੬ ਸਿੱਖ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਜੋ ਪਿੰਡ ਦਿਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਵਸਣ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਮਿਲਟਰੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲ ਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਸਿੱਖ ਸਾਰੇ ਨਿਹੱਥੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਬਰਛੀਆਂ ਲੈਕੇ ਕੁੱਦ ਪਏ। ੧੬ ਵਿਚੋਂ ੯ ਸਿੱਖ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਰੇ, ੪ ਬਰਛੀ ਨਾਲ ਤੇ ਤਿੰਨ ਬਰਛੀ ਨਾਲ ਫਟੜ ਹੋਏ। ਫਿਰ ਡਿਉਢੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਤੇ ਫਟੜਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚੋਂ ਸਾੜ ਦਿਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ

*ਜਥੇਦਾਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਿੰਘਣੀ, ਜਥੇਦਾਰ ਦਾ ਭਰਾ ਸਃ ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੜਕਾ ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿੰਘਣੀ, ਲੜਕਾ ਤੋਂ ਇਕ ਦਧ ਚੁੰਘਦੀ ਲੜਕੀ ਤੇ ਸੱਤਵਾਂ ਜਥੇਦਾਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਭਤੀਜਾ।

ਨੰਦ ਸਿੰਘ, ਬੁੜ ਸਿੰਘ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਨੰਬਰਦਾਰ ਗੁਰਦਿਤ
 ਸਿੰਘ, ਮਖਣ ਸਿੰਘ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ,
 ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ, ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਕਰਮ
 ਸਿੰਘ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸਨ।
 ਫਿਰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੋਲੀ
 ਚੱਲਣ ਲੱਗੀ, ਜੋ ਪੰਦਰਾਂ ਮਕਾਨਾਂ ਤੋਂ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ
 ਚਲਦੀ ਸੀ। ਕੁਛ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਤੋਂ
 ਵੀ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ:
 ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸਾਰੀ ਰਾਤ
 ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਾਬੂ ਸੌਣ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ
 ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤਕ
 ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਅੰਤ ਹਿੰਦੂ ਮਿਲਟਰੀ ਦੇ
 ਆਉਣ ਉਤੇ ਉਹ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ
 ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ, ਜੋ ੧੧ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਤਬਾਦਲੇ ਵਿਚ
 ਜਾਲੰਧਰ ਆਇਆ ਤੇ ਰਿਹਾ ਹੋਇਆ। ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ
 ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਫ਼ੌਜ
 ਤੇ ਪੋਲੀਸ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਲੁਟਵਾ ਤੇ ਅੱਗਾਂ ਲੁਆ ਰਹੀ ਸੀ।
 ਅੱਧਾ ਦਿਨ ਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਏਹਾ ਕੁਛ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ।
 ਇਸ ਘਮਸਾਨ ਵਿਚ ੧੫੦ ਸਿੱਖ, ਛੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ
 ਚਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਮਰੇ। ੨੫੦ ਦੇ ਲਗਪਗ ਮਕਾਨ

ਸੜਕੇ ਸੁਆਹ ਦਾ ਢੇਰ ਹੋ ਗਏ* । ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ
 ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਜਾਨਾਂ ਲੈਕੇ ਨੱਸ ਗਏ । ਸਾਰੀ
 ਰਾਤ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲੰਬਾਂ ਦੂਰ ਤਕ ਦਿਸਦੀਆਂ
 ਰਹੀਆਂ । ੨੩ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮਿਲਟਰੀ ਪਹੁੰਚੀ ਤੇ ਉਹਨੇ
 ਟਰੱਕਾਂ ਤੇ ਭਰਕੇ ਓਥੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਪੁਚਾ ਦਿਤਾ।

ਲੁਲਿਆਣੀ ਦੀ ਇਸ ਵਰਘਟਨਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰਾ
 ਇਲਾਕਾ ਕੰਬ ਉਠਿਆ । ਬਾਕੀ ਪਿੰਡਾਂ ਨੇ ਵਾ ਏਸੇ ਵਿਚ
 ਭਲਾਈ ਸਮਝੀ, ਕਿ ਉਹ ਘਰ ਬਾਰ ਛਡਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ
 ਚਲੇ ਜਾਣ । ਦਫਤਰ, ਉਗੜਾ, ਮੱਤਾ, ਰਾਜਾ ਜੰਗ,
 ਬੰਮੁਣ ਆਦਿ ਪਿੰਡ ਸਾਮਾਨ ਲੱਦਕੇ ਨਿਕਲ ਤੁਰੇ ।
 ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈਆਂ ਨਾਲ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਥੋੜੀ ਬਹਤੀ
 ਗੜ ਬੜ ਹੋਈ । ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕੰਮੀਂ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟਣ ਨੂੰ
 ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਏ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਗੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰ
 ਸੰਭਾਲੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ
 ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ, ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਵਧੇਰੇ ਮਰੇ । ਰਾਹ ਵਿਚ ਟਾਕਰੇ ਹੁੰਦੇ ਆਏ, ਤੇ
 ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਬਲ ਸਿੱਖ ਲੜਦੇ ਲੜਾਉਂਦੇ ਹਿੰਦ ਦੀ
 ਹੱਦ ਅੰਦਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ । ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਇਕ ਪਿੰਡ
 ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੀਏ, ਤਾਂ ਪੁਸਤਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹੋ ਜਾਣ
 ਦਾ ਡਰ ਹੈ । ਨਮੂਨੇ ਮਾਤਰ ਖਾਸ ਖਾਸ ਥਾਂ ਲਿਖੇ ਹਨ,

*ਬਿਆਨ ਸ: ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਭੋਲੇ ਕੇ (ਲਲਿਆਣੀ) ।

ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਕੀ ਇਲਾਕੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ।
 ਪੱਤੇਕੀ ੨੦ ਹਜ਼ਾਰ ਵਸੋਂ ਦੀ ਬੜੀ
 ਪੱਤੇਕੀ ਰੋਣਕੀ ਮੰਡੀ ਸੀ। ਓਥੋਂ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨੀਗੀ
 ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. (ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਿੰਟੈਂਡੈਂਟ
 ਪੋਲੀਸ) ਅਤਾਉੱਲਾ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ
 ਠਾਣੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
 ਬੜੀ ਹੀ ਸੀ। ਵਧੇਰੇ ਵਸੋਂ ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ।
 ਓਥੋਂ ਦਾ ਅਕਾਲੀ ਜਥਾ ਪੋਲੀਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੁਭਦਾ ਸੀ।
 ਅਕਾਲੀ ਜੱਥੇ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਸ: ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਬੜਾ
 ਦਲੇਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਫਰੀਦਕੋਟ ਤੋਂ
 ਹਥਿਆਰ ਲਿਆਕੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤਕ ਪੁਚਾਉਂਦਾ
 ਸੀ। ਪੋਲੀਸ ਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੁੰਹ ਲੱਗ ਗਈ। ਡੀ.
 ਐਸ. ਪੀ. ਤੇ ਥਾਨੇਦਾਰ ਨੇ ੧੬ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਜ: ਜੋਗਾ
 ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਤੇ ਡਾਂਗਾਂ ਨਾਲ ਏਨਾ
 ਮਾਰਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੇਸੁਧ ਪਏ ਨੂੰ
 ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪਾਕੇ ਹਵਾਲਾਤ ਅੰਦਰ ਪੁਚਾਇਤਾ ਗਿਆ*।

*ਕੁਛ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ ਜ: ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਕਸੂਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ
 ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ, ਤੇ ਫਿਰ ਤਬਾਦਲੇ ਵਾਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਸੈਂਟਰਲ
 ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ। ੧੧ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਉਹ ਬਾਕੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਤਬਾਦਲੇ
 ਵਿਚ ਜਾਲੰਧਰ ਆਂਦਾ ਗਿਆ, ਤੇ ਰਿਹਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੬੫

ਓਸੇ ਦਿਨ ਪੰਜ ਆਦਮੀ ਹੋਰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ।
 ੧੭ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਐਲਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ
 ਅੰਦਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਲੀਗੀ ਪੋਲੀਸ ਦੇ ਹੌਸਲੇ
 ਬੜੇ ਵਧ ਗਏ। ਓਧਰ ਕਸੂਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ
 ਸੁਣ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਸਗੋਂ ਘਬਰਾ ਗਏ। ਡੀ. ਐਸ.
 ਪੀ. ਨੇ ਮੰਡੀ ਦੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਪਰੋਂ ਉਪਰੋਂ ਤਸੱਲੀ
 ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਤਿਆਰੀ
 ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ੨੦ ਤਕ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੁਹੰਮਦ
 ਅਕਬਰ* ਪਿੰਡ ਵਾਂ ਆਧਣ, ਸਫੈਦ ਪੋਸ਼ ਮੁਹੰਮਦ
 ਸ਼ਰੀਫ ਪੱਤੋ ਕੀ, ਚੌਧਰੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਰੀਫ ਹਰੋਚਕੇ,
 ਆਦਿ, ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਪੱਤੋ ਕੀ
 ਵਿਚ ਆਣ ਵੜੇ। ਪੋਲੀਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
 ਨੇ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਦੁਕਾਨਾਂ ਲੁਟਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ,
 ਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਛੁਰੇ ਵੀ ਮਾਰੇ। ਦੋ ਵਜੇ ਦੋਪਹਿਰ ਨੂੰ
 ਮੁਲਤਾਨ ਵਲੋਂ ਸਿੰਧ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਆਈ, ਡਰਾਈਵਰ

*ਮੁਹੰਮਦ ਅਕਬਰ ਨਕਈ (ਬਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚੋਂ
 ਇਕ) ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼
 (ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਸ: ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ) ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਿਆ ਸੀ।
 ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ
 ਮੁਖੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸ: ਹਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ, ਜੋ ਅਜ ਕਲ
 ਚੀਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

੧੬੬

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਮੁਸਲਮ ਇਕੱਠ ਵੇਖ ਕੇ
 ਸਿਗਨਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਗੱਡੀ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅਗਾਂ ਵਧੇ। ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ
 ਮਿਲਟਰੀ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਧਮਕੀ
 ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਲੁਟੇਰੇ ਪਿਛਾਂਹ ਹਟ ਗਏ। ਗੱਡੀ ਸਟੇਸ਼ਨ
 ਤੇ ਆ ਖਲੀ। ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ
 ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਖਲੇ ਸਨ, ਮਗਰ ਥਾਂ ਨਾ ਹੋਣ
 ਕਰਕੇ ਉਹ ਚੜ੍ਹ ਨਾ ਸਕੇ। ਮੁਸਲਮ ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ
 ਕੋਲੋਂ ਕ੍ਰਿਪਾਨਾਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ ਤੇ ਸਾਮਾਨ ਲੁਟ
 ਲਿਆ। ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਹਾਲਤ ਹੋਰ ਵਿਗੜ ਗਈ।
 ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ, ਪੋਲੀਸ ਦਾ ਇਹ ਰਵਈਆ
 ਵੇਖ ਕੇ ਮੰਡੀ ਵਿਚੋਂ ਨੱਸਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ.
 ਨੇ ਪੁਲਸੀ ਤੇ ਮੁਲਖਈਏ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਮੰਡੀ ਨੂੰ ਘੇਰਾ
 ਪਾ ਲਿਆ। ਪੰਜ ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ,
 ਕਿ ਸਾਰੀ ਮੰਡੀ ਸਾੜ ਦਿਹੋ ਤੇ ਸਭ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਗੋਲੀ
 ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿਹੋ। ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ? ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ
 ਅੰਧ-ਧੁੰਧ ਗੋਲੀ ਚਲਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮਕਾਨ ਦੁਕਾਨ
 ਲੁਟਕੇ ਪਿਛੋਂ ਲੁਟੇਰੇ ਅੱਗ ਲਾ ਦੇਂਦੇ। ਜੋ ਮਕਾਨ ਦੇ
 ਅੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਅੰਦਰੇ ਸੜ ਜਾਂਦਾ, ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਬਾਹਰ
 ਭਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ, ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ
 ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਤੇ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੬੭

ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ । ਨਵੀਂ
 ਮੰਡੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੜਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਈ, ਤੇ
 ਪੁਰਾਣੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਕਾਨ ਅਗਨ
 ਭੇਟ ਹੋ ਗਏ । ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮੰਡੀ
 ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਏ ਗਏ* । ੨੧ ਅਗਸਤ
 ਦਾ ਸੂਰਜ ਵੜ੍ਹਨ ਤਕ ਪੱਤੋਕੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਹਿੰਦੂ
 ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ । ਕੁਛ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਤੇ
 ਬਾਕੀ ਜਾਨਾਂ ਲੈਕੇ ਨੱਸ ਗਏ ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਤਸੀਲ ਚੂਣੀਆਂ ਵਿਚ
 ਡਰ ਛਾ ਗਿਆ । ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਲੇ ਘਰ ਛਡਕੇ
 ਵੱਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ । ਦੁੱਜੇ ਪਾਸੇ ਪਾਕਪਟਨ
 ਲਾਈਨ ਉਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਗੰਜਿਆਂ ਵਾਲੇ
 ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਭੜਕਾਇਆ
 ਹੋਇਆ ਸੀ । ਥਾਂ ਥਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ
 ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗੋਦ ਸਮਝਾਈ
 ਹੋਈ ਸੀ । ਕਸੂਰ ਤੇ ਪੱਤੋਕੀ ਦੇ ਹਾਲ ਸੁਣਕੇ ਹਠਾੜ
 ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਢੋਲ ਮਾਰਕੇ ਲਾਗੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਉਤੇ
 ਹਮਲੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ । ਕੋਈਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ

*ਬਿਆਨ ਸ: ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪਿੰਡ ਪੁੰਨੂੰ ਸਿੰਘ
 ਵਾਲਾ, ਤਸੀਲ ਚੂਣੀਆਂ ।

ਨੇ ਅਗੋਂ ਅਜੇਹਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਲਟੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭਜ
 ਜਾਣ ਬਿਨਾ ਬਚਾਉ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਾ ਦਿੱਸਿਆ।
 ੨ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਢੋਲਣ ਹਠਾੜ ਉਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ
 ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਹਰ ਵਾਰ ਕੁਛ ਬੰਦੇ
 ਮਰਵਾਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੇ ਰਹੇ। ਸੱਤ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇੱਕੇ
 ਪਿੰਡ-ਬਾਕਰਕੇ-ਦੇ ਕਤਲ ਹੋਏ। ਅੰਤ ਪਿੰਡ ਬੇਟੂ ਦੇ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੰਬਰਦਾਰ ਨੇ ਢੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ੧੮
 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਲੈਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਦ ਟਪਾਉਣ ਦਾ
 ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ। ਢੋਲਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਘਰ ਛਡਕੇ
 ਉਸ ਨੰਬਰਦਾਰ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਜਦ ਉਹ ਦਿਪਾਲਪੁਰ
 ਵਾਲੀ ਨਹਿਰ ਦੇ ਪੁਲ ਬੁਰਜੀ ਪਏ ਹਜ਼ਾਰ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚੇ,
 ਤਾਂ ਓਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬਿਠ ਏ ਹੋਏ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ
 ਬੰਦੂਕਾਂ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਗੱਦ
 ਉਸ ਬੇਟੂ ਵਾਲੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਦੀ ਸੀ। ਏਥੇ ੧੨੫ ਹਿੰਦੂ
 ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਮਾਨ ਛਡਕੇ ਨੱਸ ਉੱਠੇ।
 ਪਠਾਣ ਸਾਮਾਨ ਲੁਟਣ ਲਗ ਪਏ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਭੱਜਣ
 ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲ ਗਿਆ।
 ਇਹ ਘਟਨਾ ੨੩ ਅਗਸਤ ਦੀ ਹੈ।

ਏਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਦੇ
 ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ
 ਬੰਦੂਕਾਂ, ਪਸਤੌਲ ਤੇ ਹੋਰ ਮਾਰੂ ਹਥਿਆਰ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੬੬

ਵੀ ਸਨ। ੧੮ ਤੋਂ ੨੨ ਤਕ ਉਹ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਛੋਟੇ
 ਛੋਟੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਜਦ ਹਾਲ
 ਬਹੁਤੇ ਹੀ ਵਿਗੜ ਗਏ, ਤਾਂ ਉਹ ੨੨ ਅਗਸਤ
 ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਪਿੰਡੋਂ ਨਿਕਲ ਪਏ* । ਉਦਾਲੇ
 ਪੁਦਾਲੇ ਦੇ ਕਈਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਓਥੇ ਆਏ
 ਹੋਏ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਜਥਾ ਬਣਾਕੇ ਤੁਰ ਪਏ ਤੇ ਰਾਤ ਵੀਰਮ
 ਆਣ ਰਹੇ। 'ਵੀਰਮ' ਪਿੰਡ ਉਤੇ ਅਗੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਹਮਲੇ
 ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਪਰ ਓਥੋਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ
 ਟਾਕਰਾ ਕਰਕੇ ਹਰ ਵਾਰ ਬਲਵਈਆਂ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦਿਤਾ
 ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਵੀ ਗਏ
 ਸਨ। ਇਸ ਜਥੇ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਾਈ ਟਾਕਰਾ
 ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਪਰ ਜਾਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ
 ਹੋਇਆ। ਜਦ ਇਹ ਬੁੰਗੇ ਪੁੱਜੇ, ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ
 ਅੱਗ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚੁਫੇਰਿਓਂ ਲੁੱਟ
 ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦ ਇਸ ਜਥੇ ਨੇ ਜੈਕਾਰੇ ਛੱਡ, ਤਾਂ ਲੁਟੇਰੇ
 ਛੱਡਕੇ ਭੱਜ ਗਏ। ਬੁੰਗੇ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ
 ਬਚਾਇਆ। ਇਕ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਫੜਕੇ ਤਾੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ
 ਕੁਛ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਢਕੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਰਲਾਕੇ ਅੱਗੇ
 ਚੱਲੇ। ੨੩ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਇਹ ਦਸ-ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ

*ਬਿਆਨ ਸ: ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ,
 ਤਸੀਲ ਦੁਣੀਆਂ।

ਦਾ ਜਥਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹੱਦ ਅੰਦਰ ਸੰਗਤਰੇ
ਆਣ ਪੁੱਜਾ।

ਜੇਧ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ੩੦ ਹਿੰਦੂ ਓਥੇ ਹੀ ਰਹਿ
ਗਏ ਸਨ, ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਲੈ ਗਏ। ਜਦ ਇਲਾਕਾ
ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ
ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਨੋਹਾਂ ਧੀਆਂ ਦੁੱਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਬਦੇ
ਬਦੀ ਘਰੀਂ ਪਾ ਲਈਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਿਆ
ਦੇ ਕੰਢੇ ਲਜਾਕੇ ਮਾਰਕੇ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਅਜੇਹੀਆਂ ਘਟਨਾਂ
ਕੋਈ ਥਾਈਂ ਹੋਈਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਕੇ ਫੇਰ
ਇਸਤਰੀਆਂ ਖੋਹਕੇ ਸਾਮਾਨ ਲੁਟਕੇ ਬੰਦੇ ਕਤਲ ਕਰ
ਦਿਤੇ ਗਏ।

੨੩ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਦਾਉਕੇ, ਜੱਜਲ ਆਦਿ ਹੋਰ
ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਲੁੱਟੇ ਗਏ। ੨੪ ਨੂੰ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ
ਪਿੰਡ ਤਲਵੰਡੀ (ਤਸੀਲ ਚੂਣੀਆਂ) ਉਤੇ
ਆਣ ਪਏ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪੰਜ ਕੁ ਸੌ ਪੱਗ
ਬੰਨ੍ਹ ਸਿਖ ਸੀ। ਪੰਜ ਸੌ ਨੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਇਸ
ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ
ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਪਿੜ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ
ਵਿਚ ਪੰਜ ਸੌ ਤੋਂ ਵਧ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਅੰਤ
ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਦਾਰੂ ਸਿੱਕਾ ਮੁੱਕ ਗਿਆ।
ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਚੌਥੀ ਵਾਰ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਸਟੇਨਗੀਨਾਂ ਨਾਲ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੭੧

ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਣ ਵੜਨ ਵਿਚ
 ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ । ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਤਾ
 ਗਿਆ । ਬੜੇ ਬੜੇ ਬੰਦੇ ਜਾਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਨਿਕਲ ਸਕੇ ।
 ਬਾਲ ਬੱਚੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬਚ ਸੱਕੇ, ਜੋ ਪਹਿਲਿਆਂ
 ਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ । ਅੰਤਲੇ
 ਸੁਆਸਾਂ ਤਕ ਸਿਖ ਅਗੋਂ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਹਿੱਕ
 ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਡਿਗਦੇ ਰਹੇ । ਪਿੰਡ ਵਿਚ
 ਵੜਦਿਆਂ ਹੀ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਨੇ ਅੱਗਾਂ ਲਾਉਣੀਆਂ ਆਰੰਭ
 ਦਿਤੀਆਂ । ਚਾਲੀ ਕੁ ਘਰ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਏ ਤੇ
 ਪੰਜ ਸੌ ਦੇ ਲਗਪਗ ਸਿੱਖ ਕੁਝਲ ਹੋਏ । ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ
 ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਸੌਣ ਸਿੰਘ,
 ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਅਜਾਇਬ
 ਸਿੰਘ, ਚਤਰ ਸਿੰਘ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਦਲ ਸਿੰਘ ਸਨ ।
 ਬੀਬੀ ਈਸਰੋ (ਸਃ ਸੌਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਤੇ ਸਃ
 ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ* ਦੀ ਭੈਣ) ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਵਾਲੀ
 ਬਹਾਦਰੀ ਸਦਾ ਯਾਦ ਰਹੇਗੀ । ਜਦ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਉਸਦੇ ਘਰ ਉੱਤੇ ਪਏ, ਤਾਂ ਉਹ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਧੂਹ ਕੇ
 ਸ਼ੀਹਣੀ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਝਪਟ ਪਈ । ਚਾਰ

*ਏਸੇ ਸਃ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਲਵੰਡੀ ਦੇ ਭਿਆਨ
 ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਾਂ । ਇਸ ਦਾ ਪਿੰਡ ਬੁੱਤ
 ਸੀ, ਪਰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਹ ਤਲਵੰਡੀ ਸੀ ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ
 ਝਟਕਾਏ। ਅੰਤ ਪਿਛੋਂ ਖਲੋਤੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ
 ਉਸਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦ
 ਹੋ ਗਈ। ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਤਲਵੰਡੀ ਦੀ ਬਹੁਤੀ
 ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਬਿਆਨ ਲਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ: ਕਿਸ਼ਨ
 ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦੇ ਵੀਹ ਜੀਅ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸ: ਵਜ਼ੀਰ
 ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦੇ ਸੱਠ ਜੀਅ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ
 ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਬਚਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪੁੱਜਾ ਹੈ।

ਕੰਗਣ ਪੁਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ
 ਵੀ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੋਇਆ। ਖਾਸ ਕਰ
 ਜਮਸ਼ੇਰ ਦੇ ਉ ਸਿਆਲ ਨਾਲ ਸਭ
 ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਵਿਸਾਹਘਾਤ
 ਹੋਇਆ। ਮੁਸਲਮ ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਇਲਾਕੇ
 ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਾਰ ਧਾੜ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪਿੰਡ ਛੱਡ
 ਦਿਓ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪੁਚਾ ਦਿਆਂਗੇ।
 ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਇਤਬਾਰ ਕਰਕੇ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠਾ
 ਹੋਗਿਆ। ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲ
 ਅਸਬਾਬ ਖੋਹ ਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਸਭ ਨੂੰ
 ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਘਟਨਾ
 ੨੫ ਅਗਸਤ ਦੀ ਹੈ। ਏਨੇ ਚਿਰ ਨੂੰ
 ਚੂਹਣੀ ਵਿਚ ਗੋਰਖਾ ਫੌਜ ਆ ਗਈ ਸੀ, ਸੋ ਉਦਾਲੇ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੭੩

ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੇ ਓਸੇ ਪਾਸੇ ਟੁਕ ਕਰ ਲਿਆ । ਗੋਰਖਾ
 ਚੂਹਣੀਆਂ ਮਿਲਟਰੀ ਨੇ ੨੫ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਖਾਸ
 ਚੂਹਣੀਆਂ ਨੂੰ ਕਢਕੇ ਪੱਤੋਕੀ ਸਟੇਸ਼ਨ
 ਉੱਤੇ ਕੈਂਪ ਬਣਾਕੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ । ੨੫-੨੬
 ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੰਗਣ ਪੁਰ ਤੁਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ
 ਏਸ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਆਣ ਇਕੱਠਾ ਹੋਇਆ । ਪੱਤੋਕੀ ਤੋਂ
 ਕੁਛ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਗੱਡੀ ਵੜਾ ਕੇ ਫੀਟੋਜ਼ਪੁਰ
 ਨੂੰ ਤੋਰੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਰਾਏਵਿੰਡ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ
 ਲੁਟੇ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਇਕ ਗੱਡੀ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਏਥੇ
 ਕਈਆਂ ਨਾਲ ਏਹ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ । ਜਿਹੜੇ
 ਰਾਏਵਿੰਡ ਤੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਦੇ, ਉਹ ਰੁੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਕਸੂਰ
 ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ । ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਸ ਪੰਦਰਾਂ ਮੀਲ
 (ਰਾਏਵਿੰਡ ਤੋਂ ਕਸੂਰ) ਦੇ ਸੰਨ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੜਾ ਖੁੰਨ
 ਖਰਾਬਾ ਹੋਇਆ ।

ਬਾਕੀ ਦਾ ੨੦-੨੫ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਜੱਥਾ ਪੱਤੋਕੀ
 ਤੋਂ ੨੬ ਸ਼ਾਮ ਨਹਿਰੇ ਨਹਿਰ ਤੋਰ ਦਿਤਾ । ਗੱਡੀ ਉੱਤੇ
 ਥੋੜਾ ਬਹੁਤਾ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਬੱਚੇ ਬਠਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ
 ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਪੈਦਲ ਆ ਰਹੇ ਸਨ । ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਲੇ
 ਕੁਛ ਜੁਆਨ ਮਿਲਟਰੀ ਨਾਲ ਜਥੇ ਦੀਆਂ ਵੇਵੇਂ
 ਬਾਹੀਆਂ ਮੱਲੀ ਆ ਰਹੇ ਸਨ । ਛਾਂਗੇ ਮਾਂਗੇ ਵਾਲੀ ਰੱਖ
 ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਤ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਜਥਾ ਲੰਘਿਆ ।

ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨਾ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਗੋਰਖੇ ਫ਼ਾਇਰ
ਜ਼ਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਜਾਂ ਇਹ ਜਥਾ ਰਾਜਾ ਜੰਗ ਕੋਲ
ਅਪੜਿਆ, ਤਾਂ ਹੋਣੀ ਆਣ ਵਾਪਰੀ। ਜਦ ਕੁਛ ਹਿੱਸਾ
ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਅਗਾਂ ਲੰਘ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਕਸੂਰ ਵਲੋਂ
ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਗੱਡੀ ਆ ਗਈ। ਜੱਥੇ ਦੇ ਪਿੱਛਲੇ
ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਟਰੀ ਨੇ ਪਿਛਾਂਹ ਹੀ ਰੋਕ ਲਿਆ।
ਅਗਲਾ ਹਿੱਸਾ ਅਗਾਂ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਜੋ ਓਸੇ ਚਾਲੇ
ਤੁਰਿਆ ਗਿਆ, ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਬਾਕੀ ਦਲ ਨਾਲੋਂ
ਅਸਲੋਂ ਕਟ ਗਿਆ। ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ
ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਜੰਗ ਤੇ ਪਾਂਡੋਕੇ
ਦੇ ਸੰਨ ਵਿਚ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਹਥਿਆਰ ਬੰਦ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
ਨੇ ਜੱਥੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਅਗੋਂ ਟਾਕਰਾ
ਤਾਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਬੇਹਥਿਆਰੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ
ਉਠਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਪਿਛਲਾ ਜੱਥਾ ਅਗਾਂ
(ਨਹਿਰ ਉਤੇ) ਆਇਆ, ਤਾਂ ਨਹਿਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪਟੜੀ
(ਕਤਲਾਮ) ਲੋਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਸੀ। ਕੋਈ
ਘਾਇਲ ਤੜਪ ਰਹੇ ਸਨ। ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ
ਜੱਥੇ ਬਰਛੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਧੇ ਹੋਏ, ਮਾਵਾਂ ਦੀ ਗੋਦ
ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਰੋਣੀ ਹੋਈ ਹੋਈ
ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸਨ। ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਥਾਂ ਨਹਿਰ ਵਿਚ
ਰੁੜ੍ਹਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਗਰਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀਰਾਂ ਦੇ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੭੫

ਪਿੱਛੇ ਲਗਕੇ ਤੁਰੇ ਸਨ, ਏਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ
ਲੋਥਾਂ ਉਤੇ ਦੀ ਨੀਘਣਾ ਪਿਆ। ਏਥੇ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ
ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਸੀ।

ਤਸੀਲ ਚੂਹਣੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕੋਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ
(ਜਿਵੇਂ ਨਾਰੋਕੇ, ਵਾਂ ਰਾਧਾ ਰਾਮ, ਅਦਿ) ਦੁਰ ਹਾਲ
ਹੋਇਆ। ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ, ਪਾਕਸਤਾਨ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਮੁਸਲ-
ਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀ।

ਬਾਕੀ ਗੱਲ ਰਹੀ ਤਸੀਲ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ
ਦੀ। ਜਿਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਚਾਰ ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਬਲ ਰਹੀ ਸੀ,
ਉਥੇ ਬਾਕੀ ਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੋਊ? ਤੇ
ਲਾਹੌਰ ਜੋ ਕੁਛ ਬਾਕੀ ਸੀ, ਉਹ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ
ਖ਼ਤਮ ਸਮਝੋ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਦੱਬ ਬੰਦੀ ਦੇ
ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸੁਣਾ ਦਿਤਾ ਸੀ।
ਲਾਹੌਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ—ਤੀਰਥ ਤੁੱਲ—ਪਵਿੱਤ੍ਰ
ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਨੀਂਹ ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ
ਦੇ ਸਪੁੱਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਲਊ ਜੀ ਨੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ
ਉਤੇ ਹੀ ਇਸਦਾ ਨਾਂ 'ਲਵਪੁਰ' ਪਿਆ, ਜੋ ਵਿਗੜਦਾ
ਵਿਗੜਦਾ 'ਲਾਹੌਰ' ਬਣ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ
ਗੁਰੂ, ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਤਾਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ
ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਅਸਥਾਨ—ਡਿਹਰਾ ਸਾਹਿਬ—ਏਥੇ ਹੀ ਹੈ।
ਏਥੇ ਪਹਿਲੀ, ਚੌਥੀ, ਪੰਜਵੀਂ ਤੇ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ

ਕੇਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਨ । ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ, ਸ਼ਹੀਦ ਸ਼੍ਰੀ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ, ਸ਼੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਮੀਆਂ ਨੇ ਏਥੇ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਪੂਰਣੇ ਪਾਏ ਹਨ । ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਥੋੜੇ ਜੇਹੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਕੁ ਲਖ ਸਿੱਖ ਇਸ ਇਕੱਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਲਾਹੌਰ ਨੇ ਇਸ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਉਸ ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਲਾਹੌਰ ਸਾਡੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ । ਇਹ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ, ਤੇ ਇਕੋ ਇਕ ਸਿੱਖ ਮਹਾਰਾਜੇ-ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ-ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਸਮਾਧ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਇਦਾਦ ਅੱਸੀ ਫੀ ਸਦੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੀ । ਨਿਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਮਗਰ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰੈੱਡ ਕਲਰ ਨੇ ਇਹ ਪਾਕ-ਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤਾ । ਜਿਸ ਰਾਜੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਛੁਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣੇ ਤੋਂ ਉਹ ਓਸੇ ਛੁਰੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਰਦਾ? ਸੇ ੧੭ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਹੀ ਭੱਲਾ ਸ਼ੁ ਕੰਪਨੀ ਤੇ ਸੀਤਲਾ ਮੰਦਰ ਆਦਿ ਕੇਈ ਥਾਵਾਂ ਅਗਨ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬ੍ਰਿਜ ਨਾਰਾਇਣ ਐਮ. ਏ. ਸਃ ਚਰਨਚੀਤ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ: ਮਦਨ ਗੋਪਾਲਸਿੰਘ ਰਜਿਸਟਰਾਰ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੭੭

ਪੰਜ ਬ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ, ਅਦਿ ਨਾਮਵਰ ਸਜਣ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਦ ਉਹ ਦਫਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਵਿਚ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਹਫਤੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅਸਲੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਬੜੇ ਥੋੜੇ ਆਦਮੀ ਓਥੋਂ ਬਚ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਦਾ ਵਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਛੁਰੇ-ਭੇਟ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ।

ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤਸੀਲ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆ ਗਈ। ਮੁਹਾਵਾ, ਗੁਰੂ ਮਾਂਗਟ, ਅਮਰ ਸਿਧੂ, ਅਟਾਰੀ ਤਰਖਾਣਾ, ਅਦਿ ਨੇੜ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਮੂਲ ਚੋਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਫਿਰ ਠੇਠਰ, ਕੇਹਰੀ, ਬਰਕੀ, ਬਰਕਾ, ਘਣੀਏਂ ਕੇ ਅਦਿ [ਹੁਡਿਆਰ] ਦੀ ਵਾਰੀ ਆ ਗਈ। ਹੁਡਿਆਰੇ ਪੋਲੀਸ ਨੇ [] ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਲ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਗਿਆਨੀ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ 'ਤੇ ਪਏ। ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਗਿਆਨੀ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ

ਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਠੇਠਰ ਹਨ* । ਗਿਆਨੀ ਜੀ
 ਪਾਸ ਹਥਿਆਰ ਬਏਰੇ ਸਨ, ਜੋ ਮੁਸਲਮ ਪੋਲੀਸ ਦੇ
 ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਜਦ ਸਿਖ ਸਾਰੇ ਬੇ ਹਥਿਆਰੇ ਕਰ
 ਲਏ ਗਏ, ਤਾਂ ਫੇਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਮਨ ਆਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ।
 ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਦਿਲ ਲਾਕੇ ਲੁਟਿਆ ਗਿਆ । ਕੁਛ ਆਦਮੀ
 ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਵੀ ਬਣਾਏ ਗਏ । ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ
 ਖਾਲੜੇ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਣ ਦਾਖਲ ਹੋਏ । ਅਗੇ
 () ਪਢਣੇ ਦੀ ਸੁਣੋ' । ਜਦ ਅੰਮਿਤਸਰ ਦੇ
 () ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਮਾਰਕੇ ਭਜਾਏ ਹੋਏ ਮੁਸਲ-
 ਮਾਨ ਪਢਾਣੇ ਪੁੱਜੇ, ਤਾਂ ਓਥੋਂ ਦੇ ਸ: ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ
 (ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਪੰਜਾਬ) ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲੰਗਰ
 ਲਾ ਦਿਤਾ ਜ਼ਰਦੇ ਵੀਆਂ ਵੇਗਾਂ ਬਣਾਕੇ ਦਿੱਤੀਆਂ । ਤੇ
 ਜਦ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ

*ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਵੰਛਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰ-ਸਿੱਖੀ
 ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਅਨੁਸਾਰ-ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ । ਆਜ਼ਾਦੀ
 ਵਾਸਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਸਿੱਖਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਦ
 ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਥਾਂ ਇਹਨਾਂ ਬਰਬਾਦੀ
 ਵਿਹਾਜ ਲਈ । ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਨੇੜ ਸਿੱਖ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ
 ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹੈ । ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰ ਸਿੱਖ ਉੱਤੇ
 ਖੁਸ਼ੀਂ ਇਕ ਵਖਰੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਾਂਗੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ
 ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪਰਗਟ ਕਰਾਂਗੇ ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੭੯

ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਹੱਥੀਂ ਘਰ ਬਾਰ ਛਡਕੇ ਨੱਸਣਾ ਪਿਆ।
 ਪਢਾਣਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅਮੀਰ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ
 ਓਥੋਂ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਇਆ ਨਕਦ ਲੁਟਿਆ, ਕੁਛ ਘਰ ਸਾੜੇ
 ਤੇ ਆਦਮੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਇਹ ਵੇਵੇਂ
 ਪਿੰਡ ਮਿਲਟਰੀ ਤੇ ਪੋਲੀਸ ਦੀ ਭਾਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ
 ਖਾਲੀ ਕਰਾਏ ਗਏ।

ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਰਮਤਾਈ ਦਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਇਸ ਇਲਾਕੇ
 ਵਿਚੋਂ ਪਿੰਡ ਨਰਵੜ ਨੇ ਕੀਤਾ। ੨੮
 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ,
 ਮਿਲਟਰੀ ਦੇ ਚਾਲੀ ਸਿਪਾਹੀ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਪਿੰਡ ਉਤੇ
 ਆਣ ਪਏ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ
 ਥਾਂ ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਲਵਈਆਂ ਦੀਆਂ
 ਸਾਰੀਆਂ ਈਨਾਂ ਮੰਨ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਏਸ ਢੰਗ
 ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਖਾਲੀ ਹੱਥੀਂ ਮੁਸਲਮ ਮਿਲਟਰੀ
 ਕੋਲ ਆ ਗਏ, ਤੇ ਚਾਲ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰੇ ਵਿਚ
 ਲੈ ਲਿਆ। ਇਕ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੋ ਦੋ ਚਾਰ
 ਸਿੱਖ ਆਣ ਢੁੱਕੇ। ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਹੀ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਾਂ ਇੱਕੋ
 ਵਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਧਾਵਾ ਕਰਕੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਗਲ ਪੈਕੇ
 ਢਾਹ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ।
 ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ? ਅੱਖ ਪਲਕਾਰੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲੁੱਟਣ
 ਆਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉਤੇ ਟੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਆਮੋ

ਸਾਮੁਣੇ ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਲੱਗ ਪਈ । (ਮਿਲਟਰੀ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਖੋਹੀਆਂ ਸਨ, ਕੁਛ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਣੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ ਸਨ, ਬਾਕੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਹਥਿਆਰ ਹੈਸਨ ।) ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਆਇਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਥਾਂ ਰਹ ਤੇ ਬਾਕੀ ਜਾਨਾਂ ਲੈਕੇ ਨੱਸ ਗਏ । ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਕੇ ਤੇ ਹੋਰ ਮਿਲਟਰੀ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਆਏ । ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਕੁਛ ਬੰਦੇ ਮਰਵਾਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਢ ਗਏ । ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਕੇ ਕਰ ਲਏ ਹੋਏ ਸਨ । ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ । ਪੈਦਲ ਮਿਲਟਰੀ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਲਵਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਿੰਡ ਖਾਲੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ । ਅਖੀਰ ਪਾਕਸਤਾਨੀ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਨੇ ਉਪਰੋਂ ਬੰਬ ਸੁੱਟੇ, ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਖਾਲੀ ਹੋਇਆ । ਏਸ ਸਾਰੇ ਘਮਸਾਣ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸੌ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ । ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ।

ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੇ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਕੇ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਖਾਲੀ ਕਰਵਾਇਆ । ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਅਗੇਂ ਸਿੱਖ ਲੜਕੇ ਮਰਦੇ ਰਹੇ, ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਧੌਣਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਮਰੇ ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੮੧

ਸਿਖਾਂ ਅੱਗੇ ਸ਼ਰਤ ਰੱਖੀ, ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਅਮਨ ਨਾਲ
 ਵੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਸਃ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿਰ
 ਸਾਡੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਣ। ਹੁਣ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਏਨੀ ਵਧ
 ਗਈ ਸੀ, ਕਿ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਕਰਕੀਉ ਲਾਉਣ ਦੀ
 ਲੋੜ ਪੈ ਗਈ। ਬਾਕੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਾਲ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ
 ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਸਹਿਮ ਗਏ। ੧੮ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਇਕ
 ਸਿਖ (ਸਃ ਮਿੱਤ ਸਿੰਘ ਚਕ ੧੧੩-ਐਲ ਵਾਲੇ ਦਾ
 ਲੜਕਾ) ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਤਵੰਤੇ
 ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ
 ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਸਃ
 ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਜੇ ਮੇਰੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਾਲ
 ਬਾਕੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਭਲਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹਾਂ,
 ਸੰਗਤ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ
 ਕਰ ਦੇਵੇ। ਸੰਗਤ ਨੇ ਇਹ ਬਨਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ;
 ਸਗੋਂ ਸਃ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਜਿਵੇਂ
 ਹੋ ਸਕੇ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ
 ਨੂੰ ਕਢਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ। ਇਕ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ
 ਨਾਲ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਉਤੇ ਸਃ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ
 ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤੇ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਵਾਸਤੇ ਹਿੰਦੂ ਫੌਜ ਦਾ
 ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ।

੧੯ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜ।

੧੮੩

ਵਸੋਂ ਕੈਂਪ ਬਣਾ ਕੇ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਬੈਠੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ
 ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਮੰਦਰ, ਆਰਯਾ ਸਮਾਜ
 ਮੰਦਰ ਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਕੈਂਪ ਬਣ ਗਏ। ੨੩ ਨੂੰ
 ਹੜੱਪੇ ਵਾਲੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਸਣੇ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ
 ਗੁ: ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ੨੪ ਅਗਸਤ ਨੂੰ
 ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਿੰਘ
 (ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ) ਕਤਲ
 ਹੋਏ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਗਊਸ਼ਾਲਾ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸ
 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਗੱਡੀ 'ਤੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ,
 ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ (੨੪ ਅਗਸਤ ਨੂੰ) ਰਾਏਵਿੰਡ ਹਮਲਾ
 ਹੋਇਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲੁਟਿਆ ਗਿਆ,
 ਤੇ ੬੦ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ
 ਸਾਮਾਨ ਖਿਲਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਲੋਥਾਂ ਅਣਸੰਭਾਲੀਆਂ
 ਪਈਆਂ ਸਨ, ਫੱਟੜ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਸਹਿਕ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ
 ਜਿਉਂਦੇ ਮੌਤ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਗਿਣ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਪਿਛੋਂ
 ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਤੋਂ 'ਸਿੰਧ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ' ਉੱਤੇ ਗੋਰਖਾ ਮਿਲਟਰੀ
 ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਕੀ ਜਾਨਾਂ ਬਚ ਗਈਆਂ।
 ਫਿਰ ਉਹ ਸਾਰਾ ਜਥਾ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਹੜੱਪੇ ਦੇ
 ਸਨ) ਮਿਲਟਰੀ ਨਾਲ ਪੈਦਲ ਰਾਜਾਜੰਗ ਤੇ ਓਥੋਂ ਨਹਿਰੇ
 ਪੈਕੇ ਖਾਲੜੇ ਰਾਹੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜਾ।

ਰਾਏਵਿੰਡ ਇਕ ਗੱਡੀ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ, ਕਈਆਂ

ਗੱਡੀਆਂ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਡਰਦੇ ਲੋਕ ਏਸ ਰਸਤੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ । ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਾਂ (੨੬ ਅਗਸਤ) ਪੈਦਲ ਜੱਥਾ ਬਣ ਕੇ ਸੁਲੇਮਾਨ ਹੈੱਡ ਰਾਹੀਂ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੂੰ ਆ ਗਏ । ਇਸ ਜੱਥੇ ਨਾਲ ਰਾਹ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕੋਈ ਮਿਲਦੇ ਗਏ । ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੬੦ ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ ਪੁਜ ਗਈ ।

❀❀❀ ੨੦ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਹੜੱਪੇ ਥਾਨੇ ਵਿਚ
 ❀❀❀ ਹੜੱਪਾ ❀❀❀ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦਾ ਜਲਸਾ ਹੋਇਆ । ੨੧
 ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕ੍ਰਿਪਾਨਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਹਥਿਆਰ ਖੋਹ ਲਏ ।
 ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੁਛ ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵੀ ਲਾਈ ਗਈ । ੨੨
 ਨੂੰ ਥਨੇਦਾਰ ਨੇ ਕੁਛ ਪਤਵੰਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਥਾਨੇ
 ਸੌਂਦਿਆ, ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ, ਪਰ
 ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੂਟੇਰੇ ਇਕੱਠੇ ਆਣ
 ਹੋਏ, ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਸ਼ਹਿਰ ਖਾਲੀ
 ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ । ਜ਼ਰਾ ਹਨੇਰੇ ਹੋਏ 'ਤੇ ਦੋ
 ਹਿੰਦੂ ਕਤਲ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ । ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ
 ਡਰਕੇ ਸਭ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਓਸੇ ਰਾਤ ਹੜੱਪਾ ਖਾਲੀ
 ਕਰ ਦਿਤਾ । ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਦੁੱਜੇ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਹੀ

(ਹੜੱਪੇ ਤੋਂ ਦੋ ਫਰਲਾਗ ਦੂਰ) ਚੱਕ ੧੦੨ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਹੜੱਪੇ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਓਥੇ ਚਲੇ ਗਏ। ੨੩ ਨੂੰ ਚਾਰ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਚੱਕ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਨੇ ਸਾਮਾਨ ਸਾਰਾ ਖੋਹ ਲਿਆ, ਪਰ ਕਤਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ* । ਫਿਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੈਦਲ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਤੇ ਓਥੇ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਜਥੇ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚੇ।

੨੩ ਨੂੰ ਹੀ ਚੱਕ ੧੩੩-੯ ਐਲ ਚੱਕ ੧੩੩ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਚੱਕ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਚਰ ਕੁ ਮੌ ਦੀ ਸੀ। ਸ: ਮਿਤ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਦਾ ਚਲਦਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਵਾਰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕੇਵਲ ਇਕ ਲੜਕਾ (੨੫ ਕੁ ਸਾਲ ਦ) ਬਚਿਆ, ਉਹ ਵੀ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਕੇ ਭੱਜਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਚੱਕ ਦੇ ਕੁਲ ੮੦ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਕੁਛ ਦੇਵੀਆਂ ਨੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗੇ, ਪਰ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾ ਲਈ।

੨੫ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਨੂਰਸ਼ਾਹ ਉਤੇ ਨੂਰ ਸ਼ਾਹ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ। ਅੱਠ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਹੋਏ, ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਬੇਪੜੀ

*ਬਿਆਨ ਸ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਹੜੱਪਾ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਜ਼ੀਰਾ।

ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸ: ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੈਰੀ ਹੱਥੋਂ ਇੱਜ਼ਤ ਜਾਂਦੀ ਵੇਖਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਕਾਨ ਤੇ ਸਾਮਾਨ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਕੇ ਲੋਥਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅੰਤ ਆਪ ਵੀ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਨਾਲ ਆਤਮ ਘਾਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸਦੇ ਇਕ ਪੋਤਰਾ ਘੋਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਬਚਕੇ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਪੁਜ ਗਿਆ।

੨੫ ਨੂੰ ਹੀ ਚੱਕ ੪੭-੫ ਆਰ ਚੱਕ ੪੭, ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਏਸ ਚੱਕ ੪੮ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਬਚਕੇ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਏ। ਜਿੰਨੇ ਸੱਜਣ ਸਾਨੂੰ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਸਿਆ, ਕਿ ਉਪਰਲੇ ਚੱਕ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਬਹੁਤੀ ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਏਨਾ ਹੀ ਪਤਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਤਿੰਨ ਆਦਮੀ ਓਥੋਂ ਦੇ ਬਚਕੇ ਨਿਕਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਛ ਘੱਟ ਮੰਦਾ ਹਾਲ ਗੁਆਂਢੀ ਚੱਕ ੪੮-੫ ਆਰ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਤਿੱਜਾ ਹਿੱਸਾ ਵਸੋਂ ਏਥੋਂ ਦੀ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਹ ਚੱਕ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਅੱਡਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਚੱਕ ਪੁੱਜਕੇ ਤਬਾਹ ਕੀਤੇ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੮੭

+*+*+*+ ਉਦਾਲਾ ਸੜਦਾ ਤੇ ਉਜੜਦਾ ਵੇਖਕੇ
 ਚੁੱਕ ਏਪ ਚੁੱਕ ਏਪ-੪ ਆਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਪਿੰਡੇ
 +*+*+*+ ਨਿਕਲ ਪਏ । ਉਹ ਨਹਿਰੇ ਨਹਿਰ
 ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਜਾਂ ਯੂਸਫ ਵਾਲੇ ਕੋਲ
 ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਮੁਸਲਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਆਣ
 ਪਏ । ਜੱਥੇ ਦੀਆਂ ਸਭ ਲੜਕੀਆਂ ਨਹਿਰ ਦੀ ਪਟੜੀ
 'ਤੇ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰਨੀ ਇਕ
 ਮੈਟਰਿਕ ਪਾਸ ਲੜਕੀ ਸੀ । ਅਦਮੀ ਸਾਰੇ ਨਹਿਰੋਂ ਦੂਰ
 ਰਾਹੇ ਰਾਹ ਗੱਡੀ ਲਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਮੁਸਲਮ ਨੈਸ਼ਨਲ
 ਗਾਰਡ ਨੇ ਗੱਡੀ ਉਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣੀ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ ।
 ਲੜਕੀਆਂ ਨੇ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਨਹਿਰ ਵਿਚ
 ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਕੇ ਜਾਨਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ । ਬਾਕੀ ਸਭ ਆਦਮੀ
 ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਹੋ ਗਏ । ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਸਾਰੇ ਚੱਕ
 ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਆਦਮੀ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਬਚਿਆ,
 ਜੋ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ।

ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਕੈਂਪ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਜਾਂਦੇ
 ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਕੈਂਪ ਲਈ ਰਹੇ ਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ।
 ਅਗਸਤ ਵਿਚ ੨੦ ਮੌਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ
 ਕੁਛ ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗਾਂ ਲਗੀਆਂ । ਦੋ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਓਥੇ
 ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਜੀ
 ਨਹਿਰੂ ਤੇ ਸ: ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਪੁੱਜੇ । ਓਥੋਂ ਦੀ ਬੁਰੀ

ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਭਰ ਆਏ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਸਾਰਾ ਕੈਂਪ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਮਿਲਟਰੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਪੁੱਚਾ ਦਿਤੇ ਗਏ ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖ਼ੁੰਨੀ ਸਾਕਾ ਬਸੀਰ ਬਸੀਰ ਪੁਰ ਪੁਰ ਤੇ ਹੁਜਰੇ ਦਾ ਹੈ । ਫ਼ਰੀਦ ਪੁਰ ਜਗੀਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਂ ਪਠਾਣ ਨੇ ਦਸ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਲੁਟੇਰੇ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਬਸੀਰ ਪੁਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ । ਬਲਵਈਆਂ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡ ਤੇ ਪੋਲੀਸ ਵੀ ਹੈ ਸੀ । ਬਸੀਰ ਪੁਰ ਪਿੰਡ ਤੇ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਜੇਹੀ ਵਿੱਥ ਹੈ । ਦੋਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਪਿੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ । ਬੇਦੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਪੱਕੀ ਬੰਦੂਕ ਦੇ ਵਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰੇ । ਪਿੰਡ ਦਾ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ ਲੁਟਿਆ ਤੇ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ । ਕਾਬੂ ਆਏ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਉਧਾਲੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਫਿਰ ਬਲਵਈਆਂ ਨੇ ਮੰਡੀ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ । ਉਥੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਾਰਾ ਇਕੱਠ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਉਤੇ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੮੯

ਕੁਛ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਡਟੇ ਖਲੇ ਸਨ । ਪਿੰਡ ਦਾ ਹੋਇਆ
 ਹਾਲ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ
 ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਪਰੇਗੀ । ਮੰਡੀ ਦੀਆਂ ਵੇਵੀਆਂ ਵੀ
 ਬੜੀਆਂ ਪਤ ਵਾਲੀਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ । ਉਹਨਾਂ
 ਬੇਗਾਨਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜਿਉਣ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਿਆਂ
 ਹੱਥੋਂ ਮਰਨਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ । ਉਹ ਘਰ ਦਿਆਂ
 ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਲਗੀਆਂ, ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ
 ਹੱਥੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ । ਇਹ ਕੁਛ ਕਹਿਣਾ
 ਸੁਣਨਾ ਸੌਖਾ ਹੈ, ਤੇ ਹੱਥੀਂ ਕਰਨਾ ਔਖਾ । ਮਰਨ
 ਵਾਲੀਆਂ ਤਿਆਰ ਸਨ, ਪਰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ।
 ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿੰਘਣੀ ਨੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰ
 ਦਿਤਾ, ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੱਥੀਂ ਉਸਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰੇ ।
 ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾਕੇ ਕਿਹਾ,
 ਤਾਂ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਾਹ
 ਨਾ ਰਹਿ ਗਿਆ । ਉਸ ਵੇਵੀ ਨੇ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ
 ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਰਾ
 ਜੇਰਾ ਕਰਕੇ ਤਲਵਾਰ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ । ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ ?
 ਏਸ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਕੋਈਆਂ ਦੁਹਰਾਇਆ । ਮੰਡੀ
 ਵਿਚ ਸੌ ਵੈ ਲਗਪਗ ਇਸਤਰੀਆਂ ਬੱਚੇ ਕਤਲ ਕੀਤੇ
 ਗਏ । ਇਹ ਦੁਰਦਘਨਾ ੨੪ ਅਗਸਤ ਦੀ ਹੈ । ਇਕ
 ਸੱਜਣ ਨੇ ਜਦ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ

ਉਹਦੀ ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਲੜਕੀ, ਜੋ ਕੋਲ ਖਲੀ ਸਭ
ਕਾਰਾ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ, ਭਜਕੇ ਪਿਉ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ
ਚੰਬੜ ਗਈ, ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਭਾਪਾ ਜੀ, ਮੈਨੂੰ ਨਾ
ਮਾਰਿਓ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਾਂਗੀ ।” ਅਨੁਮਾਨ
ਲਾ ਲਓ, ਕਿ ਉਸ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਗਿਆਂ ਮੁੜ ਕੇ
ਪਿਤਾ ਨੇ ਕਿੰਨਾ ਕਰੜਾ ਜੇਰਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਅੰਦਰ
ਇਹ ਕਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਘਬਰਾ ਗਏ
ਤੇ ਜ਼ਰਾ ਪਿਛਾਂਹ ਹਟ ਗਏ, ਪਰ ਘੇਰਾ ਕਾਇਮ
ਰਖਿਆ । ਅੰਤ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਹਿੰਦੂ ਮਿਲਟਰੀ ਪਹੁੰਚੀ,
ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਘਿਰਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਢਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ।
ਬੇਦੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਓਸੇ ਦਿਨ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆ
ਤੇ ਉਸ ਜਥੇ ਨਾਲ ਆਇਆ । ਬਸੀਰ ਪੁਰ ਮੰਡੀ ਤੇ
ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼
ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ ।

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ॥ ਏਹਾ ਹਾਲ ਹੁਜਰਾ ਸ਼ਾਹ ਮੁਕੀਮ ਦਾ
ਹੁਜਰਾ ਹੋਇਆ । ਓਥੋਂ ਦੇ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਪੀਰ ਦੇ
ਪੁੱਤਰ—ਆਗਾ—ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ
ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ .੨੫ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਲੁਟਣਾ ਤੇ
ਸਾੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ, ਕੁਛ
ਅਣਖੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚੇ
ਹੱਥੀਂ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ । ਕੋਈਆਂ ਨੇ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ

ਲੂਟੇਰਿਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਮੁਸਲਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡ ਤੇ ਪੋਲੀਸ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ। ਡੇਢ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਏਥੇ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ*। ਸ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਰਣੀਸ ਨੂੰ ਆਗੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ। ਕੁਛ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜਕੇ ਥਾਨੇ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਓਥੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਟਿਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਦੁਖ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣਾ ਮੰਨ ਲੈਣ, ਪਰ ਉਹ ਡਟੇ ਰਹੇ। ਕੁਛ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਮੰਨ ਵੀ ਲਿਆ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਹਿੰਦੂ ਮਿਲਟਰੀ ਪਹਿਚ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਆ ਗਏ।

ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ੨੨ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਲਧੇਵਾਲ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ੯ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮਰਦ ਤੇ ੨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਕਤਲ ਹੋਏ। ੨੩ ਨੂੰ ਅੰਬਲੀ ਮੋਤੀ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਹੋਇਆ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਵਸੋਂ ੩ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਸੌ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਨਹਿਰਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਚੋਂ ਸ: ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ੩੦ ਆਦਮੀ ਹੋਰ ਕਤਲ ਹੋਏ।

*ਬਿਆਨ ਲਾਲਾ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਲਾਲ ਤੇ ਸ: ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਦਿਪਾਲ ਪੁਰ।

ਲਕੜਾਂ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨੰਬਰਦਾਰ ਗਿਰਧਾਰੀ ਲਾਲ
 ਸਣੇ ਤਿੰਨ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ੨੭ ਅਗਸਤ
 ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸੌਧਾ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਦੋ ਕੁ ਸੌ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਕਤਲ
 ਕੀਤੇ ਗਏ। ਕਿਲ੍ਹਾ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਾਸ ਸਨ,
 ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਅਸਲੋਂ ਖਤਮ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸ: ਦੀਵਾਨ
 ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਤੇ
 ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ। ਤਿੱਜਾ (ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ) ਮੁਸਲਮ ਵੇਸਵਾ
 ਦੇ ਪੋਟੇ ਸੀ, ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਹੁਣ
 ਸੁਲਤਾਨ ਸਕੰਦਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਉਸਨੇ
 ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋਹਾਂ
 ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਵਾਰ
 ਸਮੂਲਚੋਂ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਉਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ
 ਹੀ ਆਦਮੀ ਬਚਿਆ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਘਰੋਂ
 ਬਾਹਰ ਸੀ।

੨੫ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਦਿਪਾਲਪੁਰ ਵਿਚ
 ਦਿਪਾਲਪੁਰ ਵੀ ਛੁਰੇ ਵੱਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।
 ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਗੰਥੀ ਤੇ ਉਸਦੀ
 ਸਿੰਘਣੀ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ੨੬ ਨੂੰ ਰਾਤ ਗੋਲੀ ਵੀ
 ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਉਪਰਲੇ ਥਾਂਵਾਂ ਵਰਗਾ ਖੁੰਨੀ ਨਾਟਕ
 ਏਥੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸਾਰੇ ਸੋਲਾਂ ਕੁ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਕਤਲ
 ਹੋਏ। ਮੱਠੀ ਮੱਠੀ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਅੰਤ ਛੇ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੯੩

ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਉਕਾੜੇ ਵਾਲੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਦਿਪਾਲ
ਪੁਰੀਏ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਹੈਂਡ ਸੁਲੇਮਾਨ ਰਾਹੀਂ
ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਪਹੁੰਚੇ ।

ਉਕਾੜਾ ਉਕਾੜੇ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਫੌਜੀ ਸਿੱਖਾਂ
ਦੇ ਚੱਕ ਸਨ । ਏਹਾ ਹਾਲ ਰਿਨਾਲੇ ਦਾ
ਸੀ । ਹਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਦੋ ਚਾਰ ਲਾਈਸੈਂਸ ਦੇ ਹਥਿਆਰ
ਫੈਗੇ ਸਨ, ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੋਰੀ ਦੇ । ਗੁਰਦੁਆਰਾ
ਅਜੀਤ ਸਰ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਨਿਰੀ ਸਿੱਖ ਵਸੇ ਸੀ । ਓਥੇ
ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਤਕੜੇ ਮੋਰਚੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ।
ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਇਕਠਿਆਂ ਹੋਕੇ ਓਥੇ ਹਮਲਾ
ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਗੇ ਮੂੰਹ ਭੁਆ ਦਿੱਤਾ । ਅਜੀਤ-
ਸਰ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਆਪ ਹੱਥ ਵਿਚ ਬੰਦੂਕ ਲੈਕੇ ਲੜਦੇ
ਰਹੇ । ਅੰਤ ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਵਹੀਰ
ਬਣਾ ਕੇ ਸੁਲੇਮਾਨ ਹੈਂਡ ਨੂੰ ਹੋ ਤਰਿਆ । ਉਕਾੜੇ ਵਿਚ
ਕੁਛ ਲੁਟ ਮਾਰ ਹੋਈ, ਤੇ ਕੁਛ ਮਕਾਨ ਸਾੜੇ ਗਏ ।
ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ।
ਉਹਨਾਂ ਆਪਣਾ ਕੀਮਤੀ ਸਾਮਾਨ ਗੱਡਿਆਂ 'ਤੇ ਲੱਦ
ਲਿਆ ਤੇ ਆਪ ਬੰਦੂਕਾਂ ਫੜਕੇ ਉਦਾਲੇ ਹੋ ਗਏ ।
ਇਕ ਦੋ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ
ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਕੇ ਨੱਸ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ । ਰਾਹ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ
ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਪਿੰਡ ਉਜੜੇ ਹੋਏ ਵੇਖਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜੋਸ਼

ਆਗਿਆ । ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਲੁਟਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ । ਇਸ ਵਹੀਰ ਦੀ ਏਨੀ ਧਾਂਗ ਸੀ, ਕਿ ਰਾਹ ਵਿਚਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਅਸਲੋਂ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਏ । ਕੋਈਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕੁਛ ਪਿੰਡ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਸਾੜੇ ਤੇ ਓਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਤਲ ਕੀਤੇ । ਦਿਪਾਲਪੁਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਤਕ ਇਸ ਜਥੇ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕ ਲੱਖ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ । ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵਹੀਰ ਛੇ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਏਥੋਂ ਅਗਾਂ ਤੁਰਿਆ । ਏਥੇ ਹੋਰ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁਛ ਵਹੀਰ ਆਣ ਮਿਲੇ (ਹਵੇਲੀ ਲੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਵੀ) ੮ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈੱਡ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਲੰਘਿਆ ! ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਥੇ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਡੇਢ ਲੱਖ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਸੀ ।

੨੨ ਅਗਸਤ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਇੰਜਨਸ਼ੈੱਡ ਦਾ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਫਸਰ—ਜੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ

ਪਾਕਪਟਨ | ਗਿਆ ਸੀ—ਪਾਕਪਟਨ ਪੁਜਾ । ਉਹਨੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਓਥੋਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਦਿਤਾ । ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਆਏ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲੁਟ ਲਿਆ । ੨੩ ਦਿਨੇ ੧੧ ਵਜੇ ਓਥੋਂ ਕਸੂਰ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਤਿਆਰ ਹੋਈ । ਪੋਲੀਸ ਨੇ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੯੫

ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਭ ਹਥਿਆਰ ਖੋਹ ਲਏ। ਜਾਂ ਗੱਡੀ
 ਓਥੋਂ ਤੁਰਕੇ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਤੇ ਪੁੱਜੀ, ਤਾਂ ਅਚਨਚੇਤ ਖੜੀ ਹੋ
 ਗਈ। ਮੁਸਲਮ ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੋਦ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁੰਦੀ
 ਹੋਈ ਸੀ। ਉਦਾਲਿਓਂ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਕੇ ਸਾਰੀ
 ਗੱਡੀ ਲੁੱਟ ਲਈ। ਜਦ ਇਹ ਗੱਡੀ ਖੁੱਡੀਆਂ ਪਹੁੰਚੀ,
 ਤਾਂ ਪੋਲੀਸ ਤੇ ਮੁਸਲਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ
 ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਾਫਰ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਢਾਈ
 ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ) ਮਾਰ ਦਿਤੇ ਗਏ*। ਸਰ ਦਾਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ
 ਭਾਈ ਸ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਰਈਸ ਪਾਕਪਟਨ ਵੀ ਏਸੇ
 ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ।

੨੪ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਪਾਕਪਟਨ ਇਕ ਦੋ ਥਾਈਂ
 ਛੁਰੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਕੁਛ ਘਰ ਲੁਟੇ ਗਏ। ੨੫ ਨੂੰ
 ਚਾਰ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ
 ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਅਗਲ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਵਹੀਰ
 ਬਣ ਕੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ
 ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਤੇ ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਮਾਰ
 ਦਿਤੇ। ਦਫਤਰ ਨਹਿਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਨੌਕਰ ਵਹੀਰ
 ਨਾਲ ਮਿਲਨ ਵ ਸਤੇ ਨਿਕਲੇ, ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਫਸਰਾਂ
 ਨੇ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ,
 ਪਰ ਉਹ ਰੁਕੇ ਨਾ। ਜਦ ਉਹ ਪੁਲ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ

*ਬਿਆਨ ਸ: ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਲੇਦਾਰ, ਪਾਕਪਟਨ।
 ੧੯੬੬ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

ਰਾਹ ਮੱਲ ਕੇ ਬੈਠੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ
 ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪੰਜ ਆਦਮੀ ਤੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਮਾਰੇ ਗਏ।
 ਨਹਿਰ ਵਾਲੇ ਫੇਰ ਵਾਪਸ ਭੱਜ ਕੇ ਦਫਤਰ ਜਾ ਵੜੇ।
 ੨੬ ਨੂੰ ਉਹ ਫਿਰ ਦਫਤਰੋਂ ਨਿਕਲੇ, ਤੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ
 ਹਥੋਂ ੧੩ ਆਦਮੀ ਮਰਵਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਦਫਤਰ ਵਿਚ
 ਚਲੇ ਗਏ। ਹੁਣ ਉਹ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ
 ਵਿਚ ਸਨ। ਬਾਹਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ
 ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ੨੭ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਪਿਛੋਂ
 ਇਕ ਵਹੀਰ ਓਥੇ ਆਣ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਨਹਿਰ ਵਾਲੇ
 ਜਾਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਦਫਤਰੋਂ ਨਿਕਲ ਭੱਜੇ, ਤੇ ਵਹੀਰ ਵਿਚ
 ਆਣ ਮਿਲੇ। ਪਾਕ ਪਟਨ ਤੋਂ ਸੁਲੇਮਾਨ ਹੈੱਡ ਤਕ
 ਉਹ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਹੀ
 ਲੋਥਾਂ ਵੇਖਦੇ ਆਏ।

ਦਾਉਦਪੁਰਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾ
 ਦਉਦਪੁਰ ਸਿੱਖ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ
 ਸੂਰ ਦਾ ਸ਼ਕਾਰ ਖੇਡਣ ਵਿਚ ਬੜੇ
 ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ
 ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅੱਕਰ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਸੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਸਲ-
 ਮਾਨਾਂ ਨੇ ਰਲਕੇ ਰਾਵਾ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਰਾਵਾਂ ਅੱਗੋਂ
 ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਬਹੁਤਿਆਂ ਅਗੇ ਬੋੜਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼
 ਨਾ ਗਈ। ਪੰਜ ਸੌ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੯੭

ਕੁਛ ਦੇਵੀਆਂ ਨੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਕੇ ਜਾਨਾਂ
 ਪੁੰਮਿਆਰੀ ਵਾਲਾ ਵਾਲਾ ਵਾਲਾ ਵਾਲਾ ਵਾਲਾ ਵਾਲਾ
 ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ,
 ਕੁਛ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਪਰ ਦੁੱਜੀ ਵਾਰ ਪੋਲੀਸ
 ਨੇ ਆਪ ਅਗੇ ਲੱਗਕੇ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ੨੫੦
 ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਕੇ ਧਕੀ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਲੈ ਗਏ ।

ਆਰਫ ਵਾਲਾ ਵਿਚ ਵੀ ਅੱਗਾਂ ਲਾਈਆਂ
 ਗਈਆਂ ਪਰ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ
 ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ
 ਵੀ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤੀ ਗੜ ਬੜ ਹੋਈ । ਅੰਤ ਸਾਰੇ ਘਰ ਬਾਰ
 ਵੈਰੀਆਂ ਗੋਚਰਾ ਛੱਡਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ । ਸਮੁੱਚੇ
 ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ
 ਨੁਕਸਾਨ ਵਧੇਰੇ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫੌਜੀ ਸਿੱਖ
 ਏਥੇ ਵੱਸਦੇ ਸਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਹੈਸਨ, ਤੇ
 ਉਹ ਚਲਾਉਣਾ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ । ਜਦ ਪਾਕਸਤਾਨੀ
 ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਛੱਡਣੇ ਪਏ, ਤਾਂ
 ਭੁੱਖੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੋਈਆਂ ਦਾ
 ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ । ਓਥੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਅਟਸਟਾ
 ਲਾਇਆ ਹੈ, ਕਿ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ
 ਦੁਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰੇ ਹੋਣਗੇ ।

ਸ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ

ਸ਼ਹਿਰ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਮਾਰਚ ਦੇ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਸਮੇਂ ਹ। ਏਨੀ ਕੱਟ ਵੱਢ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਕਿ ਬਾਕੀ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਓਦੋਂ ਹੀ ਕੁਛ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਮਾਰ ਧਾੜ ਹੋਈ ਸੀ। ੧੫ ਅਗਸਤ ਤਕ ਕੋਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮੁਲਤਾਨ ਆ ਗਏ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੁਛ ਫੌਜੀ ਰਾਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਇਕੱਲੇ ਦੁਕੱਲੇ ਨੂੰ ਛੁੱਟੇ ਜ਼ਰੂਰ ਵਜਦੇ ਰਹੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪਸਿਲਾਂ ਅਮਨ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਓਥੇ ਹੁਣ ਵਧੇਰੇ ਭਾਂਬੜ ਭੜਕ ਉਠੇ। ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਲੁਬਾਣੇ ਤੇ ਗਏ ਸਿੱਖ ਵਸਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਸਾਂ ਪੰਜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਬਚਕੇ ਆਏ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਕੁਛ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ ਗਏ। ੨੧ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਖੱਜੀ ਵਾਲਾ ਉਤੇ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਖੱਜੀ ਵਾਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਓਥੋਂ ਦੇ ਚਾਰ ਕੁ ਸੌ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਜਿਉਂਦੇ ਫੜ ਲਏ ਗਏ। ਸਭ ਦੇ ਕਪੜੇ ਉਤਾਰਕੇ ਨੰਗਿਆਂ ਦਾ ਜਲੂਸ ਕਢਿਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦਿਆਂ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੧੯੯

ਲੀੜਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੂੜਕੇ ਤੂੜੀ ਦਿਆਂ
 ਪੱਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੁਟਕੇ ਅੱਗ ਲਾਈ ਗਈ। ਉਹ ਜਿਉਂ
 ਜਿਉਂ ਤੜਫਦੇ ਸਨ, ਖੂਨੀ ਪਾਸੇ ਖਲੋਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਹੋ
 (ਮੀਰਪੁਰ) ਹੱਸਦੇ ਸਨ। ੨੨ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਮੀਰਪੁਰ
 (ਮੀਰਪੁਰ) ਸਾਦਾਤ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਓਥੇ ਛੇ
 ਸੌ ਦੇ ਲਗਪਗ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਬਾਕੀ
 ਜਿਹੜੇ ਬਚੇ, ਉਹ ਜਾਨਾਂ ਲੈਕੇ ਕਟੋੜ ਪੱਕੇ ਚਲੇ ਗਏ।
 (ਕਰੋੜ ਪੱਕੇ) ਕਰੋੜ ਪੱਕੇ ਦੀ ਵਸੋਂ ਤੇਰਾਂ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ
 (ਕਰੋੜ ਪੱਕੇ) ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸਤ ਹਜ਼ਾਰ ਹਿੰਦੂ
 ਸਿੱਖ ਤੇ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ। ੨੧
 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਕਸਬੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।
 ਅਗੋਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਟਾਕਰੇ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਖਲੋਤੇ।
 ਏਥੋਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਅਨੋਖੇ ਢੰਗ ਦਾ ਸੀ। ੨੧ ਤੋਂ ੨੪
 ਤਕ ਉਦਾਲੇ ਘੇਰਾ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਪੰਜਾਹ ਪੰਜਾਹ
 ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਸਬੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ। ਅਗੋਂ
 ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ, ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੱਸ ਜਾਂਦੇ।
 ਏਹ ਖੇਡ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਾਰ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ।
 ਬਾਹਰ ਕੁਛ ਇਕੱਲੇ ਦੁਕੱਲੇ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਵੀ ਗਏ।
 ਬਲਵਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਸਿਰਕਰਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ
 ਸੁਲਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਤ
 ਲਖ ਰੁਪਿਆ ਮੰਗਿਆ। ੨੪ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ

ਨੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਮੰਨ ਲਿਆ । ਉੱਪਰ ਲਿਖਿਆ
 ਰੁਪਇਆ ਅਜੇ ਦਿਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ, ਜਾਂ ਮਰਹੱਟਾ
 ਮਿਲਟਰੀ ਓਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ । ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਪੈਸਾ ਤੇ
 ਜਾਨਾਂ ਬਚ ਗਈਆਂ । ਇਹ ਕਸਬਾ ਚੰਗ ਧਨੀ ਹਿੰਦੂਆਂ
 ਦਾ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹਿਤਾ ਖਿੱਲਾ ਰ ਮ ਤੇ ਸੇਵਾ
 ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ
 ਆਪਣਾ ਧਨ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਵਾਸਤੇ
 ਖਰਚਿਆ । ਉਸ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਫਿਰਦਾ ਮਰਹੱਟਾ ਫੌਜ
 ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਥੱਲੇ ਕੈਂਪ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਰਾ
 ਖਰਚ ਉਪਰਲੇ ਦੋਵੇਂ ਸੱਜਣ ਝੱਲਦੇ ਰਹੇ । ਇਲਾਕੇ
 ਵਿਚ ਧੱਕ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ
 ਕਢ ਕਢ ਕੇ ਕਰੋੜ ਪੱਕੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ
 ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ । ਸਤ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਸਃ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ
 ਏ. ਐਸ. ਆਈ. ਕਰੋੜ ਪੱਕੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤੇ ਓਥੇ
 ਦੇ ਸਭ ਹਾਲ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੇ* ।

ਮੱਸਾ ਕੋਟਾ ਪਿੰਡ ਮੱਸੇ ਕੋਟੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ,
 ਤਾਂ ਓਥੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਨੱਸ ਕੇ ਨੌਕਾਬਲਵਾਹ
 ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ । ਗਣਾ ਮੁਹੰਮਦ ਆਰਫ

*ਸਃ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ A. S. I. ਅੱਜ ਕਲ ਜ਼ੀਰੇ ਥਾਣ
 ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਨੇ । ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਲਾਕੇ
 ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਹਾਲ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਾਂ ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

ਨੂੰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੇ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਵਢੀ ਲੈਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ
 ਜਾਨ ਬਖਸ਼ੀ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ।
 ਪਿਛੋਂ ਹਿੰਦੂ ਮਿਲਟਰੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਢਕੇ
 ਕਾਦਰਾ ਲਿਆਂਦਾ। ਕਾਦਰਾ ਬਾਦ ਵਿਚ ਮਹਿਤਾ
 ਬਾਦ ਚੇਤਨ ਦਾਸ ਚਾਰ ਸੌ ਮੁਰੱਬੇ ਦਾ ਮਾਲਕ
 ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਨਾਲ ਦੇ
 ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ।
 ਉਹਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਧਰਮ ਵੇਕੇ ਧਨ ਬਚਾ
 ਲਵੇਗਾ, ਪਰ ਇਹ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਹਜ਼ ਫਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
 ਵਿਚ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੁਟਣ ਵਾਸਤੇ
 ਆਣ ਪਏ। ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਮਰਹੱਟਾ ਫੌਜ ਸਮੇਂ ਸਿਰ
 ਪਹੁੰਚ ਪਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਚ
 ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਹ ਫੌਜ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਆ
 ਗਏ। ਪਰ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਮਹਿਤਾ ਚੇਤਨ
 ਦਾਸ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਨਾਲ ਨਾ ਆਏ।
 ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਏਸੇ ਤਸੀਲ (ਲੋਧਰਾਂ) ਦਾ ਹੋਇਆ।
 ਏਸ ਤਸੀਲ ਵਿਚ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ
 ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਏਨੇ ਕੁ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਏਧਰ ਟਾਵੀਂ
 ਟਾਵੀਂ ਹੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਚੁਣ ਚੁਣਕੇ ਮਾਰਿਆ।

ਮਖਦੂਮ
ਪੁਰ

ਹੁਣ ਰਾਵੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਚੱਲੋ। ਮਖਦੂਮ
ਪੁਰ ਪਹੁੰਚਾ ਸਮੂਲਚੋਂ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਅਬਦੁੱਲ ਹਕੀਮ, ਗੋਬਿੰਦ ਗੜ੍ਹ, ਉਮੈਦ ਗੜ੍ਹ,
ਰਜਾਣੀ ਵਾਲਾ ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸਭ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਕੀਤੇ
ਗਏ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਔਲਖ
ਸਿਧੂ

ਫਿਰ ਔਲਖ ਸਿਧੂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ
ਓਥੋਂ ਦੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ
ਭਰਾ ਨੇ ਉਹ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਖਾਈ, ਜਿਸਦੀ

ਮਿਸਾਲ ਹੋਰਥੇ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਬਾਲ
ਬੱਚੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਮਿਤਸਰ ਭੇਜ ਛੱਡੇ ਸਨ, ਤੇ ਉਸ
ਵੇਲੇ ਓਥੇ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਬੰਦੂਕਾਂ ਲੈਕੇ
ਆਪਣੇ ਮਕਾਨ 'ਤੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਡਟ ਬੈਠੇ।
ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਤਬਾਹ
ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਅਗੇ ਲੜਦੇ ਰਹੇ।
ਛੇ ਸੌ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ
ਭੇਟਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਗੋਲੀ ਸਿੱਕਾ ਮੁਕ
ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਜਿਉਂਦੇ ਫੜ ਲੈ ਗਏ। ਮੁਸਲਮਾਨ
ਬਲਵਈਆਂ ਦੇ ਲੀਡਰ ਗੁਲਾਮ ਫਰੀਦ ਨੇ ਪੁਛਿਆ,
“ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ! ਵੈਰੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਰਨ ਨਾਲੋਂ ਤੁਸਾਂ
ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰ
ਲਈਆਂ? ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੦੩

ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦਿਆਂਗੇ ? ' ਸ: ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਤ੍ਰ ਦਿੱਤਾ, "ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਅਸੀਂ ਦਿਲ ਦੇ ਚਾਅ ਪੂਰੇ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜ ਸੌ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਘੱਟ ਮੈਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਆਪਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਰੇ, ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਦੋ ਵੈਰੀ ਹੋਰ ਮਾਰੇ ਹਨ। ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਹੁਣ ਤੁਸਾਂ ਮਾਰ ਹੀ ਦੇਣਾ ਹੈ।" ਏਨੀ ਕਹਿਕੇ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਜੱਫੀਆਂ ਪਾ ਲਈਆਂ। ਗੁਲਾਮ ਫਰੀਦ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਗੋਲੀ ਕਢ ਦਿਤੀ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੇ ਸੌ ਵੈਰੀ ਹੱਥੀਂ ਮਾਰਕੇ ਸੂਰਮੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਕੱਚਾ ਖੂਹ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ
 (ਜਲਾਲਪੁਰ) ਅੱਗੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਟਾਕਠਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।
 ਜਲਾਲਪੁਰ ਪੀਰਵਾਲਾ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸੌ
 ਦੇਵੀਆਂ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਣ
 ਬਦਲੇ ਹੱਥੀਂ ਚਿਖਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸਤੀ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਕੋਈ
 ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਉਸ ਕਸਬੇ ਵਿਚੋਂ ਬਚਕੇ ਨਿਕਲਿਆ,
 ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਸਭ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ

(ਲਧਾਬਸਤੀ) ਲਧਾ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਦੇ ਬਹੁਤ
 (ਲਧਾਬਸਤੀ) ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਇਕੱਠੇ ਆਣ ਹੋਏ,
 ਕਿਉਂਕਿ ਓਥੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ

ਕਸਮਾਂ ਖਾਕੇ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ ਸੀ।
 ਪਿਛੋਂ ਵਿਸਾਹ ਘਾਤ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਲੁਟ ਲਏ ਗਏ, ਤੇ
 ਅੱਸੀ ਫੀ ਸਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕਿੰਨੇ ਕੁ
 ਪਿੰਡ ਤੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਮੌਤਾਂ ਗਿਣੀਏਂ? ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ
 ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ
 ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨੀ ਔਖੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਹਿੰਦੂ
 ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਓਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਰੋਕ ਕੇ
 ਮਾਰ ਧਾੜ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕੇਵਲ ਖਾਨੇਵਾਲ ਤੇ ਉਹਦੇ
 ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕੁਛ ਬਚਾ ਰਿਹਾ, ਕਿਉਂਕਿ
 ਓਥੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠ ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਤਾਕਤ
 ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ, ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਸਾਰੇ ਖਾਨੇਵਾਲ ਕੈਂਪ ਵਿਚ
 ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਜ਼ਿਲਾ ਝੰਗ

ਜ਼ਿਲਾ ਝੰਗ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਿੱਖ
 ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਜ਼ਿਲਾ ਮਾਰਚ ਦੇ
 ਫਸਾਦਾਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ। ਪੰਦਰਾਂ ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਥੋੜੇ
 ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਦਲ ਦਿਤਾ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੦੫

ਗਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁਣ ਵੰਡਰ ਹੋਕੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ
 ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਜਿਸ ਦਿਨ
 ਤੋਂ ਪਾਕਸਤਾਨ ਸਰਕਾਰ ਬਣ ਗਈ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ
 ਝੰਗ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਛੁਰੇ ਵੱਜਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਨਵੇਂ
 ਆਏ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਚਾਲ ਖੋਡੀ।
 ਝੰਗ ਦੇ ਕੁਛ ਪਤਵੰਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਤੁਸੀਂ
 ਸਾਰੇ ਮਘਿਆਣੇ ਵਲੋਂ ਜਾਓ, ਤਾਂ ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਕੁਛ ਗੜ
 ਬੜ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਅਸੀਂ ਉਥੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੈਂਪ ਦੀ
 ਰੱਖਿਆ ਇਕ ਥਾਂ ਚੰਗੀ ਕਰ ਸਕਾਂਗੇ। ਇਹ ਵੀ ਭਰੋਸਾ
 ਦੁਆਇਆ, ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਉਤੇ ਮਿਲਟਰੀ
 ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।
 ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਇਸ ਝਾਸੇ ਵਿਚ ਆਕੇ ਝੰਗ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ
 ਮਘਿਆਣੇ ਸਕੂਲ ਤੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਆ ਗਏ।
 ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਝੰਗ
 ਵਿਚ ਆਣ ਵੜੇ। ਪੋਲੀਸ ਤੇ ਫੌਜ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਉਹਨਾਂ
 ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਲੁਟ ਲਿਆ। ਉਧਰੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ
 ਉਹਨਾਂ ਮਘਿਆਣੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਿੰਦੂ
 ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਏਥੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਸਫਲਤਾ
 ਨਾ ਹੋਈ। ਜਿਹੜਾ ਹੱਲਾ ਕੈਂਪ ਉਤੇ ਹੋਇਆ, ਉਥੇ
 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬਥੇਰਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਸਾਰੇ
 ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਅਟ ਸਟਾ ਚਾਰ ਸੌ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਕੁ

ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮਰੇ।

ਬਾਗਾਂ ਵਾਲਾ

ਪਿੰਡ ਬਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਉਤੇ ਮੱਯਦ ਸੈਦ ਸ਼ਾਹ ਝੰਗ ਵਾਲੇ ਨੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਲੋਰੀ ਨਾਲ ਅਗੋਂ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੌ ਕੁ ਆਦਮੀ ਮਰਵਾ ਕੇ ਨੱਸ ਗਏ। ਪਿੱਛੋਂ ਮਿਲਟਰੀ ਨੇ ਜਾ ਕੇ ਪਿੰਡ ਖਾਲੀ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੇਰ ਕੋਟ, ਰਾਮ ਪੁਰ, ਕੋਟ ਸ਼ੈਰਾ, ਗਰਮਾਲਾ, ਚੰਡ, ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਕੁਛ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਲੈ ਗਏ। ਚਨਿਓਟ ਉਤੇ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਬਿਪਤਾ ਆਈ। ਉਸ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਦਿਆਂ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਅੱਗਾਂ ਲਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ। ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੋਈ ਘਰ ਭਾਵੇਂ ਬਚਿਆ ਹੋਵੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਭ ਸਾੜ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਕੋਈ ਵਿਚ ਰੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚੇ ਹੀ ਸੜ ਗਏ, ਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੇ ਨੱਸ ਭਜ ਕੇ ਜਾਨ ਬਚਾਈ। ਏਸ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਬਚਾਏ। ਪਿੱਛੋਂ ਹਿੰਦੂ ਮਿਲਟਰੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਢ ਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲਿਆਈ।

ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਇਲਪੁਰ

ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿਚ ਮਸੀਤ. ਤੇ ਗੁ:
ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਹਨ । ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ
ਪਾਕਸਤਾਨ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ ।
ਉਧਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਨਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ
ਉਛਾੜ ਬਦਲਿਆ, ਤੇ ਜੈਕਾਰੇ ਛੱਡੇ । ਏਸ ਗੱਲ ਤੋਂ
ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਧੇਰੇ ਭੜਕ ਉੱਠੇ । ਛੁਰਿਆਂ ਦੀਆਂ
ਘਟਨਾਂ ਅਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ।
ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਉਹ
ਘਰ ਛੱਡਕੇ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣ । ਸਿਖ ਸਾਰੇ
ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ, ਤੇ ਹਿੰਦੂ
ਆਰੀਆ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ । ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ
ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਏਥੇ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਆਣ
ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ । ਕੁਛ ਏਥੋਂ ਟਰੱਕਾਂ ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਉਤੇ
ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਓਦੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾਂ
ਵਧੇਰੇ ਬਾਹਰੋਂ ਹੋਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ । ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ
ਕੋਈ ਉਚੇਚੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ । ਸਭ ਤੋਂ ਦੁਖਦਾਈ
ਘਟਨਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਸਰਗੋਧੇ
ਦੀ ਹਾਲਤ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ, ਤਾਂ ਓਥੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਆਦਮੀ
ਵਹੀਰ ਬਣਾਕੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਨੂੰ ਹੋ ਤੁਰੇ । ਜਦ ਉਹ

(ਚਨਿਓਟ)

ਚਨਿਓਟ ਪੁਜੇ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ
 ਹੋ ਗਿਆ । ਅਸਲੀ ਚਨਿਓਟ ਪਹਿਲਾਂ
 (੨੯ ਅਗਸਤ ਨੂੰ) ਹੀ ਉੱਜੜ ਚੁਕਾ ਸੀ ।

ਓਥੋਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਕਾਨ ਸੜੇ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ
 ਕੁਛ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਕੁਛ ਖਾਲੀ ਹੱਥੀਂ ਲਾਇਲਪੁਰ ਨੂੰ
 ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ । ਸਰਗੋਧੇ ਵਾਲਾ ਵਹੀਰ ਬਾਹਰ ਸੜਕ
 ਉਤੇ ਉਤਰਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਦਾਲੇ ਉਦਾਲੇ ਗੱਡੀਂ ਖਲੀਆਂ
 ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਚ ਬਾਲ ਬੱਚੇ ਬਿਠਾ ਦਿਤੇ । ਰਾਤ
 ਨੂੰ ਉਦਾਲਿਓਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੰਦੂਕਾਂ ਲੈਕੇ ਆਣ
 ਪਏ । ਵਹੀਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਗਿਣਤੀ ਸਰਗੋਧੇ ਦੇ ਚੱਕਾਂ
 ਵਾਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਬੰਦੂਕਾਂ ਆਦਿ
 ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਹੈ ਸਨ । ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਖੂਬ
 ਗੋਲੀ ਵੱਸੀ । ਕੁਛ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਕੁਛ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ ।
 ਨਵੇਕਲੇ ਖਲੇ ਕੁਛ ਗੱਡੇ ਲੁੱਟੇ ਵੀ ਗਏ । ਅੰਤ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੁਛ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਕੇ ਨੱਸ ਗਏ । ਏਸ
 ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਔਕੜਾਂ ਝਲਦਾ ਇਹ ਵਹੀਰ
 ਲਾਇਲਪੁਰ ਪੁੱਜਾ । ਪਹਿਲੀ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ
 ਕਾਲਜ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ । ਜਿਸ
 ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਬਾਹੀਓਂ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ ਗਿਆ, ਓਸ
 ਲਾਇਲਪੁਰ ਬਾਹੀ ਸਰਗੋਧੇ ਵਾਲੇ ਹੀ ਬੈਠੇ ਸਨ ।
 ਤੇ ਹਮਲਾ ਇਸ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਬੇਅੰਤ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੦੯

ਹਥਿਆਰ ਸਨ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਮੁਸਲਮ ਜਨਤਾ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ, ਕਿ ਹਮਲਾ ਕਰੇ । ਓਥੇ ਦੀ ਮੁਸਲਮ ਮਿਲਟਰੀ ਤੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਰਾਤ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਗੇ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ । ਦੋ ਪਹਿਰ ਰੋਲੀ, ਚਲਦੀ ਰਹੀ । ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜ ਕੁ ਸੌ ਸਿੱਖ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੂਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਆਪਣਾ ਬਹੁਤਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਿੜ ਛਡਕੇ ਨੱਸ ਗਏ । ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਉਤੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਉਸ ਕੈਂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ । ਫਿਰ ਓਥੇ ਕੋਈ ਦੁਰਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ । ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਚੰਗੇ ਸੁਭਾਉ ਤੇ ਨੇਕ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਸੋਭਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

✻✻✻ ✻✻✻
 ਸਕੂਲ ਕੈਂਪ
 ਉਤੇ ਹਮਲਾ
 ✻✻✻ ✻✻✻

 ਆਰੀਆ ਸਕੂਲ ਕੈਂਪ ਅਜੇ ਵਲੋਚ ਮਿਲਟਰੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ । ੧੨ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅਗੇ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਮਰਥਾ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਓਥੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ । ਕੁਛ ਸੱਜਣਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਕਿ ਤਿੰਨ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਬਾਲ ਬੱਚੇ ਓਥੇ ਮੌਤ

ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਲੁਟ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਤਿੰਨ ਚੌਥਾਈ ਸਾਮਾਨ ਲੁਟਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਤ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕੈਂਪ ਕੁਛ ਟਰੱਕਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਕੁਛ ਰੇਲ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਕੁਛ ਪੈਦਲ ਵਹੀਰ ਬਣ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪੁੱਜੇ।

ਜਿਥੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਾਂਡ ਸੀ, ਅੱਸੀ ਫੀ ਸਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਇਨਸਾਫ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਜ਼ਿਲਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਾਵੇਗਾ, ਉਥੇ ਪਾਕਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਗਦੀਆਂ ਵਾਹਾਂ ਲਾਈਆਂ। ਤਰਕਾਬਾਦ ਰੇਲ ਦੇ ਫਟਕ ਕੋਲ ਗੱਡੀਖੜੀਕਰਕੇ ਸੈਂਕੜੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੋਬਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਤਸੀਲ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੀ ਗੱਡੀ ਭਰ ਕੇ ਖਾਨੇਵਾਲ ਨੂੰ ਘੱਲੀ ਗਈ, ਉਹ ਰਾਵੀ ਦੇ ਪੁਲ ਉਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ।

✽+✽+✽+ ✽ ਗੋਜਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਐਲਾਨ
 ✽ ਗੋਜਰਾ ✽ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ
 ✽+✽+✽+ ✽ ਗਏ ਸਨ। ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ
 ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਹਾਲ ਵਿਗੜਦੇ ਗਏ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਹਿੰਦੂ
 ਸਿੱਖ ਸਹਿਮਦੇ ਗਏ। ਗੋਜਰੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਦਾਲੇ
 ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੋਲ ਸੱਦ ਲਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ
 ਆਉਂਦਿਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸਤਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੧੧

ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ । ਉਥੋਂ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਥਾਨੇਦਾਰ ਬੜਾ
 ਚਾਲਾਕ ਸੀ । ਉਹਨੇ ਬਾਹਰੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਦਾਲੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ।
 ਸਿੱਖ ਟਾਕਰੇ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਖਲੇ । ਥਾਨੇਦਾਰ ਨੇ
 ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਾੜਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ
 ਦਿਤੀ । ਕੁਛ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਕੇ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਅਸੀਂ
 ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਹੈ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ
 ਕੋਈ ਵੈਰ ਨਹੀਂ । ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦਿਓ,
 ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢ ਦਿਓ, ਤੇ
 ਧਾਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਛ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦਿਉ, ਤਾਂ
 ਤੁਹਾਡਾ ਬਚਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ।' ਹਿੰਦੂ ਏਸ ਚਾਲ 'ਤੇ ਲੱਗ
 ਗਏ । ਉਹਨਾਂ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਥਾਨੇਦਾਰ ਨੂੰ ਵਢੀ
 ਦੇ ਦਿਤੀ । ਫਿਰ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਬਾਹਰੋਂ
 ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਵਾਸਤੇ ਮੰਗਵਾਇਆ ਸੀ, ਧੱਕੇ ਮਾਰਕੇ
 ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਕਢ ਦਿਤਾ । ਜਦ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਆਂਹਦਾ ਸੀ, ਕਿ
 ਤੁਸਾਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਹੈ, ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਵਿਸਾਹ-
 ਘਾਤ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਅਗੋਂ ਹਿੰਦੂ ਬੜੇ ਕੌੜੇ ਹੋਕੇ
 ਕਹਿੰਦੇ, ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਬਦਲੇ ਅਸਾਂ ਆਪਣੇ ਬਾਲ ਬੱਚੇ
 ਨਹੀਂ ਮਰਵਾ ਲੈਣੇ । ਅਖੀਰ ਬੜੇ ਕੌਰੇ ਤੇ ਕੌੜੇ ਹੋਕੇ
 ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਕਢ ਦਿਤਾ । ਜਿਹੜੇ
 ਕੁਛ ਸਿੱਖ ਉਥੋਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਜੇ ਹੋਏ

ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਕੇਸ ਮੁਨਾਕੇ ਬੋਦੀਆਂ ਰੱਖ ਲਈਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਗਏ । ਸਿੱਖ ਮੰਡੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਕੁਛ ਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਕੁਛ ਜਥੇ ਬਣਾਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਤੁਰੇ । ਬਾਹਰੋਂ ਅਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ । ਜਿਹੜੇ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲੇ ਉਹ ਤਾਂ ਮਰਦੇ ਮਾਰਦੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਚੀਰ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਏ, ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਘਿਰ ਗਏ, ਉਹ ਕਾਬੂ ਆ ਗਏ ।

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਬੂਹਾ ਤੋੜਕੇ ਉਹ ਓਥੇ ਹੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ । ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੌ ਦੇ ਲਗਪਗ ਦਸਦੇ ਹਨ । ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਚਾਲੀ ਸਿੱਖ ਮਰੇ, ਤੇ ਏਨੇ ਕੁ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ । ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਗਏ, ਓਦੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਲੋਂ ਹੋ ਗਏ । ਕੋਈ ਘਰ ਲੁੱਟੇ ਗਏ, ਤੇ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਜਾਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸਾਹਘ ਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੈਰੀ ਹਥੋਂ ਓਹਾ ਦੁਖ ਸਹਿਣੇ ਪਏ ਤੇ ਬੇਇਜ਼ਤ ਹੋਣਾ ਪਿਆ । ਸਵੇਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਮਿਲਟਰੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਗੋਜਰਾ ਪੂਰੀ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੧੩

ਟੋਬਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਉਤੇ ਹਮਲਾ
 ਟੋਬਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮੰਡੀ ਵਿਚ
 ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ । ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਛ
 ਸਿੱਖ ਇਕੱਲੇ ਦੁਕੱਲੇ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਤੇ ਕੁਛ ਥੋੜੇ ਜੇਹੇ
 ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਲੁਟਿਆ ਗਿਆ । ਇਕ
 ਸੱਜਣ ਨੇ ਓਥੇ ਦੀ ਇਕ ਬੜੀ ਪੁਰ ਵਰਦ ਘਟਨਾਂ
 ਸੁਣਾਈ । ਛੇ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਇਕ ਸਿੱਖ ਲੜਕਾ
 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਾਬੂ ਆ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਤਾਂ ਤੋਂ
 ਫੜਕੇ ਇਸ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮਹਿਲ ਦੀ ਅੱਸੀ 'ਤੇ ਮਾਰਿਆ
 ਕਿ ਉਹਦੀ ਖ਼ੋਪਰੀ ਲਹਿਕੇ ਦੂਰ ਜਾ ਪਈ । ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ
 ਨੂੰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗਾਜ਼ੀ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ
 ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ: 'ਪਾਕਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾ ਬਾਦ' ।

ਅੰਤ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਇਕੱਠਾ ਹੋਕੇ ਵਹੀਰ
 ਬਣਾਕੇ ਨਿਕਲ ਤੁਰਿਆ । ਇਸ ਜਥੇ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
 ਸਠ-ਸਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ । ਗੱਡੀ ਉਤੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਾਮਾਨ
 ਲਾਇਆ ਤੇ ਘੋੜੀਆਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਸਿੰਘ ਪਾਸੇ ਲੱਗ ਤੁਰੇ ।
 ਪਸਤੌਲ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਏਸ ਜਥੇ ਕੋਲ ਘਰ-ਬਣੀਆਂ
 ਛੋਟੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਵੀ ਹੈ ਸਨ । ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਉਤੇ
 ਕਿਤੇ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਪਰ ਸਭ ਨਾਲੋਂ
 ਨਵੇਕਲੀ ਮੁਸੀਬਤ ਇਹਨਾਂ ਉਤੇ ਬੱਲੋਕੀ ਹੈਂਡ
 ਉੱਤੇ ਆਈ । ਪਾਕਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਨੇ ਪੁਲ ਉਤੇ

ਇਸ ਵਹੀਰ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿਤਾ, ਜੋ ਅਠਾਈ ਦਿਨ ਤਕ
 ਏਥੇ ਹੀ ਅਟਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਏਥੇ ਪੀਣ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਤਕ
 ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ। ਭੁੱਖ ਦੇ ਮਾਰੇ ਪਸੂ ਤੇ ਆਦਮੀ
 ਮਰਨ ਲੱਗੇ। ਸਫ਼ ਏਈ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ।
 ਚੁਫੇਰੇ ਬਦਬੂ ਖਿਲਰ ਗਈ ਤੇ ਹੈਜ਼ਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ
 ਬੀਮਾਰੀ ਨਾਲ ਸੱਠ ਸੱਠ ਮੈਂਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਹੋਣ
 ਲਗੀਆਂ*। ਇਸ ਵਹੀਰ ਉਤੇ ਇਹ ਸਮਾਂ ਸਭ ਤੋਂ
 ਵਧੇਰੇ ਔਕੜ ਦਾ ਆਇਆ। ਅੰਤ ਏਧਰ ਦੀ ਹੋਰ
 ਮਿਲਟਰੀ ਗਈ, ਤਾਂ ਇਹ ਵਹੀਰ ਬੱਲੇ ਕੀ ਤੋਂ ਲੰਘਿਆ
 ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪੁੱਜਾ।

ਪੰਦਰਾਂ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਉਤੇ ਹਮਲਾ
 ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਏਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ
 ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਮੁਸਲਮ ਮਿਲਟਰੀ ਨੇ
 ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖੋਹ ਲਏ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਓਹਨਾਂ ਅਗੇ
 ਵੈਰੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਪੇਸ਼ ਕੋਈ ਨਾ ਗਈ।
 ਚਾਰ ਸੌ ਦੇ ਲਗਪਗ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਏਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਨੁਕਸਾਨ
 ਕਮਾਲੀਏ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਛੇ ਸਤੰਬਰ
 ਨੂੰ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਉਤੇ
 ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਲੁਟਿਆ

*ਬਿਆਨ ਜਥੇਦਾਰ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਟੋਬਾ ਟੋਕ ਸਿੰਘ।

ਗਿਆ ਤੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਅਟਾਸਟਾ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਕਤਲ
ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ।

ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਥਾਂ ਵਧੇਰੇ
ਜੜਾਂ ਵਾਲਾ ਮੌਤਾਂ ਜੜਾਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਏਥੇ
ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਆਣ ਕੇ ਵਹੀਰ ਰੁਕਦੇ
ਰਹੇ । ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਭਾਰੀ ਕੈਂਪ ਬਣ ਗਿਆ ।
ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਮਿਲਟਰੀ ਦੇ ਟਰੱਕਾਂ
ਉਤੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ । ਟਰੱਕ ਉਤੇ ਓਹ ਆਦਮੀ ਆ
ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਹਿਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਜਿਸ ਕੋਲ
ਪੈਸੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ । ਕੋਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਸਵਾਰੀ ਦਾ
ਪੰਜ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਇਆ ਵੇਣਾ ਪਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰ
ਹਿੰਦ ਵਲੋਂ ਇਹ ਟਰੱਕ ਮੁਫਤ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਫੇਜ਼
ਜਾਂਦੇ । ਟਰੱਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਆ ਸਕਦੇ ਸਨ ? ਏਥੇ
ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਆਦਮੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ । ਉਹ ਪੈਦਲ
ਵਹੀਰ ਬਣਾ ਕੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਮੁਸਲਮ
ਮਿਲਟਰੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਕੈਂਪ
ਉਤੇ ਅੰਧਾ ਧੁੰਧ ਗੋਲੀ ਵਸਾਈ ਗਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ
ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਏਧਰ ਫੌਜ ਗੋਲੀਆਂ
ਨਾਲ ਨਿਹੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁੰਨ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਓਧਰ ਪੋਲੀਸ
ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ
ਤਬਾਹ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ । ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀ ਮੰਡੀ ਤਬਾਹ

ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ, ਘਰ ਲੁਟ ਲਏ ਤੇ ਘਰਾਂ ਵਾਲੇ
 ਛੁਰਿਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰ ਦਿਤੇ । ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ
 ਵਸਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਉਜਾੜ ਦਿਤਾ । ਓਥੋਂ ਆਇਆਂ ਸੱਜਣਾਂ
 ਦਾ ਅਟਸਟਾ ਹੈ, ਕਿ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਉਸ ਇਕ
 ਖੂੰਨੀ ਦਿਨ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਇਕ ਦੁਖੀ ਨੇ ਦਸਿਆ,
 ਕਿ ਉਹਦੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਇਕ ਜੁਆਨ ਹਿੰਦੂ
 ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਦੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ । ਉਹ ਉਸ
 ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਬਾਹੀਂ ਤੋਂ ਫੜਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈਜਾਣ ਵਾਸਤੇ
 ਖਿਚਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹਰ ਗਈ । ਅੰਤ
 ਉਸ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਤਲਵਾਰ
 ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਧੜ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।
 ਫਿਰ ਉਸ ਦੇਵੀ ਦੀ ਲੋਥ ਨੂੰ ਨੰਗੀ ਕਰਕੇ ਸਿਧੀ ਬਾਜ਼ਾਰ
 ਵਿਚ ਸੁਟਕੇ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਚਲਦੇ ਬਣੇ । ਇਹ ਹੈ ਇਸ
 ਮੌਮਨਾਂ ਦੀ ਕੌਮ ਦਾ ਚਾਲਚਲਣ ਤੇ ਭਲਮਣਸਊ ।

ਜ਼ਿਲਾ ਸਰਗੋਧਾ

ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਬੜੇ ਹਿੱਸੇ ਅੰਦਰ ਹੀ
 ਗੜ-ਬੜ ਹੋਈ ਸੀ । ਸ਼ਹਿਰ ਸਰਗੋਧੇ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤੀਆਂ
 ਮਾਰ ਘਟਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ । ਪੰਦਰਾਂ ਅਗਸਤ
 ਪਿਛੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੜੇ ਭੂਹੇ ਹੋ ਗਏ । ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ
 ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਛੁਰੇ ਵੱਜਣੇ ਆਰੰਭ ਹੋ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੧੭

ਗਏ । ਸਤੰਬਰ ਚੜ੍ਹੇ ਤੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅਗ ਵਧੇਰੇ ਭੜਕ ਉਠੀ । ਪਹਿਲਾਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਪਿੰਡਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਕੋਈ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਰਗੋਧੇ ਵਿਚ ਆਣ ਇਕਠੇ ਹੋਏ । ਏਸਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਵੱਡਾ ਕੈਂਪ ਬਣ ਗਿਆ । ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤੇ ਭਾਣ ਨਾਲ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਲੜ ਅਨੁਸਾਰ ਹਥਿਆਰ ਹੈ ਸਨ, ਸੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਡਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਚੱਕਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿਖ ਗਡੇ ਜੋ ਕੇ ਵਹੀਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਰਗੋਧੇ ਆਣ ਇਕਠ ਹੋਏ ਤੇ ਓਥੇ ਬਹੁਤੇ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਬਾ ਬਣਾ ਕੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ । ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ । ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛਕੁ ਦੁਰਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਲਿਖ ਆਏ ਹਾਂ ।

ਕੁਛ ਪੁਰਾਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕਸਮਾਂ ਖਾ ਕੇ ਨਿਸਚਿੰਤ ਕਰ ਕੇ ਬਠਾਈ ਰਖਿਆ, ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਲੁਟੇਰੇ ਇਕਠੇ ਕਰ ਕੇ ਹਮਲੇ ਕਰਵਾ ਦਿਤੇ । ਏਹਾ ਢੰਗ ਮਿਠਾ ਟਿਵਣਾ ਤੇ ਰੋਡਾ ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ । ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉਤੇ ਜਿੰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਭਰੋਸਾ ਕੀਤਾ, ਓਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਨੁਕਸਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਉਠਾਉਣਾ ਪਿਆ । ਕੁਛ

ਕਸਬੇ ਸਮੂਲ ਚੋਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ।
 [ਜਸਵਾਲ] ਜਸਵਾਲ ਉਤੇ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਗੋਂ ਟਾਕਰਾ ਤਾਂ ਕੀਤਾ
 ਗਿਆ, ਪਰ ਬੜਾ ਕਮਜ਼ੋਰ। ਸਾਰਾ ਕਸਬਾ ਲੁਟਿਆ
 ਤੇ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ। ਤਿੰਨ ਸੌ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ
 ਥਾਂ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਖਣੇ ਦੱਬੀਂ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ
 ਰੋਂਦੇ ਸਰਗੋਧੇ ਆਣ ਪੁੱਜੇ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ
 [ਮਿਆਣੀ] ਮਿਆਣੀ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆ ਗਈ। ਏਸ ਪਿੰਡ
 ਨਾਲ ਜਸਵਾਲ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਗੁਜ਼ਰੀ,
 ਸਗੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਲੁਟ ਮਾਰ ਤੇ ਖੂੰਨ ਖਰਾਬਾ ਹੋਇਆ।

[ਭਲਵਾਲ] ਭਲਵਾਲ ਉਤੇ ਕਈ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ,
 ਕਈ ਦਿਨ ਛੁਰੇ ਵਜਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਲੁਟ ਮਾਰ
 ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਏਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਬਾਕੀ ਥਾਵਾਂ
 ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬੇਗੁਨਾਹ ਮੌਤ
 ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਏ ਗਏ।

ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਭਰੇ ਫਿਰਕੂ ਪ੍ਰਚਾਰ
 ਨੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲਹੂ ਪੀਣੇ ਬਘਿਆੜਾਂ
 ਵਰਗਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਖਿਜ਼ਰ ਹਯਾਤ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਲੀਗ
 ਵਾਸਤੇ ਬੜੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਆਪ ਵਜ਼ਾਰਤ ਛੱਡਕੇ
 ਲੀਗ ਵਾਸਤੇ ਰਾਹ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਤੰਗ
 ਦਿਲ ਲੀਗੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਜੇ ਵੀ ਓਸ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ

ਸਾੜਾ ਸੀ। ਉਹ ਵਜ਼ਾਰਤ ਤਿਆਗਦਾ ਹੀ ਵਲਾਇਤ
 ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣ ਗਿਆ, ਤਾਂ
 ਮੁਸਲਮਲੀਗੀ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਖਿਜ਼ਰ ਹਯਾਤ ਦਾ
 ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਨਾ ਬਚ ਸਕਿਆ। ਕਹਿਰ ਓਥੇ ਵੀ ਵਧੇਰੇ
 ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਉਤੇ ਹੀ ਕਢਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ
 ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰ ਕੁ ਦੇ ਲਗਪਗ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ
 ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਰਏ। ਸਾਮਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਤਾਂ
 ਲੁਟਿਆ ਹੀ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਖਿਜ਼ਰ ਦੀ ਨਿੱਜੀ
 ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਛ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਚਾਇਆ ਗਿਆ।

ਨਵੰਬਰ ਤਕ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸਰਗੋਧੇ ਵਿਚ
 ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਓਥੇ ਟਰੱਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਕੁਛ
 ਪੈਦਲ ਵਹੀਰ ਬਣਕੇ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚੇ। ਜਾਨਾਂ
 ਆ ਗਈਆਂ ਪਰ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਸਾਮਾਨ ਬਹੁਤਾ
 ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਿਆ।

ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ

ਏਸ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਜੋ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀ,
 ਉਹ ਕਹਿਣ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ
 ਖੂਨੀ ਹੋਲੀ ਦੀ ਰੰਗ ਭੂਮੀ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੀ ਹੈ,
 ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਭਰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ,
 ਫਰਖਸੀਅਰ ਤੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਦੇ ਘੋਰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਹ

ਫਿਰ ਖੇਡਿਆ ਨਾਟਕ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੁਛ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਪਤਵੰਤੇ ਸਜਣ ਦਾ ਬਿਆਨ ਦੁਹਰਾ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਹ ਕਤਲਾਮ ਆਪਣੀ ਅਖੀਂ ਵੇਖੀ ਹੈ। ਸ: ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੀ. ਏ. ਐਲਐਲ. ਬੀ. ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਤਸੀਲਦਾਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਓਥੋਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਭਾਸ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਹੁਣ ਵੀ ਓਹ ਕੁਛ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਾਉਂਦੇ ਲਿਖਾਉਂਦੇ ਕੋਈ ਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਕੰਬ ਉਠਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਡੋਲੇ ਫਰਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕੌਮੀ ਦਰਦ ਨੂੰ ਅਨਭਵ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਦਿਲ ਤੜਫਦਾ ਸੀ। ਹੇਠਾਂ ਅਸੀਂ ਸਭ ਹਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ।

‘ਪਾਕਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣ ਗਈ ਤੇ ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੋਲ ਜਾਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਮੈਥੋਂ ਤਸੀਲਦਾਰੀ ਦਾ ਚਾਰਜ ਲੈ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਸਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਮੇਰੇ ਦੁਬਾਰਾ ਆਖਣ ਉਤੇ ੨੦ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਮੈਥੋਂ ਚਾਰਜ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਡੀ. ਸੀ. ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਮੇਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜ।

੨੨੧

ਪ੍ਰੰਚਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿਉ, ਪਰ ਉਹ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਗੋਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਏਥੋਂ ਤੁਕ ਕਿ ਕਾਰ ਵਾਸਤੇ ਪਟਰੋਲ ਵੇਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਸਾਂ ਡੀ. ਸੀ. ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਸਮਝ ਲਿਆ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ।

“੨੨ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਸ: ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ (ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਚਾਰ ਪ੍ਰਵਾਰਾਂ ਦੇ) ਲਾਰੀਆਂ ਉਤੇ ਸਾਮਾਨ ਲੱਦਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ। ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਤੋਂ ਸਤ ਮੀਲ ਦੂਰ ਨਹਿਰ ਦੇ ਪੁਲ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਲਾਰੀਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਪੰਜ ਘੰਟੇ ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਲਾਰੀਆਂ ਰੋਕੀ ਰਖੀਆਂ। ਬੱਚੇ ਭੁੱਖੇ ਵਿਲਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ: ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਅਗਾਂ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਪੋਲੀਸ ਪਿਛਾਂਹ ਮੁੜਨ ਵਾਸਤੇ। ਅੰਤ ੧੦ ਵਜੇ ਸ: ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਲਾਰੀਆਂ ਸਣੇ ਵਾਪਸ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਆ ਗਏ।

“ਏਸੇ ਦਿਨ ਪੰਜਾਬ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਡਾਕਟਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਕੁਛ ਸਾਥੀਆਂ ਸਣੇ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਆਏ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੁਛ ਪਤਵੰਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ (ਮੈਂ ਵੀ ਨਾਲ ਸਾਂ), ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਦੇ ਬਚਾਉ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

੨੨੨

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜੜਾ

ਉਥੇ ਚਾਰ ਸੌ ਫੌਜ ਸੀ, ਤੇ ਸਾਰੀ ਮੁਸਲਮ ਬਲੋਰ ।
 ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ
 ਦਿਤਾ, ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮਿਲਟਰੀ ਭੇਜੀ ਜਾਵੇ । ਡਾ:
 ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ
 ਹੁਣ ਸਰਗੋਧੇ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਉਥੋਂ ਆਣਕੇ ਇਥੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ
 ਕਰਾਂਗੇ । ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਰਹੇ, ਕਿ ਇਥੋਂ
 ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਡਾਕਟਰ
 ਸਾਹਿਬ ਨਾ ਮੰਨੇ

“ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਡੀ. ਸੀ.
 ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਸਾਮਾਨ ਲੈਕੇ ਤਾਂਗਾ, ਗੱਡਾ,
 ਲਾਰੀ ਆਦਿ ਮਿਉਨਿਸਪੈਲਟੀ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਬਾਹਰ
 ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ । ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਨਿਵਾਸੀ ਕੁਛ
 ਘਬਰਾ ਗਏ । ੨੩ ਨੂੰ ਡੀ. ਸੀ. ਨੇ ਫਿਰ ਐਲਾਨ
 ਕੀਤਾ, ਕਿ ਪ੍ਰਿਮਿਟ (ਆਗਿਆ ਪੱਤ੍ਰ) ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ
 ਵੀ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਮੈਂ ਇਸ
 ਦਿਨ ਬੜਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਕਿਸੇ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਕੋਈ
 ਟਰੱਕ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂ, ਪਰ
 ਡੀ. ਸੀ. ਨੇ ਪ੍ਰਿਮਿਟ ਨਾ ਦਿਤਾ ।

“੨੪ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ
 ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ । ਡੀ. ਸੀ. ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਬਾਹਰ ਚਲਾ
 ਗਿਆ । ਪਿਛੋਂ ੯ ਵਜੇ ਰਾਤ ਤੋਂ ਸਵੇਰੇ ਸੱਤ ਵਜੇ ਤਕ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੨੩

ਏ. ਡੀ. ਐਮ. ਨੇ ਕਰਫੀਊ ਲਾ ਦਿਤਾ । ਮਾਰਚ ਤੋਂ
 ਲੈਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੁਰਘਟਨਾ ਨਹੀਂ
 ਹੋਈ ਸੀ । ੨੪ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ
 ਕਰਫੀਊ ਲਾਇਆ ਗਿਆ । ਏਸੇ ਰਾਤ ੧ ਵਜਕੇ ੨੭
 ਮਿੰਟ 'ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮ ਫੌਜ ਨੇ
 ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਤੀ । ਉੱਚੇ ਉੱਚੇ ਭਾਂਬੜ ਬਲਦੇ ਵੇਖਕੇ
 ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ । ਲੋਕ ਮਕਾਨਾਂ
 ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖਣ ਲਗੇ । ਰੌਲਾ ਸੁਣਕੇ ਤੇ
 ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਡੀ. ਸੀ. ਕਾਰ ਵਿਚ
 ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਦੁਰਘਟਨਾਂ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਆਣ ਪਹੁੰਚਾ । ਉਸ
 ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਆਣ ਕੇ ਅੱਗ ਬੁਝਾਓ । ਲੋਕਾਂ
 ਨੇ ਕਰਫੀਊ ਦਾ ਡਰ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ । ਡੀ. ਸੀ. ਨੇ
 ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਕਰਫੀਊ ਨਹੀਂ, ਲੋਕ ਆ ਕੇ
 ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ । ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਲੋਕ ਕੋਠਿਆਂ ਤੋਂ
 ਉੱਤਰੇ ਤੇ ਬਾਲਟੀਆਂ ਲੈਕੇ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ ਵਾਸਤੇ
 ਆ ਗਏ । ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਮਗਰਲੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਫੌਜ
 ਨੇ ਧੱਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਅਰੰਭ ਦਿਤੀ । ਜਦ ਓਥੇ ਲੋਕੀਂ
 ਬਾਲਟੀਆਂ ਲੈਕੇ ਨਿਕਲੇ, ਤਾਂ ਮੁਸਲਮ ਫੌਜ ਨੇ ਹਕੀਮ
 ਲਛਮਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਬਚਨ ਦਾਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ
 ਮਾਰ ਦਿਤਾ । ਅੱਗ ਵਾਲੇ ਥਾਂ ਡੀ. ਸੀ. ਨੇ ਅਜੇਹੀ ਕੋਈ
 ਘਟਨਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿਤੀ । ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅੱਗ ਬੁਝਾ ਦਿਤੀ ।

ਬਾਰਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੇ ਪੰਜ ਮਕਾਨ ਸੜ ਕੇ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਏ
 ਇਸ ਅੱਗ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਭੈ ਭੀਤ ਕਰ ਦਿਤਾ।
 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦੇਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਡੀ. ਸੀ. ਨੇ
 ਕਿਹਾ, ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਗੜ ਬੜ ਨਹੀਂ
 ਹੋਣ ਦਿਆਂਗਾ।

“੨ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਜਾਂ ਮੈਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਗਿਆ,
 ਤਾਂ ਕੀਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਕੇਵਲ ਬਾਰਾਂ ਆਦਮੀ
 ਓਥੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਕੁਛ ਬੀਬੀਆਂ ਆਈਆਂ, ਤਾਂ ਸਕੱਤ੍ਰ
 ਨੇ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਤੁਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕਿਉਂ ਆਈਆਂ
 ਜੇ? ਜਾਓ ਘਰੀਂ ਬੈਠੋ।’ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਦਿਨ ਸੀ,
 ਜਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਏਨੀ ਬੇ ਰੌਣਕੀ ਵੇਖੀ ਗਈ।
 ੯ ਵਜੇ ਡੀ. ਸੀ. ਫੇਰ ਅੱਗ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ’ਤੇ ਆਇਆ।
 ਮੈਂ ਤੇ ਸ: ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਨ
 ਗਏ। ਅਸਾਂ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕਰਫੀਊ
 ਦੀ ਹੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਕਿ ਅਗੁੱ
 ਕਰਫੀਊ ਨਾ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਡੀ. ਸੀ. ਨੇ ਮੰਨ ਲਿਆ
 ਤੇ ਪੂਰ ਬਲ ਨਾਲ ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਰਖਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ
 ਦੁਆਇਆ।”

“ਮੈਂ ਸ: ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਨੂੰ
 ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਰਾਮਤ ਅਲੀ (ਵਜ਼ੀਰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ)
 ਦੀ ਕੋਠੀ ਅਗਦੀ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਜਾਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ

ਮੈਜਿਸਟਰੇਟਾਂ (ਆਹਮਦ ਸ਼ਰੀ ਤੇ ਮਿਸਟਰ ਬੱਟ) ਨੂੰ ਕੋਠੀ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਕਿ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸਾਡੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਪੋਗਾਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਕਾਰਖਾਨਾ ਸ: ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਲਾ ਅਮੋਲਕ ਰਾਮ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਰ, ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਵਾਰ, ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਤੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਲੋਕ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਮਿਲ ਕੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਸਨ।

“੧੦ ਵਜੇ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮ ਫੌਜ ਤੇ ਪੋਲੀਸ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦੌੜ ਭਜ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਚੌਕਾਂ ਤੇ ਗਲੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਬੰਦ ਸਿਪਾਹੀ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨਾਕਾ ਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦੋ ਪਹਿਰ ਤਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਥਿਆਰ ਲੈਕੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਗਏ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਸੋਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਸ੍ਜਿਦਾਂ ਤਿਜਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ, ਪਰ ਬਾਹਰਲੇ ਆਇਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫੌਜ, ਪੋਲੀਸ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਉਹ ਬੜੇ ਦਲੇਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਟ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਇਹ ਕੋਟ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੀ। ਵਸੋਂ ਬਹੁਤੀ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਵੀ ਸੀ। ੨੫ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਦਿਨੇ ਡੇਢ ਵਜੇ

ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮ ਮੁਲਖਈਆਂ, ਸਣੇ ਪੰਜਾਹ
 ਸਿਪਾਹੀਆਂ 'ਤੇ ਦੋ ਟੈਂਕਾਂ ਦੇ ਰਾਮਰੜ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰਨ
 ਵਾਸਤੇ ਵਧਿਆ। ਅਸੀਂ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ
 ਦੀ ਉਤਲੀ ਛੱਤ ਉਤੇ ਖਲੋਤੇ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਮਿਲਟਰੀ
 ਸਣੇ ਟੈਂਕਾਂ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਉਤੇ ਖਲੋ ਗਈ। ਉਸ
 ਕੋਲ ੩੦੩ ਨੰਬਰ ਦੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਟੇਨਗਨਾਂ ਤੇ
 ਬਟੇਨਗੀਨਾਂ ਸਨ। ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮ ਇਕੱਠ ਨੇ
 ਅੱਗੇ ਵਧਕੇ ਰਾਮਗੜ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ
 ਅੱਗੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਡਟੇ ਬੈਠੇ ਸਨ।
 ਉਹਨਾਂ ਅਗੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਤਾਂ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਿਛਾਂਹ ਭੱਜ ਉਠੇ। ਅੱਗੇ ਮਿਲਟਰੀ
 ਨੇ ਰੋਕ ਕੇ ਫਿਰ ਧਾਵਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਫਸਾਇਆ।
 ਬੜੀ ਔਖਿਆਈ ਨਾਲ ਬਲਵਈਆਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਹੱਲਾ
 ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਸਿੱਖਾਂ
 ਨੇ ਅਜੇਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਗੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ, ਕਿ ਕੋਈ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਢਹਿ ਪਏ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਏਨੇ
 ਘਬਰਾ ਕੇ ਭੱਜੇ ਕਿ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਦੁੱਜੇ ਪਾਸੇ
 ਜਾ ਖਲੇ। ਹੁਣ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਣ ਉਤੇ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਅੱਗੇ ਲੱਗ ਕੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਏ। ਫਿਰ
 ਮਿਲਟਰੀ ਆਪ ਅਗੇ ਲੱਗੀ। ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਅਗਲੇ
 ਪਾਸੇ ਮੋਰਚੇ ਬਣਾ ਕੇ ਮਿਲਟਰੀ ਨੇ ਫਾਇਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੨੭

ਦਿਤਾ। ਅਗੋਂ ਸਿਖ ਵੀ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਗੇ।
 ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਤਕ ਆਮੋਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਮੀਂਹ ਵਾਂਗ ਗੋਲੀ
 ਵਸਦੀ ਰਹੀ। ਮਿਲਟਰੀ ਨੇ ਫੌਜੀ ਗਰਨੇਡ ਬੰਬ)
 ਚਲਾਏ। ਸਿਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਗੋਲੀ ਸਿੱਕਾ ਮੁੱਕ ਗਿਆ।
 ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਚਲਣੀਆਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ।
 ਮੁਸਲਮ ਧਾੜਵੀ ਕੋਟ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ ਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਅੱਗਾਂ
 ਲਾ ਦਿਤੀਆਂ। ਜੇ ਸਿਖ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਾਮ੍ਹਣੇ
 ਆਇਆ, ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜ
 ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਸਾਰਾ ਕੋਟ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।
 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਉਦਾਲੇ ਕਰੜਾ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ
 ਸੀ, ਸੋ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਇਸ ਕੋਟ ਵਿਚੋਂ ਬਚਕੇ
 ਨਿਕਲ ਸਕਿਆ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਅੱਗ ਦੇ
 ਭਾਂਭੜ ਹੀ ਸਾਰੇ ਕੋਟ ਵਿਚ ਬਲਦੇ ਦਿਸ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

“ਏਧਰੋਂ ਵਿਹਲੀ ਹੋਕੇ ਮਿਲਟਰੀ—ਸਣੇ
 ਮੁਸਲਮ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵੜ
 ਗਈ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅੱਗ ਤੇ ਖੂਨ ਦੇ ਹੀ ਗੱਲਾਂ
 ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ। ਇਕ ਇਕ ਮਿੰਟ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੋਲੀਆਂ
 ਦੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ
 ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਕਿ ਦੱਜੇ ਮਹਾਂ ਯੁਧ ਵਿਚ ਸਟਾਲਨ
 ਗੇਡ ਅੰਦਰ ਬੜੀ ਗੋਲੀ ਬਰਸੀ ਸੀ, ਪਰ ਏਥੇ ਓਥੇ
 ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ। ੨੫

ਅਗਸਤ ਡੇਢ ਵਜੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਛੇ ਵਜੇ ਤਕ ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ । ਵਿਚਲੀ ਰਾਤ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅਗ ਬਲਦੀ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ ।

“ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਗੜ ਬੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਕੁਛ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਹੋਰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਆ ਵੜੇ । ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਿੰਨ ਸੌ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਹੋ ਗਈ । ਇਸ (ਸ: ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ) ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਚੰਗੜ ਮਹੱਲਾ—ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ—ਸੀ । ੨੫ ਅਗਸਤ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੰਜ ਵਜੇ ਚੰਗੜ ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ । ਉਹ ਦੂਰ ਦੂਰ ਖਲੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅਗੇ ਵਧਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਾਰਾਂ ਬੋਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ (ਦੁਨਾਲੀਆਂ) ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਨ । ਇਕ ਮੇਰੀ, ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤੇ ਇਕ ਲਾਲਾ ਅਮੋਲਕ ਰਾਮ (ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰ) ਦੀ । ਤਿੰਨਾਂ ਕੋਲ ਕੁੱਲ ੨੫੦ ਕਾਰਤੂਸ ਸਨ । ਮਗਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਥਿਆਰ ਹਨ । ਪੰਜ ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਦੋ ਟਰੱਕ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਭਰਕੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢੇ । ਟਰੱਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ ਘੇਰੇ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੨੯

ਡਰਕੇ ਭੱਜ ਉੱਠੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਟਰੱਕ ਤਾਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, ਪਰ ਦੂਜਾ ਟਰੱਕ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਦੂਹੇ ਅੱਗੇ ਹੀ ਵਿਗੜ ਗਿਆ । ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜਕੇ ਟਰੱਕ ਨੂੰ ਆਣ ਪਏ, ਤੇ ਪੈਦੀ ਸੱਟ ਉਹਦੇ ਇੰਜਣ ਨੂੰ ਕੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਏਨੇ ਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਗਏ ਤੇ ਟਰੱਕ ਵਿਚੋਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਕੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਆਏ । ਏਥੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜੇਹੀ ਝੜਪ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਿੱਖ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ । ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟਕੇ ਸਾਰਾ ਟਰੱਕ ਤੋੜ ਦਿਤਾ । ਅਸਾਂ ਕਾਰਖਾਨੇ ਉੱਤੇ ਰੋੜੇ ਚਲਾਏ, ਤਾਂ ਉਹ ਟਰੱਕ ਛੱਡਕੇ ਨੱਸ ਗਏ । ਕੁਛ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਵਧੇ । ਉਹਨਾਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਟਰੱਕ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਤੀ । ਨੇੜੇ ਹੀ ਇਕ ਦਰਖਤ ਵਢਿਆ ਪਿਆ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਉਹ ਚੁਕਕੇ ਸੜਕ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿਤਾ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੀਂ ਖਾਈ ਪੁੱਟ ਦਿੱਤੀ, ਭਾਕਿ ਫੇਰ ਕੋਈ ਟਰੱਕ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲ ਸਕੇ ।

“ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਚੰਗੜ ਮਹੱਲਾ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨਾਂ ਤੋਂ ਘਰ-ਘੜੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਚਲਾਈਆਂ । ਉਹ ਖੜਾਕ ਬੜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਮਾਰ ਕੁਛ ਵੀ ਨਾਂ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨੇ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ । ਖੜਾਕ ਸੁਣਕੇ ਅੰਦਰ ਬੱਚੇ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਧਮਕਾਕੇ ਦੁਪ

ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਸਾਂ, ਤੇ ਸਮਝਦੇ ਸਾਂ, ਇਹ ਰਾਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਰਾਤ ਹੈ। ਸ ਤੇ ਕੋਲ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਨ, ਪਰ ਤਰਦੇ ਅੱਗੋਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ, ਕਿ ਮਤਾਂ ਵਾਜ ਸੁਣਕੇ ਮਿਲਟਰੀ ਏਸ ਪਾਸੇ ਆਣ ਪਵੇ।

“ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਵੀ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਿਆ, ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਗੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਦਿੱਤਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿ ਅਸਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਬਰ ਨਿਕਲਨਾ ਹੈ। ਏਹਾ ਗੱਲ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਆਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਹੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

“ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿਕੇ ਮੈਂ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਅੱਗ ਬਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਗੋਲੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਫੇਰ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤਰ ਆਇਆ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ, ਕਿ ਚੰਦ ਛਿਪੇ ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਨਿਕਲ ਚਲਾਂਗੇ। ਰਾਤ ਦੇ ਸਵਾ ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਇਕ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਖਾਗੜਾਣੀ ਚਾਂਕਰਾਂ ਮਾਰ ਉੱਠੀ, ਤੇ ‘ਮਾਰ ਸੁਟਿਆ, ਮਾਰ ਸੁਟਿਆ’ ਦੀ ਵੁਹਾਈ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੈਂ ਭੱਜਕੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੩੧

ਉੱਤੇ ਵੱਟਕੇ ਚੁਪੇੜ ਮਾਰੀ। ਉਹ ਤੁਬਕ ਕੇ ਉੱਠ ਬੈਠੀ।
 ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਝਿੜਕ ਕੇ ਚੁਪ ਕਰਾ ਦਿਤਾ। ਉਹਦਾ ਰੌਲਾ
 ਸੁਣਕੇ ਕੁਛ ਬੱਚੇ ਰੋ ਉੱਠੇ। ਮੈਂ ਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ
 ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਕਪੜਾ ਢੇਕੇ ਉਹ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ
 ਕਰਾ ਵੇਣ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੋ ਇਹ ਰੌਲਾ
 ਏਥੇ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

‘ਇਕ ਵਜੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੰਦ ਛਿਪ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ
 ਸਾਰੇ ਕੋਠਿਆਂ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਹਾਤੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਮੈਂ ਸਾਰੇ
 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ
 ਆਦਮੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਤੇ ਕੁਛ ਬਾਹਰ
 ਨਿਕਲ ਚੱਲਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣ। ਸਃ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ
 ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ੧੪ ਜੀਅ ਕਾਰਖਾਨੇ
 ਵਿਚ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੱਠ ਬਾਹਰ
 ਚੱਲਾਂਗੇ ਤੇ ਛੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਰਹਾਂਗੇ। ਹੋਰ ਕੋਈ
 ਪਰਵਾਰ ਵੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਕਿ ਕੌਣ ਰਹੇ
 ਤੇ ਕੌਣ ਜਾਏ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਮਾਲਕਾਂ-ਸਰਦਾਰ
 ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਲਾ ਅਮੋਲਕ ਰਾਮ-ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ
 ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਰਹਾਂਗੇ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਚਲੇ ਜਾਓ। ਅੰਤ
 ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲੇ
 ਚੱਲਣ। ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਕੀਤੀ
 ਗਈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਗੱਲੀ ਵੱਜ ਜਾਏ, ਫੁਰਾ ਵੱਜ ਜਾਏ,

ਜਾਂ ਸੱਪ ਲੜ ਜਾਏ, ਉਹ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਜਾਨ ਦੇ ਵੇ,
 ਪਰ ਮੂੰਹੋਂ ਵਾਜ ਨਾ ਕੱਢੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਰੋਵੇ, ਤਾਂ
 ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਕਪੜਾ ਦੇ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ।
 ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨ ਲਗੇ, ਕਿ ਕੋਈ ਜਾ
 ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਸਭ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਕੇ ਦੋ ਮੂੰਹੋਂ ਬਾਹਰ ਘੱਲੇ।
 ਉਹਨਾਂ ਪਰਤ ਕੇ ਦਸਿਆ, ਕਿ ਕੰਧ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ,
 ਪਰ ਸੈਂ ਕੁ ਗਜ਼ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਰਾਹ ਵਿਚੋਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ
 ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਵਾਜ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਾਤ ਦੇ ਡੇਢ ਵਜੇ
 ਅਸੀਂ ਕਾਰਖਾਨਿਓਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੁਛ
 ਆਦਮੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਬੁਆਇਲਰ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ,
 ਇਕ ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੁਤੀ ਪਈ ਸੀ, ਇਕ ਗੁੰਗਾ-
 ਬੋਲਾ ਨੌਕਰ, ਇਕ ਫੱਟੜ ਮਾਈ ਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ
 ਦੇ ਬਿਰਧ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਓਥੇ ਰਹਿ ਗਏ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ
 ਨਿਕਲ ਤੁਰੇ। ਮੈਂ ਤੇ ਸ: ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ
 ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ। ਮੈਂ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਕਾਰਤੂਸਾਂ ਵਾਲਾ ਝੋਲਾ
 ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਬੰਦੂਕ ਤੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ
 ਸ: ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ।
 ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਗੋਲੀ
 ਚਲਾਈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਨਾ। ਅਸੀਂ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ
 ਪਿਛਲੇ ਬੂਹੇ ਰਾਹੀਂ ਨਿਕਲੇ ਸਾਂ। ਅੰਦਰੋਂ ਬੂਹਾ ਬੰਦ

ਕਦਕੇ ਇਕ ਗਭਰੂ ਕੰਧ ਥਾਣੀ' ਬਾਹਰ ਟੱਪਿਆ ।
ਉਹਦੇ ਡਿਗਣ ਦੀ ਵਾਜ ਸੁਣਕੇ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗੋਲੀ
ਚਲਾਈ ਜੋ ਹੱਥ ਕੁ ਉੱਚੀ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ' ਦੀ ਲੰਘ
ਗਈ । ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਹੀ ਅਸਾਂ ਡੰਡੀ ਛੱਡ
ਦਿੱਤੀ । ਛੱਪੜ ਦੇ ਵਿਚਦੀ ਲੰਘਕੇ ਅਗਾਂ ਸੇਮ ਦੇ ਚਿੱਕੜ
ਵਿਚਦੀ ਡਾਂਡੇ ਮੀ'ਡੇ ਤਿੰਨ ਫਰਲਾਂਗ 'ਤੇ ਜਾ ਨਿਕਲੇ ।
ਫਿਰ ਵਸੇਂ ਤੇ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸਵੇਰੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਤਕ
ਹਰਨ ਮੁਨਾਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਟਿੱਬੇ 'ਤੇ ਜਾ ਪੁੱਜੇ । ਰਾਹ
ਵਿਚ ਜਦ ਸੂਏ ਉਤਦੀ ਲੰਘੇ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਲੋਝਾਂ
ਰੁੜਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ।

“ਗਤ ਦਾ ਬਾਕੀ ਸਮਾਂ ਓਸੇ ਟਿੱਬੇ ਉੱਤੇ
ਕੱਟਿਆ । ਸਾਡੇ ਨੌਕਰ ਤੇ ਕੁਛ ਬਾਗੜੀਏ (ਸੱਠ ਕੁ
ਆਦਮੀ) ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਸਾਥੇਂ ਨਿਖੜਕੇ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰਥੇ
ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ । ਅਸੀਂ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਹਰਨ ਮੁਨਾਰੇ ਕੋਲ
ਸ: ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਰਣੀਕੇ ਵਾਲੇ ਦੇ ਖੂਹ ਉਤੇ ਜਾ
ਪਹੁੰਚੇ । ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਪਿੰਡ-ਰਣੀਕੇ ਵਿਚ ਅਪੜੇ
ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਤੋਰਿਆ ਹੋਇਆ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਟਰੱਕ
ਓਥੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕਾ ਸੀ । ਬੱਚੇ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਿ ਅੱਜ
ਸਾਡੇ ਮਾਪੇ ਨਾ ਆਏ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਖੂਹ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰਕੇ
ਮਰ ਜਾਵਾਂਗੇ । ਪਿੰਡੇ' ਸੁਨੇਹਾ ਆਉਣ 'ਤੇ ਅਸੀਂ
ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਗਏ । ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ

ਸੀ, ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਭ ਕੰਮੀ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੰਮੀ ਵਿਗੜ ਖਲੋਤੇ ਤੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੇ, ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਵਾੜ ਲਿਆ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਜਾਕੇ ਮਿਲਟਰੀ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਧਮਕੀ ਤੋਂ ਘਬਰਾਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਘਰ ਛੱਡਕੇ ਬਾਹਰ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕੇ। (੨੬) ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੱਤ ਵਜੇ ਇਕ ਕਾਰ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦੀ ਦਿੱਸੀ। ਅਸੀਂ ਫੌਜੀ ਟਰੱਕ ਸਮਝਕੇ ਡਰ ਗਏ। ਕਾਰ ਕੋਲ ਪੁਜੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਹੀ ਆਦਮੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੱਸਿਆ, ਕਿ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਸਮੂਲਚੋਂ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ; ਅਸੀਂ ਕਾਰ ਲੋਥਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਲੰਘਾ ਕੇ ਲਿਆਏ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ 'ਤੇ ਅਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਡਰ ਛਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਵੋਟੇ ਛੋਟੇ ਜਥੇ ਬਣਾਕੇ ਬਾਹਰ ਕਮਾਈ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕੇ ਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਓਥੇ ਹੀ ਕੱਟੀ। ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ।

“ਜਿਹੜੇ ਆਦਮੀ ਅਸੀਂ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਬੁਆਇਲਰ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਛੱਡ ਆਏ ਸਾਂ, ੨੭ ਨੂੰ ਉਹ ਵੀ ਰਣੀਕੇ ਪੁਜ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਰਾਤ ੨ ਵਜੇ (ਸਾਡੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ) ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅੱਸੀ ਕੁ ਆਦਮੀ ਹੋਰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਆ ਵੜੇ ਸਨ। ਰਾਤ (੨੫ ਅਗਸਤ) ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਮਿਲਟਰੀ ਨੇ

ਕਾਰਖਾਨੇ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ । ਅੰਦਰਲੇ ਸਾਰੇ
ਆਦਮੀ ਕੰਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ । ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਦੇ
ਬਿਰਧ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੌਤ ਦੇ
ਘਾਟ ਉਤਾਰੇ ਗਏ । ਸਭ ਲੋਥਾ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ
ਟਰੱਕਾਂ ਵਿਚ ਲਦਕੇ ਮਿਲਟਰੀ ਬਾਹਰ ਲੈ ਗਈ ।
ਡੀ. ਸੀ. ਨੇ ਸਮਝਿਆ, ਕਿ ਮੈਂ (ਸ: ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ
ਤਸੀਲਦਾਰ) ਤੇ ਸ: ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਤਲ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ ।
ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਮਨਫੂਲ ਚੋਪੜਾ ਨੇ ਡੀ. ਸੀ. ਤੋਂ ਫੋਨ 'ਤੇ
ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ
ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ । ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਭ ਤੋ
ਮਰਨ ਦੀ ਖਬਰ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਕਲ ਗਈ ।

“੨੭ ਦੀ ਰਾਤ ਅਸਾਂ ਸਣੇ ਬਾਲ ਬੱਚਿਆਂ
ਫੇਰ ਕਮਾਦਾਂ ਵਿਚ ਕੱਟੀ । ਰਾਤ ਮੀਂਹ ਵਰੁਨ ਲੱਗ
ਪਿਆ । ਅਸੀਂ ਖੇਤ ਵਿਚ ਇਕ ਢਰੇ ਦੇ ਆਸਰੇ
ਜਾ ਖਲੇ । ਅਗਲਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਵੀ ਮੀਂਹ ਵਰੁਦਾ
ਰਿਹਾ । ਦੁਪਹਿਰੇ ਢਾਰ ਡਿੱਗ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ
ਪਿੰਡ (ਰਣੀਕੇ) ਵਿਚ ਆ ਗਏ । ਸ਼ੁੱਕ੍ਰਪੁਰੀਏ ਸਰਦਾਰ
ਬਹਾਦਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸ: ਬਅੰਤ ਸਿੰਘ ਵੀ
ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸੀ । ੨੮ ਦੀ ਰਾਤ ਅਸਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ
ਬਿਤਾਈ । ੨੯ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਅਸੀਂ ਪੰਜ
ਆਦਮੀ ਬੰਦੂਕਾਂ ਲੈਕੇ ਪਿੰਡ ਗਾਜ਼ੀ ਮੁਨਾਰੇ (ਸਰਗੋਧੇ

ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਉਤੇ) ਗਏ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਕੋਈ ਨਜ਼ਰ
 ਨਾ ਪਿਆ, ਸੋ ਅਸੀਂ ਵਪਸ ਰਣੀਕੇ ਆ ਗਏ।
 ੩੦ ਨੂੰ ਫਿਰ ਕੁਛ ਜੁਆਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਅਸੀਂ
 ਗਾਜ਼ੀ ਮੁਨਾਰੇ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦੇ ਦੋ ਟਰੱਕ ਸਰਗੋਧੇ
 ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਵੇਖੇ। ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਆਉਣਗੇ, ਏਸ
 ਖਿਆਲ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਸੜਕ ਉਤੇ ਫਟਕ ਵਾਲੀ ਕੋਠੜੀ
 ਵਿਚ ਆ ਲੁਕੇ। ਫਿਰ ਇਕ ਟਰੱਕ ਬਲੋਚ ਮਿਲਟਰੀ
 ਦਾ ਆਇਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਸ: ਗਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਈ. ਏ.
 ਡੀ. ਏ. ਤੇ ਤਿੰਨ ਸਿੱਖ ਹੋਰ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਤਿੰਨ
 ਆਦਮੀ ਓਸੇ ਟਰੱਕ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਸ਼ੇਖੂਰੇ ਚਲੇ ਗਏ।
 ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਕੈਂਪ ਬਣਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ
 ਰੱਖਿਆ ਉਤੇ ਮੁਸਲਮ ਮਿਲਟਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਕੈਂਪ
 ਵਿਚ ਫਿਰਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਆਣਕੇ ਇਕ
 ਸੱਜਣ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਤੁਹਾਡੇ ਆਉਣ ਦਾ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ
 ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਛੁਰਾ ਮਾਰਨ
 ਵਾਸਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਆਦਮੀ ਤੁਹਾਡੇ ਮਗਰ ਲਾ ਦਿਤੇ ਹਨ।'।
 ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ
 ਵਾਸਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ
 ਜਾ ਬਿਠਾਇਆ। ਮਿਸਟਰ ਆਹਮਦ ਸ਼ਾਹੀ ਫਿਰਦਾ
 ਫਿਰਦਾ ਉਸ ਕਮਰੇ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਆ ਨਿਕਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ
 ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਿਨਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ

ਏਲੇ ਚੱਲੇ ਉਹ ਓਥੇ ਦਲਾ ਗਿਆ। ਉਸਦਾ ਇਸਤਰਾਂ
 ਦਲੇ ਜਾਣਾ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਛੁਰਾ
 ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਵੀ ਆਹਮਦ ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਨੀਯਤ
 ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਭੇਡ ਉਹਦੇ ਹਿੰਦੂ ਅਰਦਲੀ ਨੇ
 ਦਸਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਕਮਰੇ
 ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਕੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮਕਾਨ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾ
 ਲੁਕਾਇਆ। ਓਥੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਕੇ ਕਿਹਾ,
 ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੋਲੀਸ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਰਫੀ ਆਹਮਦ
 ਬਾਹਰ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਉਸਨੂੰ
 ਜਾਕੇ ਕਹੋ, ਮੈਨੂੰ ਤਸੀਲਦਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

“ਬਲੋਚ ਮਿਲਟਰੀ ਦੇ ਚਾਰ ਟਰੱਕ ਹਿੰਦੂ
 ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਪੁਚਾਉਣ
 ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦ ਉਹ ਫੇਰਾ ਲੈਣ
 ਆਏ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰਾਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਵੱਕੇ ਮੈਨੂੰ ਟਰੱਕ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ
 ਦਿਤਾ। ਟਰੱਕ ਦੱਲਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਰਫੀ ਆਹਮਦ
 ਓਧਰ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਵਾਜ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ,
 ‘ਮੈਂ ਪਠਾਣਕੋਟ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਜੇ ਸੁਜਾਨ ਪੁਰੇ’ (ਰਫੀ
 ਦਾ ਪਿੰਡ) ਤੁਹਾਡੇ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਢਣਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ
 ਦਸੋ? ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਘਬਰਾ ਗਿਆ, ਤੇ ਬਿੜਕਦੀ
 ਜੇਹੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਿਹੋ ਸੁ ‘ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ.....ਆਪਣੇ
 ਸਾਰੇ ਆ ਗਏ ਹਨ।’ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂ ਉਹ ਕੁਛ ਨਾ

ਕਹਿ ਸਕਿਆ, ਤੇ ਝਟ ਪਟ ਓਥੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ।

“ਟਰਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ
ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸਟਿਆ। ਸ਼ੇਖੂ ਪੁਰੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ
ਵੀ ਕੈਂਪ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪਰਵਾਰ ਵੀ ਰਣੀਕੇ
ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖੂ ਪੁਰੇ ਪੁਜ ਪਿਆ ਤੇ ਓਥੋਂ
੩ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।
ਓਥੋਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਏ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਮਿਲਟਰੀ ਟਰੱਕਾਂ
ਉਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਤੁਰੇ। ਜਾਂ ਵਾਹਗੇ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ
ਦੀ ਹੱਦ ਅੰਦਰ ਆਏ, ਤਾਂ ਜਾਨ ਵਿਚ ਜਾਨ ਆਈ*।”

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੇ ਮੰਡੀ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ
ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾੜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਕਤਲਾਮ ਤੋਂ ਕੋਈ
ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ। ੨੬ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਕਰਫੀਊ
ਹਟਿਆ, ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਨਾਮਧਾਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ
ਵਿਚ ਇਕਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਮੁਸਲਮ ਮਿਲਟਰੀ ਮੁਲਖਈਏ ਨੂੰ
ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਓਥੇ ਜਾ ਪਈ, ਤੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ
ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਵਿਚੇ ਹੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਸ: ਆਤਮਾ
ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਕੈਂਪ ਬਣ ਗਿਆ

*ਬਿਆਨ ਸ: ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਸੀਲਦਾਰ। ਸ ਤੇ
ਕੋਲ ਅਜੇਹੀਆਂ ਕੋਈ ਹੱਡ-ਬੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਅਗਲੀ ਪੁਸਤਕ
‘ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੈਣ’ ਵਿਚ ਛਪਣਗੀਆਂ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੩੯

ਸੀ। ਮੁਸਲਮ ਮਿਲਟਰੀ ਨੇ ਉਸ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਨਕਦੀ ਖੋਹ ਲਈ ਤੇ ਫਿਰ ਟੌਮੀ ਗੰਨ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਆਦਮੀ ਓਥੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਸ: ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਣੇਵਾਂ—ਸੁਆਮੀ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗਰਸੀ—ਵੀ ਓਥੇ ਹੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਬਲੋਚ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਫੜਕੇ ਖਿਚਿਆ, ਤਾਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਗਭਰੂ ਉਸਦੇ ਗਲ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਦੀ ਬੇਨ ਗੰਨ ਖੋਹ ਲਈ। ਮਗਰ ਉਹ ਚਲਾਉਣੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਦੁੱਜੇ ਬਲੋਚ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰਕੇ ਉਸ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਸ: ਬਾਲ ਸਿੰਘ ਮੈਂਬਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮਕਾਨ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਅਗੇ ਬੰਦੂਕ ਨਾਲ ਤਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਕਾਰਤੂਸ ਮੁੱਕ ਗਏ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਪ੍ਰਵਾਰ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤੇ ਜਿਉਂਦਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਬਹੁਤਾ ਕੀ ਲਿਖੀਏ, ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਵਰਗੀ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਸਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਏਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਨਸ਼ਾਨਾਂ ਬਣੇ ਹਨ।

ਫਿਰਕੂ ਫਸ ਦਦੀ ਅੱਗ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤਕ ਹੀ

ਨਾ ਰਹੀ, ਸਗੋਂ ਬਾਹਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਓਸੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ
 ਭੜਕ ਉੱਠੀ। ਇਹ ਜ਼ਿਲਾ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ,
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲਕੀ ਤੇ ਰੁਅਬ ਅਨਸਾਰ ਸਿੱਖ ਜ਼ਿਲੇ
 ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਇਨਸਾਫ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਕੇ
 ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕੌਮੀ ਘਰ (Home land) ਬਣਾਇਆ
 ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਜ਼ਿਲਾ ਏਹ ਹੁੰਦਾ। ਏਸੇ
 ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ
 ਜੀ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ
 ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ, ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਿਲਾ ਹਰ ਹਾਲ ਪੂਰਬੀ
 ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਵੇਗਾ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਿਲੋਂ ਸਿੱਖ ਦਾ
 ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ, ਸੋ ਉਹਨੇ ਇਹ ਜ਼ਿਲਾ ਵੀ ਪਾਕਸਤਾਨ
 ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਗਿਣੀ
 ਮਿਥੀ ਗੋਂਦ ਅਨਸਾਰ ਇਸਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਪੂਰੀ
 ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਖ਼ੁਪੁਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਈ
 ਪਿੰਡਾਂ ਉਤੇ ਮੁਸਲਮ ਬਲਵਈਆਂ ਨੇ ਫੌਜ ਤੇ ਪੋਲੀਸ ਦੀ
 ਮਦਦ ਨਾਲ ਹਮਲੇ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ
 ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਦੁਹਰਾਇਆ,
 ਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਡਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਕੋਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ
 ਉਹਨਾਂ ਪੋਲੀਸ ਤੇ ਫੌਜ ਨਾਲ ਵੀ ਟੱਕਰ ਲਈ। ਇਕੋ
 ਗੱਲ, ਕੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਾਲੀ ਖਿੱਚੀ ਹੋਈ ਗਮਕਾਰ ਨੇ
 ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਂਗ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੪੧

ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਕਸਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ। ਸ: ਵਿਰਸਾ ਸਿੰਘ
 ਪਿੰਡ ਈਸਰਕੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਢਾਣੀ ਸਣੇ ਨਾਲ
 ਲਗਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇ-ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ, ਕਿਲ੍ਹਾ
 ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ-ਪਿੰਡਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ।
 ਨੌਸ਼ਹਿਰੇ ਦਾ ਥਾਨੇਦਾਰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਥਾਣਾ
 ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਸਦਾ ਜ਼ਿੰਦਾ
 ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕੀਤੇ।

ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਕੀ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰਾਮੇ
 ਮਾੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਏਥੇ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਸੋ ਮੁਸਲਮ
 ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਉਹ ਹਜ਼ਾਰਾਂ
 ਦੇ ਇਕਠ ਬਣਾਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਮੰਡੀਆਂ ਉਤੇ
 ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ੨੪ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ
 ਲੁਟੇਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਥਿਆਰ ਲੈਕੇ ਮੁਟੀਦਕੇ
 ਮੰਡੀ ਉਤੇ ਆਣ ਪਏ। ਕੁਛ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ
 ਲਾਈ ਗਈ। ਜੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਮੱਥੇ ਲੱਗਾ
 ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸਾਰੀ ਮੰਡੀ ਲੁੱਟ ਲਈ। ਇਸ
 ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਪੁਦਾਲੇ ਦੇ ਕੋਈ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਅਜੇਹਾ
 ਹੀ ਸਲੂਕ ਹੋਇਆ।

੨ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸਾਂਗਲੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ
 ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਬਲਵਈ ਸੈਂਕੜੇ ਨਹੀਂ
 ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਡੇਢ ਸੌ

ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਕਤਲ ਹੋਏ, ਕੁਛ ਘਰ ਸੜੇ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਲੁਟੇ
 ਗਏ । ਫਿਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਨੇ
 ਬਲਵਈਆਂ ਨੂੰ ਕੁਛ ਸਮੇਂ ਵਾਸਤੇ ਰੋਕ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਹਿੰਦੂ
 ਸਿਖਾਂ ਤੋਂ ਜਾਨ ਬਖਸ਼ੀ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਇਆ
 ਮੰਗਿਆ, ਜੋ ਮੰਗ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ ।
 ਫਿਰ ਓਹਨੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜਾ ਥੋੜਾ ਸਾਮਾਨ
 (ਇਕ ਇਕ ਟਰੰਕ) ਲੈਕੇ ਇਕ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਇਕਠੇ
 ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ, ਤੇ ਉਸ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ
 ਰਾਖੀ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ । ਉਹ ਵਿਚਾਰੇ ਜੇਵਰ,
 ਨਕਦੀ ਲੈਕੇ ਇਕਠੇ ਹੋ ਗਏ । ਓਹ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ
 ਨਾਲ ਪੁਲੀਸ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ । ਸਭ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ
 ਕੋਲ ਜੋ ਪਾਈ ਪੈਸਾ ਸੀ, ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈ ਕੇ
 ਖੋਹ ਲਿਆ । ਫਿਰ ਕੁਛ ਪਤਵੰਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ
 ਲੜਕੀਆਂ ਨੰਗੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਫੇਰੀਆਂ
 ਗਈਆਂ, ਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ
 ਕੀਤੀ ਗਈ । ਜਦ ਓਹਨਾਂ ਬੇਘਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੋਲੀਸ ਗੱਡੀ
 ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਤੁਰੀ, ਤਾਂ ਬਲਵਈਆਂ ਨੇ
 ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਕੋਈ ਨਿਰਦੋਸ਼ੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ ।

੧੩ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ
 ਲੀਗੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ,
 ਕਿ ੧੫ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦੇ ਜਨਮ

ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹਿਸੇਦਾਰ ਬਣੋ, ਤੇ ਦੀਪ ਮਾਲਾ ਕਰੋ ।
 ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ । ਸ਼ੇਖੂ ਪੁਰ
 ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਿੰਦੂ
 ਸਿਖ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਆਉਣ ਲਗ
 ਪਏ । ਅਗਸਤ ਦੇ ਅਖੀਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਦਾਲੇ ਦੇ
 ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਸਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ । ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਇਕਠੇ ਹੋ ਕੇ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ । ਜੈ ਸਿੰਘ
 ਵਾਲਾ, ਸ਼ਾਦੀ ਕੋਟ, ਕੋਟ ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ
 ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੋਇਆ । ਸਤੰਬਰ ਚੜ੍ਹਨ ਤਕ ਲਖ
 ਸਵਾ ਲਖ ਆਦਮੀ ਬਾਹਰੋਂ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਆ
 ਗਏ । ਸ: ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. ਮੈਨੇਜਰ
 ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਸ: ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਹੰਭੇ, ਸ:
 ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਤਿੰਨ
 ਸਤੰਬਰ ਤਕ ਮਿਲਟਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ
 ਗਈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਨ ਦਾ
 ਇਰਾਦਾ ਲੀਗੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਇਆ । ਫਿਰ ਹੌਲੀ
 ਹੌਲੀ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ
 ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਆ ਗਏ । ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰਾ
 ਜਨਮਸਥਾਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਹੁਣ ਤਕ ਡਟੇ ਰਹੇ । ਇਕੋ
 ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅਸਲੋਂ ਖ਼ਾਲੀ
 ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ।

ਪਹਿਲੀ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਆਬਾਦ
 ਫਰੀਦ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ । ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਗੇ
 ਅ ਬਾਦ ਗੋਲੀਆਂ ਤੇ ਬੰਬਾਂ ਨਾਲ ਬਲਵਈਆਂ ਦਾ
 ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ । ੧੦-੧੨ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਤੇ ਇਸਤੇ
 ਵੁਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਅੰਤ
 ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਘਰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਵਿਚ ਹੀ ਭਲਾਈ
 ਸਮਝੀ । ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਇਕੱਠੇ ਹੋਕੇ ਵਹੀਰ ਬਣਕੇ
 ਤੁਰ ਪਏ ; ਅਨੇਕਾਂ ਔਕੜਾਂ ਸਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਤ ਉਹ ਹਿੰਦ
 ਵਿਚ ਆਣ ਪਹੁੰਚੇ ।

ਢਾਬਾਂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਗੜ੍ਹ ਦੇ
 ਢਾਬਾਂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਦਾਲੇ ਮਜ਼ਬੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਚੱਕ ਸਨ।
 ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਫੌਜੀ ਸਨ।
 ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਘਮਸਾਣ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪੂਰੀ ਫੌਜੀ
 ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਉਦਾਲੇ
 ਮੋਰਚੇ ਪੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਮਕਾਨਾਂ ਉਤੇ ਮੋਰਚੇ ਬਣਾਏ
 ਹੋਏ ਸਨ । ਪੱਕੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਫੌਜੀ ਗਰਨੇਡ, ਤੇ ਘਰ
 ਬਣ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਸਨ ।
 ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਭਿਣਤੀ ਵਿਚ ਉਦਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕੱਠੇ
 ਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਅਗਾਂ ਵਧਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ
 ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪੈਂਦੀ । ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਏ, ਕਿ
 ਮੁਸਲਮ ਮਿਲਟਰੀ ਦਾ ਵੀ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ,

ਕਿ ਘੁਰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਚੇਤ ਬੈਠਿਆਂ ਸ਼ੇਰਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੀ। ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਦੇ ਭੜਕਾਉਣ ਉਤੇ ਮਿਲਟਰੀ ਨੇ ਇਕ ਦੋ ਝੜਪਾਂ ਲਈਆਂ, ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਮਰਵਾਕੇ ਭੱਜ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਅੰਤ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਜਾਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਉਹ ਸਣੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਲੋੜੀਏ ਸਾਮਾਨ ਦੇ ਜਥਾ ਬਣਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆ ਗਏ।

ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਾਰਨਾਮਾ ਪਿੰਡ ਭਲੋਰ ਫਲੋਰ ਦਾ ਹੈ। ੧੦ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਫੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਉਤੇ ੬ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਭੇ ਹਜ਼ਾਰ ਕੁ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਡਟਵਾਂ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਘੰਟੇ ਮੀਂਹ ਵਾਂਗ ਗੋਲੀ ਵਸਦੀ ਰਹੀ। ੮੦੦ ਸਿਖ ਤੇ ੩੦੦੦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡ ਤੇ ਫੌਜੀ ਸਨ। ਜਦ ਲੜਾਈ ਅੰਤ 'ਤੇ ਪੁਜੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੁਸਲਮ ਮਿਲਟਰੀ ਹੋਰ ਆ ਗਈ। ਹੁਣ ਰਹਿੰਦੇ ਸਿਖਾਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਔਕੜ ਬਣੀ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਹੱਥੀਂ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੁਖੀ ਹੋਲੀ ਖੇਡਣ ਵਾਸਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ

ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ, ਵਧੇ ਦੀ ਗੱਲ
 ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜੁਆਨ ਸਿਖ ਬੀਬੀਆਂ
 ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਹਥਿਆਰ ਲੈਕੇ ਵੈਰੀ ਨਾਲ ਲੜੀਆਂ ਤੇ
 ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਈਆਂ।

ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ

ਸ਼ਹਿਰ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਵਿਚ ਇੱਕਾ ਦੁੱਕਾ ਛੁਰੇ
 ਵਜਦੇ ਰਹੇ, ਕੁਛ ਮਕਾਨ ਵੀ ਸੜੇ, ਪਰ ਮੁਲਤਾਨ ਜਾਂ
 ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਵਾਲਾ ਹਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਓਥੇ ਬੜਾ
 ਭਾਰਾ ਕੈਂਪ ਬਣ ਗਿਆ, ਜੋ ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ
 ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਗਿਆ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ
 ਅਮਨ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਕੋਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹਲਕਾਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
 ਨੇ ਹੱਦੋਂ ਵਧ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ। ਖਾਸ ਕਰ ਘਰਾਂ ਬਾਰਾਂ ਤੋਂ
 ਉਜੜਕੇ ਆਏ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਉਤੇ
 ਇਸ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇਲੀਗੀਆਂ ਨੇ ਮਨ ਅਏ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ।

੧੧ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਲੋਂ ਆ ਰਹੀ
 ਸਿੰਧ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਵਜ਼ ਰਾਬਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖੜੀ ਕਰਕੇ
 ਸਭ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥੀ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਦੋ ਦੋ
 ਚਾਰ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੇ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ ਛੁਰਿਆਂ ਨਾਲ ਕੋਹੇ
 ਗਏ ਤੇ ਬਰਛੀਆਂ 'ਤੇ ਟੰਗਕੇ ਗੱਡੀ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਫੇਰੇ

ਰਏ । ੧੨ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਵਲੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਸੈਂਕੜੇ ਏਗਨਾਹ ਮੌਤ ਦਾ ਨਵਾਲਾ ਬਣਾਏ ਗਏ । ਗੱਡੀਆਂ ਉਤੇ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ । ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਤੰਗ ਆਏ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ 'ਚੋਂ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ।

ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲ-
 ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਮਾਨਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ
 ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਈਰਖਾ ਵੇਖਕੇ ਬਹੁਤ
 ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਪੰਦਰਾਂ ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ
 ਆਪਣੇ ਘਰ ਬਾਰ ਤਿਆਗਕੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ
 ਆ ਗਏ । ਜਿਹੜੇ ਅਭਾਗੇ ਮੁਸਲਮ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀਆਂ
 ਝੂਠੀਆਂ ਤੇ ਲਾਰਿਆਂ ਭਰੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ
 ਕਰਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ, ਉਹ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੁਰਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਕਾਰ
 ਕੀਤੇ ਗਏ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬਾਰ ਲੁਟਕੇ ਅਗਨ ਭੇਟ
 ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ । ੨੬ ਅਗਸਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ
 ਕਿਲ੍ਹਾ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਉਤੇ ਹੱਲਾ
 ਕਿਲ੍ਹਾ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਕਰਕੇ ਡੇਢ ਸੌ ਦੇ ਲਗਪਗ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ
 ਕੰਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਸਿੱਖਾਂ ਵੀ ਅੱਗੋਂ
 ਲਗਦੀ ਵਾਹ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕੁਛ ਲੁਟੇਰੇ ਤਲਵਾਰ

ਅਕਾਲ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਅਕਾਲ ਗੜ੍ਹ ਉਤੇ ਏ.
ਗੜ੍ਹ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ।
 ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਬਲੋਚ ਮਿਲਟਰੀ ਵੀ ਸੀ।
 ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸੌ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਬੇਗੁਨਾਹਾਂ ਦਾ ਖੂੰਨ ਏਥੇ
 ਵੀਟਿਆ ਗਿਆ।

ਵਣੀਕੇ ਛੋਟੇ ਜੇਹੇ ਕਸਬੇ ਵਣੀਕੇ ਡਾਰੜ ਉਤੇ
ਤਾਰੜ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਪੋਲੀਸ
 ਨੇ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਕਿ
 ਇਹ ਹਮਲਾ ਸਿਰਫ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੈ,
 ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ
 ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ਸ: ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਣੇ
 ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਜਿਉਂਦਿਆਂ
 ਸਾੜ ਦਿਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ
 ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਸਾਮੁਣੇ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਤੇ ਫਿਰ ਬਾਕੀ
 ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਸ਼। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਫਾਇਆ ਕਰਕੇ
 ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਨੇ ਸਾਰਾ ਕਸਬਾ ਲੁਟਿਆ, ਫੂਕਿਆਂ
 ਤੇ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਕਤਲ ਕੀਤੇ। ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਏਥੋਂ ਕੋਈ
 ਕਿਸਮਤ ਵਾਲਾ ਹੀ ਬਚਕੇ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਕ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕੀ ਵੇਰਵਾ ਲਿਖੀਏ,
 ਸੈਂਕੜੇ ਪਿੰਡ ਏਸ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ, ਪਾਕਸਤਾਨ ਦੇ ਬਣਦਿਆਂ
 ਉਜਾੜ ਕੇ ਥੇਹ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਹਾਫਜ਼ਾਬਾਦ, ਕਾਮੋਕੇ,

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੪੯

ਮੱਜੂਚੱਕ, ਹਮੀਦਪੁਰ, ਤਲਵੰਡੀ, ਖਜੂਰਵਾਲਾ,
ਬਾਗੜੀਆਂ, ਬੱਦੋਕੇ; ਛੀਨਾ ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ
ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਲੀਗੀਆਂ ਨੇ ਮਨ ਆਏ ਕਹਿਰ ਗਜ਼ਾਰੇ ।

ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ (ਤਸੀਲ ਸ਼ਕਰ ਗੜ੍ਹ)

ਏਸ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਕਾਦੀਆਂ ਮਿਰਜ਼ਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ । ਅਮਨ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਮਿਰਜ਼ਈ
ਪੱਕੇ ਸੁਲ੍ਹਾਫੁਲ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਦੇ
ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਦਕਾ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪੂਰੇ
ਫਿਰਕੂ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਾਤਲ ਸਾਬਤ ਹੋਏ । ਤਿੰਨ
ਜੂਨ ਦੇ ਮੈਲਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰਜ਼ੀ ਵੰਡ ਵਿਚ ਇਹ
ਜ਼ਿਲਾ ਵੀ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ,
ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਛਲੀ ਝੂਠੀ ਤੇ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਹੋਈ ਆਦਮ
ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਏਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ੫੧ ਫੀ ਸਦੀ ਸਿਧ
ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ । ਮਿਰਜ਼ਈਆਂ ਨੇ ਏਥੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ
ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਅਨਪੜ੍ਹ
ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਯਥਾ
ਸ਼ਕਤਿ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਵੰਡੇ । ਹੱਦ ਬੰਦੀ ਦੇ
ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਰਾਵੀਓਂ ਪਾਰ ਦੀ ਤਸੀਲ ਸ਼ਕਰਗੜ੍ਹ
ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤੀ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਜ਼ਿਲਾ ਹਿੰਦੂ-
ਸਤਾਨ ਵਿਚ । ਸੋ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗੀਆਂ

ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਇਕੱਲੀ ਤਸੀਲ ਸ਼ਕਰਗੜ੍ਹ 'ਤੇ ਨਿਕਲਿਆ ।
 ੨੪ ਅਗਸਤ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸ਼ਕਰਗੜ੍ਹ ਦੇ ਉਦਾਲੇ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ । ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਵੀ
 ਏਸੇ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਲੰਘ ਗਈ । ੨੫ ਦਾ ਦਿਨ
 ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਕਰ ਗੜ੍ਹ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ
 ਦਿਤਾ । ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਲੁਟਿਆ ਤੇ
 ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ । ਕੋਈ ਮਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅੱਗੋਂ ਹਿੰਦੂ
 ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੁਛ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਮਾਰੇ ਗਏ । ਲੀਗੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਚਾਲ ਸੁਝੀ ।
 ਉਹਨਾਂ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਬੰਦ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ, ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ
 ਕਿਹਾ, 'ਛੇਤੀ ਕਰੋ, ਜਾਨਾਂ ਲੈਕੇ ਬਾਹਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ
 ਜਾਓ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਫੌਜ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਭੇਜ
 ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ । ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਘਰ ਛਡਕੇ ਬਲੋਚੀ ਫੌਜ ਦੀ
 ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕਏ । ਪਿਛੋਂ ਪੋਲੀਸ ਤੇ
 ਬਲਵਈਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ । ਹਿੰਦੂ
 ਸਿੱਖ ਪਾਲਾਂ ਵਿਚ ਖੜੇ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ । ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ
 ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਅੱਖੀਂ ਅਗੇ ਕੋਹੇ ਗਏ । ਕੋਈ ਬੱਕਰੇ
 ਵਾਂਗ ਛੁਰੀ ਨਾਲ ਹਲਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਤੇ ਕੋਈ
 ਬਰਛੀਆਂ 'ਤੇ ਟੰਗਕੇ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਫਿਰ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ
 ਅਸਲੋਂ ਨੰਗੀਆਂ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਫੇਰੀਆਂ
 ਗਈਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕੀਤੀ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੫੧

ਗਈ, ਤੇ ਅੰਤ ਬਹੁਤੀਆਂ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਭਲਾਮਾਣਸ ਬਿਆਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵਾਰੀ ਆਈ ਬਦਨਸੀਬ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ। ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦੇਕੇ ਇਕੋਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਿਹਥੇ ਤੇ ਬੇਆਸਰਾ ਅਭਾਗਿਆਂ ਉਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੁਖੇ ਬਘਿਆੜਾਂ ਵਾਂਗ ਟੁਟ ਪਏ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਢੇਰ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਲੀਗੀ ਖੁੰਨੀਆਂ ਨੇ ਨਿਰਾ ਸ਼ਕਰ ਗੜ੍ਹ ਉਤੇ ਹੀ ਸੰਤੋਸ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਤਸੀਲ ਦੇ ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਉਜਾੜ ਕੇ ਬੇਹ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਕੋਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਮੁਟਿਆਰ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਦੇਵੀਆਂ ਨੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਪਾਨਾਂ, ਚਾਰੂ ਤੇ ਛੁਰੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਜਾਂ ਦਰਿਆ ਤੇ ਖੂਹਾਂ ਵਿਚ ਡੁਬ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇਜ਼ਤ ਬਚਾਈ। ਕੋਈ ਥਾਈਂ ਘੋਰੇ ਵਿਚ ਅਏ ਹੋਏ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਮੁਟਿਆਰ ਧੀਆਂ ਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਭੈਣਾਂ ਹਥੀਂ ਕਤਲ ਕੀਤੀਆਂ। ਬਹੁਤਾ ਕੀ ਕਹੀਏ, ਓਹ ਏਸ ਜ਼ੁਲਮ ਬਾਰੇ ਪੂਰਾ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰ ਵਾਪਰੀ ਹੈ।

ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ

ਘਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਪੰਦਰਾਂ ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਥੇ ਫ਼ਰਾਦ ਹੋਣੇ ਬਣਾ ਰਿਹਾ। ੧੫ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਛ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨਾ ਪਸੀਜੇ। ੨੦ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਃ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਪਸਤੌਲਾਂ ਤੇ ਬੰਬਾਂ ਦੇ ਚਲਣ ਦੀਆਂ ਵਾਜਾਂ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਕੋਈ ਮਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗਾਂ ਲਾ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਚੌਕਾਂ ਤੇ ਮੋੜਾਂ ਉਤੇ ਲੋਥਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲਗ ਗਏ। ਕੁਛ ਮੰਦਰ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵੀ ਅੱਗ ਦੀ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪੋਲੀਸ ਅਫ਼ਸਰ ਖੁਲ੍ਹ-ਮਖੁਲ੍ਹਾ ਮੁਸਲਮ ਬਲਵਈਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਿ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਸਮਾਂ ਫੇਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ, ਅਜ ਨਬੀ ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੋ। ਕੋਈ ਮਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਗੇਂ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਟਾਕਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਨਿਹੰਗਾਂ ਦੇ ਬੁੰਗੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇਂ

ਡਟਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਤੇ
 ਬੰਬਾਂ ਨਾਲ ਢਾਈ ਤਿੰਨ ਸੌ ਮੁਸਲਮਾਨ ਥਾਂ ਰਹੇ ।
 ਆਕੀ ਮਹੱਲਿਆ ਵਿਚ ਜਾ ਜਾ ਕੇ ਬਲੋਚੀ ਫੌਜ ਨੇ
 ਕਿਹਾ, ਕਿ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ
 ਮਿਲਟਰੀ ਦੀ ਫਾਖੀ ਵਿਚ ਫੌਜੀ ਕੈਂਪ ਅੰਦਰ ਆ
 ਜਾਣ । ਏਸ ਧੋਖੇ ਵਿਚ ਆਕੇ ਸੈਂਕੜੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ
 ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਘਰ ਛੱਡਕੇ ਬਾਹਰ ਤੁਰ ਪਏ, ਜੋ
 ਲਗ ਪਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਬਾਹਰ ਜਾਕੇ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ
 ਬਣਾ ਦਿਤੇ ਗਏ । ਸ਼ਹਿਰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਤਿੰਨ
 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ ।

ਫਿਰ ਵਾਰੀ ਆਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ । ਕੋਈ ਥਾਈਂ ਏਥੇ
 ਗਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਲੇ ਖੁੰਨੀ ਸਾਕੇ ਦੁਹਰਾਏ
 ਗਏ । ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁਛੜੇ ਖੋਹ ਕੇ ਦੁਧ ਚੁੰਘਦੇ ਬੱਚੇ
 ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਪਟਕਾ ਕੇ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਕੋਈ ਗਲ ਘੁੱਟ ਕੇ
 ਤੇ ਕੋਈ ਗੋਛੇ ਟੇਠ ਦੇ ਕੇ 'ਤਕਬੀਰ' ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹਲਾਲ
 ਕੀਤੇ ਗਏ । ਇਹ ਕੁਛ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਹਿੰਦੇ
 ਸਨ 'ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ
 ਰਹੇ ਹਾਂ ।' ਇਕ ਸਜਣ* ਨੇ ਬੜੀ ਦਰਦਨਾਕ ਹੱਡ

*ਕੁਛ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਬਿਆਨ ਸਾਥੋਂ ਕੁੰਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ।
 ਇਸ ਸੱਜਣ ਦਾ ਵੀ ਨਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਕਹਾਣੀ
 ਯਦ ਵਹਿ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਬੀਤੀ ਸੁਣਾਈ। ਉਹ ਨਾਲੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ
 ਨਾਲੇ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਛੇਦੇ ਜੇਹੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਪੰਜ ਛੇ
 ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਅਗੇ ਸਿੱਖਾਂ
 ਨੇ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ
 ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਬਲਵੜੀਆਂ ਦੀ
 ਮਦਦ ਵ ਸਤੇ ਬਲੋਚੀ ਫੌਜ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਵੇਖ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ
 ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਟੁੱਟ ਗਏ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕ ਦੋ
 ਹਵੇਲੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਪਲੇ ਪਲੇ ਮਿਲਟਰੀ
 ਦੀ ਗੋਲੀ ਸਿੱਖ ਕੁਛੂਆਂ ਨੂੰ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਲਿਟਾਉਣ
 ਲੱਗੀ। ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਕੋਈ
 ਆਸ ਨਾ ਰਹਿ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਹ ਕੁਛ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ
 ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਕਲੇਜਾ ਮੂੰਹ
 ਨੂੰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵਾਰੀ
 ਵਾਰੀ ਗਲ ਲਾ ਕੇ ਚੁੰਮ ਕੇ ਇਕ ਅੰਦਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ।
 ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਧੂਹ ਕੇ ਪਿਤਾ ਕਹਿੰਦਾ 'ਬੱਚਿਆ ਅਖੀਂ ਮੀਟ
 ਲੈ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਪੰਝੂੜੇ ਨੂੰ ਰੂਟਾ ਦੇਣ ਲੱਗਾ ਹਾਂ।' ਇਹ
 ਕਹਿਕੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਲਹੂ ਭਰੀ ਤਲਵਾਰ
 ਉਥੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਫਿਰ ਦੁੱਜੇ ਦੀ
 ਵਾਰੀ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨੌਨਿਹਾਲ ਨੂੰ ਚੁੱਫ ਕੇ
 ਮੂੰਹ ਚੁੰਮਦਾ ਹੋਇਆ ਅੰਦਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਸਿੰਟ ਪਿਛੋਂ
 ਸੱਖਣਾ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕ ਬਹੁਤੇ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੫੫

ਬੱਚੇ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਹਥੀਂ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ।
 ਏਸ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਦੁੱਜੇ ਨਾਲੋਂ ਕਾਹਲਾ ਪੈ
 ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਓਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦੀ
 ਕੁਰਬਾਨੀ ਵੇਵੇ । ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਇਹ ਡਰ ਖਾ ਰਿਹਾ
 ਸੀ, ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਧੀ ਭੈਣ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ
 ਆ ਜਾਵੇ । ਮਾੜੇ ਜਾਂ ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਐਨ ਉਸ ਵੇਲੇ
 ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ, ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ
 ਬਾਕੀ ਜਾਨਾਂ ਬਚ ਗਈਆਂ । ਉਹ ਮਾਪੇ ਹੁਣ ਗੱਲਾਂ ਕਰ
 ਕਰ ਕੇ ਰੋਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਹੱਥੀਂ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਕਸਤਾਨ
 ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰ ਕੇ ਆਏ ਹਨ, ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ
 ਸਾਡੇ ਮਰਨ ਤਕ ਹਿੰਦੀ ਮਿਲਟਰੀ ਨਾ ਪਹੁੰਚਦੀ, ਤਾਂ
 ਅਸੀਂ ਏਸ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ।

ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ
 ਅਜੇਹੀਆਂ ਮਾਰੂ ਘਟਨਾਂ ਹੋਈਆਂ । ੨੬ ਅਗਸਤ ਨੂੰ
 ਬੱਚੇ ਮੱਲੀ ਉਤੇ ਛੇ ਸਤ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
 ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਓਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮ
 ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡ ਤੇ ਬਲੋਚ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ
 ਸਨ । ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ । ਅੰਤ ਫੌਜੀ
 ਬ੍ਰੇਨ ਗੰਨਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ ।
 ਦੋ ਕੁ ਸੌ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਸਿੱਖ
 ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਨਸ਼ਾਨਾ ਹੋਏ । ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਤੰਬਰ ਪਿੰਡ

ਭਰੋਕੇ ਭਰੋਕੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸੌ ਸਿੰਘ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਥੋੜੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਣ। ਜਿਹੜੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਮਲੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹਮਲੇ ਕਰ ਕੇ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ—ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ— ਬਲ ਰਹੀ ਅੱਗ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਮਧਮ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਾਂ ਜੱਸੜ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਨੇ ਫੇਰ ਭੜਕਾ ਜੱਸੜ ਦਿੱਤੀ। ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਗਡੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਮ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਨਾਰੋਵਾਲ ਤੇ ਜੱਸੜ ਦੇ ਸੰਨ੍ਹ ਵਿਚ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਏਸ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਇਕਠੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਗੇ ਹੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨਿਹੱਥਿਆਂ ਉਤੇ ਟੁਟ ਪਏ। ਜੋ ਵੀ ਬਿਰਧ ਬਾਲ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਇਆ, ਪਾਰ ਬੁਲਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਏਥੇ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਖਬਰਾਂ ਅੰਮਿਤਸਰ ਪੁੱਜੀਆਂ, ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਬਲ ਉਠੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਰੋਕਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜ।

੨੫੭

ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਤ

ਇਸ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਅੱਸੀ ਫੀ ਸਦੀ ਆਬਾਦੀ ਮੁਸਲਮ ਨ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਅਸਲੋਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਉੱਜੱਡ ਤੇ ਬਸਮਤ ਹਨ। ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੇ ਓਥੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਾ ਛੱਡੀ। ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਹੀ ਓਥੇ ਨਿਕਲਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਗਸਤ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਧੋਂ ਬਹੁਤੀ ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਅਭਾਗੇ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਗਏ, ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਹਿਰ ਦਾ ਨਸ਼ਾਨਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣੇ। ਜਿਥੇ ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਖ਼ਾਲਸੇ ਮੁਸਲਮ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਦੁਰਘਟਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ, ਓਥੇ ਅਗਸਤ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਹ ਅਤਿਆਚਾਰ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਔਖੀ ਹੈ। ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਪਿੰਡ ਤੇ ਕਸਬੇ ਸਾਂਝੇ ਗਏ, ਮਾਲ ਲੁਟਿਆ ਗਿਆ, ਬੱਚੇ ਕੋਹੇ ਗਏ, ਬਿਛੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗੀਆਂ ਕਰਕੇ ਜਲੂਸ ਕਢੇ ਗਏ, ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਖੋਹਕੇ ਛੁਰੇ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਗੁਜਰਾਤ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਖਹਿਕੇ ਵਗਈ ਬਨਾਂ—ਜਿਹੜੀ ਕਦੇ ਇਕ

ਸੁਹਲ ਕੁੜੀ ਦੇ ਖੁਸ਼ ਨਾਲ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ—
 ਕਈ ਦਿਨ ਲੋਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰਕੇ ਵਗਦੀ ਰਹੀ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ
 ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਸੋਹਣੀਆਂ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਮਹੀਵਾਲ ਰੁੜ੍ਹਦੇ
 ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਹੜਾ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਦਰਿਆ ਅਖਵਾਉਂਦਾ
 ਸੀ, ਉਹ ਮੌਤ ਦਾ ਵਹਿਣ ਬਣ ਗਿਆ।

ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਉਜਾੜੇ ਪਿਛੋਂ ਉਸਦੇ ਕਸਬਿਆਂ
 ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਲਾਲਾ ਮੁਸਾ, ਪਿੰਡੀ
 ਭੱਟੀਆਂ, ਜਲਾਲ ਪੁਰ ਜੱਟਾਂ, ਆਦਿ ਕਸਬੇ ਜੀ ਖੋਲ੍ਹਕੇ
 ਲੁੱਟੇ ਤੇ ਫੂਕੇ ਗਏ। ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਬੇਘਰ
 ਕਰਕੇ ਫਿਰ 'ਇਸਲਾਮ ਜਾਂ ਮੌਤ' ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਤ ਸੁਣਾਈ
 ਗਈ। ਜਿਸਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨੇ ਨਾਂਹ ਕੀਤੀ, ਉਸਨੂੰ
 ਛੁਰੇ, ਬਰਛੀ ਜਾਂ ਕੁਹਾੜੀ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
 ਏਥੇ ਅਨੇਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ
 ਪਾਈ ਗਈ। ਜਦ ਕੋਈ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਆਖਦਾ, ਕਿ
 ਉਸਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰਕੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
 ਦਾ ਲੀਡਰ ਕਹਿੰਦਾ, 'ਇਕ ਕਾਫ਼ਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲੋਂ
 ਗੋਲੀ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਕ ਇਕ ਕਾਫ਼ਰ ਬਦਲੇ
 ਇਕ ਇਕ ਕਾਫ਼ਰ ਸ਼ਰਥ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਜਦੋਂ
 ਇਕੋ ਛੁਰੇ ਨਾਲ ਸੈਂਕੜੇ ਕਾਫ਼ਰ ਹਲਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾ
 ਸਕਦੇ ਹਨ।'

 ਮੰਡੀ ਬਹਾਉਂਦੀਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ
 ਸਿੱਖ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ।
 ਇਲਾਕੇ ਭਰ ਵਿਚ ਉਹ ਅਮੀਰ ਮੰਡੀ
 ਸੀ । ਮੁਸਲਮ ਨੇਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡ ਤੇ ਪੋਲੀਸ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ।
 ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ
 ਗਏ । ਏਥੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਟਕਰੇ ਵਿਚ ਕਈ
 ਸਿੱਖ ਵੈਰੀ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ । ~~ਏਥੇ~~
~~ਦੇ ਭਜਨੀਕ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਏਥੇ~~
~~ਦੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ । ਬਲੋਚੀ ਫੌਜ ਨੇ ਆਪ ਗੋਲੀ ਚਲਾਕੇ~~
 ਸੈਂਕੜੇ ਆਦਮੀ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰੇ । ਅੰਤ ਓਥੇ
 ੭੦-੮੦ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਕੈਂਪ ਬਣ ਗਿਆ । ਸਾਰਾ
 ਇਲਾਕਾ ਓਥੇ ਹੀ ਆਣਕੇ ਇਕੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ । ਏਸ
 ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਬੇਘਰਾਂ ਨੂੰ ਜੰਨਾਂ ਔਖਿਆਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ,
 ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਤੇ ਹੋਵੇ । ਪਿਛੋਂ ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਫੌਜੀ
 ਤਰੱਕਾਂ ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਬਦਨਸੀਬਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦ
 ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ।

 ਭਲਵਾਲ ਵਿਚ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ
 ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਆ ਗਏ ਸਨ ।
 ੭-੮ ਹਜ਼ਾਰ ਲੁਟੇਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ
 ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਹ ਜਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ

ਵੀ, ਕਿ ਸਾਡੀ ਗਿਣਤੀ ਆਟੇ ਵਿਚ ਲੂਣ ਵਾਂਗ ਹੈ,
 ਅਗੇ ਡਟਕੇ ਟਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦੋ ਕੁ ਸੌ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਐਨ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਜਹਾਨ
 ਖਾਂ ਐ. ਏ. ਦੀ ਬੁਲਾਈ ਹੋਈ ਮੁਸਲਮ ਫੌਜ
 ਆ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵਧ
 ਗਈ। ਇਸ ਘਮਸਾਣ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਸੌ ਸਿੱਖ ਕਤਲ
 ਹੋਏ। ਕੁਛ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਲੈ ਗਏ।

ਪਿੰਡ ਘਣੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸਿਖਾਂ ਨੇ
 ਘਣੀਆਂ ਬਹਾਦਰੀ ਵਾਲੀ ਹੱਦ ਕਰ ਵਿਖਾਈ।
 ਜਦ ਉਸ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਕੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਕੁਛ
 ਸਿਖ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ
 ਕੀਰਤੀ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣ ਦੀ ਧਾਰ ਲਈ। ਉਹ ਕੁਛ
 ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੁਹਲਤ ਲੈਕੇ ਘਰੇ ਘਰੀ ਗਏ। ਉਹ ਸੋਚਣ
 ਲਗੇ: 'ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨਾ ਪਾਪ ਹੈ, ਪਰ ਅਣਖ ਤੇ
 ਧਰਮ ਤਿਆਗਣ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੇ ਵਡੇ ਦੇਗਾਂ
 ਵਿਚ ਉਬਲੇ, ਲੇਹਾਂ 'ਤੇ ਸੜੇ, ਚਰਖੜੀਆਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ,
 ਆਰਿਆ ਨਾਲ ਚੀਰੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਹੜੀ
 ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ?' ਛੋਟਿਆਂ ਛੋਟਿਆਂ
 ਬੱਚਿਆਂ ਤੜ ਉਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਵਾਰ ਉਦਾਲੇ ਕਪੜੇ
 ਵਲ੍ਹੇਟਕੇ ਆਪਣੇ ਹਥੀਂ ਅੱਗ ਲਾਕੇ ਜਿਉਂਦੇ ਸੜ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੬੧

ਮਰੇ। ਜਾਂ ਪਿਛੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਫੜਕੇ
ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦੀ
ਬਾਲੀ ਹੋਈ ਅੱਗ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੇ ਸੜ ਰਹੇ ਸਨ।

ਪਿੰਡੀ ਭੱਟੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ
ਨੰਗੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਵੇਵੀਆਂ ਦੇ ਜਲੂਸ ਕਢੇ ਰਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ
ਵਲੋ ਵੇਖਕੇ ਮੁਸਲਮਲੀਗੀ ਲੀਡਰ, ਮੁਲਾਣੇ ਤੇ
ਸਿਪਾਹੀ-ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ-
ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੱਸਦੇ ਸਨ, ਤੇ 'ਅੱਲਾਹੂ ਅਕਬਰ' ਤੇ
'ਪਾਕਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਜ਼ਿਲਾ ਜੇਹਲਮ

ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ-ਖਾਸ ਕਰ
ਤਸੀਲ ਚਕਵਾਲ-ਤਾਂ ਮਾਰਚ ਦੇ ਫਸਾਦਾਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਹੋ
ਚੁਕਾ ਸੀ। ਬਕੀ ਰਿਹਾ ਜਿਹਲਮ ਸ਼ਹਿਰ। ਉਸ ਨੂੰ
ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਡਿਸਟਰਿਕਟ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਸ: ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ
'ਨਲਵਾ' ਨੇ ਬਚਾ ਲਿਆ, ਪਰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣਨ
ਉਤੇ ਜਦ ਨਿਰੋਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਫਸਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ,
ਤਾਂ ਫੇਰ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਸੀ? ੩੦ ਅਗਸਤ ਨੂੰ
ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਛੁਰੇ ਬਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਰੋਜ਼ ਹੀ ਕੋਈ
ਨਾ ਕੋਈ ਦੁਰਘਟਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ੨੩ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ
ਮਹਾਲਾਤ ਢਰ ਵਿਗੜ ਗਏ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਤੇ ਅਗਲਾ

ਦਿਨ ਨਾਅਰੇ ਲਗਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਭੱਜੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹੇ। ੨੫ ਨੂੰ ਬਲੋਚੀ
 ਫੌਜ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਸਲਮ
 ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮਹੱਲਾ
 ਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰ ਵਾਲਿਆਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਬਲਵਈਆਂ
 ਦਾ ਅਗੇਂ ਗੋਲੀਆ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ
 ਦੋ ਪੁਲਸੀਏ, ਇਕ ਫੌਜੀ ਬਲੋਚ ਤੇ ਕੁਛ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਲੁਟੇਰੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਬਲੋਚ ਮਿਲਟਰੀ ਨੇ
 ਅੰਧਾ ਧੁੰਧ ਗੋਲੀ ਵਸਾਉਣੀ ਆਰੰਭ ਦਿਤੀ।
 ਘੜੀਆਂ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ
 ਹਾ ਹਾ ਕਾਰ ਮਚ ਗਈ। ਵਸਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਉਜਾੜ
 ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਛ ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵੀ ਲਾਈ ਗਈ।
 ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ੨੫-੩੦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ੧੦੦ ਹਿੰਦੂ
 ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਫੌਜ ਦੀ ਰਾਖੀ ਅੰਦਰ
 ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਇਕਠਿਆਂ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕੁਛ
 ਹਿੰਦੂ ਮਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਫੜਕੇ ਕੈਂਪੀ ਬਣਾ ਲੈ ਗਏ,
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ
 ਲਿਆ ਗਿਆ।

(ੴ ੴ ੴ) ਰਹਿੰਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ, ਤਾਂ
 (ਪਿੰਡ) ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਾਲਾ
 (ਦਾਦਨ ਸ਼ਾਂ) ਹੀ ਹਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਿੰਡ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੬੩

ਦਾਦਨ ਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਧ ਤੋਂ ਵਧ ਹਿੰਦੂ ਵਸੋਂ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ
ਉਤਾਰੀ ਗਈ; ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਲੁਟਿਆ ਗਿਆ, ਤੇ
ਚੰਗੇ ਵੰਗੇ ਮਕਾਨ ਅਰਾਨ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਏਹਾ ਹਾਲ

ਫਫਵਾਲ

ਫਫਵਾਲ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਸਤੰਬਰ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ
ਹੀ ਉਸ ਕਸਬੇ ਦੇ ਭਾ ਦੀ ਕਿਆਮਤ ਆ
ਗਈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਘਰ ਸਾੜ ਦਿਤੇ,

ਆਦਮੀ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਤੇ ਦੇਵੀਆਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਕੀਤੀ
ਗਈ। ਏਸੇ (ਪਿੰਡ ਦਾਦਨ ਖਾਂ) ਤਸੀਲ ਵਿਚ ਪਿੰਡ
ਵਹਾਲੀ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੀਮਤੀ

ਵਹਾਲੀ

ਸਾਮਾਨ ਲੁਟਣ ਪਿਛੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ
ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰਕੇ
ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗਾਂ ਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ।

ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਬੇਦੋਸ਼ੇ ਜਿਉਂਦੇ ਸਾੜੇ ਗਏ। ਏਸ ਜ਼ਿਲੇ
ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੇ
ਆਦਮੀ ਸਾੜੇ ਗਏ। ਕਟਾਸ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਤ ਕਪੜਿਆਂ ਤੇ
ਤੇਲ ਛਿੜਕਕੇ ਫੂਕ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ
ਤੇਲ ਪਾਕੇ ਸਾੜੇ ਗਏ। ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਦੇਵੀਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗੀਆਂ
ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਫੇਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮਹਿਫਲਾਂ ਵਿਚ
ਨਚਾਇਆ ਗਿਆ। ਜੋ ਜੋ ਕੁਛ ਏਥੇ ਹੋਇਆ, ਉਸਦਾ
ਪੂਰਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ,
ਨਾ ਹੀ ਸਭਯਤਾ ਉਸਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਜ਼ਿਲਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ

ਇਸ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ-ਸ਼ਹਿਰ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਛਡਕੇ-
ਹੋਰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਰਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ
ਉਜਾੜਨ ਦੀ ਹੁਣ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ । ਮਾਰਚ ਦੇ ਫਸਾਦਾਂ
ਵਿਚ ਹੀ ਇਥੋਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ।
ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਵੀ ਓਢੇਂ ਹੀ ਸਫ਼ਾਇਆ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ
ਓਥੋਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ
ਬਚਾਈ ਰਖਿਆ ਸੀ । ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ
ਹਾਲਤ ਅਸਲੋਂ ਬਦਲ ਗਈ । ੨੦ ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ
ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫੁਰੇ ਵੱਜਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਸਤੰਬਰ ਚੜ੍ਹੇ
ਤੋਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਛਡਕੇ ਨਿਕਲਨ
ਲੱਗ ਪਏ । ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ
ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜ ਸਕੇ
ਸਨ, ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਜਾਂਦਿਆ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਲੱਗ
ਪਏ । ਕਈ ਥਾਈਂ ਟਰੱਕਾਂ ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਉਤੇ ਧਾਵੇ
ਕਰਕੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਨੇ ਕੁਛ ਮਾਲੀ ਤੇ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ
ਕੀਤਾ; ਪਰ ਜੋ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ,
ਉਸ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੇ ਬਚੇ ਰਹੇ । ਸਹਿਜ
ਸਹਿਜ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੬੫

ਜ਼ਿਲਾ ਕੈਮਲਪੁਰ ਤੇ ਅਟਕ

ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹਾਲ ਇਹਨਾਂ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦਾ ਸਮਝੋ। ਓਥੋਂ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਪਿੰਡ ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੇਹ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਬਾਕੀ ਬਚੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦੇ ਐਲਾਨ ਪਿਛੋਂ ਆ ਗਈ। ਮੁਸਲਮਾਨੀਗ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਤੇ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਜ਼ਹਿਟੀਲੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਕਰ ਕਰਕੇ ਉਜੱਡ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਤਾਣ ਲਾਇਆ। ਕੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਕੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪੁਜਕੇ ਲੁਟੇ ਤੇ ਸਾੜੇ ਗਏ। ਸੈਂਕੜੇ ਬੇਗੁਨਾਹ ਸਫਾ ਦੀ ਨੀਂਦੇ ਸੁਆਏ ਗਏ। ਥੋੜੇ ਹੀ ਕੇਵਲ ਜਾਨਾਂ ਲੈਕੇ ਵਾਹ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਪੁਜੇ, ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਂਦੇ ਗਏ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੱਲੇ ਕਰ ਕਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਦਮ ਤਕ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਰਾਖੀ ਕੀਤੀ। ਅੰਤ ਦੀ ਵਾਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੜ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ (ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ) ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਪਿਆਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆ ਗਏ। ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ

ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਧਰਤੀ ਅਜ ਵੀ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ
ਰਹੀ ਹੈ, ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅਜੇ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਸ ਨੂੰ
ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ ।

ਜ਼ਿਲਾ ਮੀਆਂ ਵਾਲੀ

੧੫ ਅਗਸਤ ਤਕ ਇਸ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ
ਅਮਨ ਰਿਹਾ । ਪੰਜ ਫੀ ਸਦੀ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਆਪਣੇ
ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਵਸਦੇ ਰਹੇ । ਓਥੇ ਦੇ ਆਮ
ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਰਤਾਓ ਤੋਂ ਤਾਂ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ
ਓਥੇ ਫਿਰ ਵੀ ਅਮਨ ਹੀ ਰਹੇਗਾ, ਪਰ ਲੀਗੀ ਲੀਡਰਾਂ
ਨੇ ਰਹਿਣ ਨਾ ਦਿਤਾ । ਮਿਸਟਰ ਨਿਆਜ਼ੀ ਐਮ. ਐਲ.
ਏ. ਆਪ ਅੱਗੇ ਲੱਗਾ । ਓਹਨੇ ਅਨਭੋਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਬ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਭੜਕਾ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ
ਤਬਾਹੀ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ । ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਤੰਬਰ
ਹੀ ਇਹ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਮੀਆਂ ਵਾਲੀ
ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੁਟੇ ਤੇ ਸਾੜੇ
ਗਏ । ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਦਨਸੀਬ ਛੁਰਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ
ਹੋਏ, ਤੇ ਕੁਛ ਬੇ ਘਰ ਹੋ ਕੇ ਸੱਖਣੇ ਹਈਂ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ
ਵਿਚ ਆ ਸਕੇ । ਬਾਕੀ ਗੱਲ ਰਹੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ, ਓਥੇ
ਵੀ ਬਾਕੀ ਥਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਾ ਗੁਜ਼ਰੀ ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੬੭

ਅਜੇ ੪ ਸਤੰਬਰ ਦਾ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਿਆ
 ਕੰਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਾਂ ਪੰਜ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
 ਨੇ ਕਸਬੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਆਉਂਦਿਆਂ
 ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਫਾਇਰ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਵਾਜ ਸੁਣ
 ਕੇ ਕੁਛ ਲੋਕ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਭੱਜੇ, ਜੋ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਨਸ਼ਾਨਾ
 ਬਣਾ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਅੰਦਰ ਵੜਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਘਰ
 ਲੁਟਣੇ ਤੇ ਸਾੜਨੇ ਆਰੰਭ ਦਿਤੇ। ਜਿਸ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਹੋਣੇ ਨਾਂਹ ਕੀਤੀ, ਉਹਨੂੰ ਜਿਉਂਦੇ ਨੂੰ ਬਲਦੀ ਅੱਗ
 ਵਿਚ ਸੁਟ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿਤਾ। ਆਫਰੀਨ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਧਰਮ
 ਪਾਲਕਾਂ ਦੇ। ਇਕ ਇਕ ਨੂੰ ਵੈਰੀ 'ਮੌਤ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮ'
 ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਚੁਣਨ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿੰਦੇ, ਤੇ ਅਗੋਂ
 ਨਾਂਹ ਕਰਨ ਉਤੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦੇਂਦੇ। ਪਰ ਇਕ ਨੂੰ
 ਸਾਮੁਣੇ ਅਗ ਵਿਚ ਭੁਜਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁੱਜਾ ਧਰਮ ਉਤੇ
 ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਏਸਤਰ੍ਹਾਂ
 ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਸੌ ਸਵਾ ਸੌ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਜਿਉਂਦੇ ਸਾੜ ਕੇ
 'ਪਾਕਸਤਾਨ' ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਗਈਆਂ।
 ਏਹਾ ਹਾਲ ਹਰਨੋਲੀ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਕਹਿਰੀ
 ਹਰਨੋਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਪਤ ਬਚਾਉਣ
 ਬਦਲੇ ਦੇਵੀਆਂ ਨੇ ਖੂਹ ਭਰ ਦਿਤੇ। ਦਰੀਆ
 ਖਾਨ, ਈਸਾ ਖਲ, ਦਾਉਦ ਖਲ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ
 ਉਜਾੜਨ ਤੇ ਸਾੜਨ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਾ ਛੱਡੀ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜ।

ਗਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਕਸਬਾ ਹੋਊ, ਜਿਥੇ
ਸਿੱਖ ਬੇਗੁਨਾਹ ਦਾ ਲਹੂ ਨਾ ਡੁਲ੍ਹਾ ਹੋਵੇ। ਮਿਸਟਰ
ਨਿਆਜ਼ੀ ਤੇ ਉਜੇਹੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲੀਡਰ ਆਪ ਅੱਗੇ
ਲੱਗ ਕੇ ਸਭ ਕੁਛ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ
ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਗੜ੍ਹ ਤੇ ਡੇਹਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜ਼ਿਲੇ ਨਿਰੋਲ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਸੋਂ ਦੇ
ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਵਸੋਂ ਨਾ ਮਾਤ੍ਰ (੪ ਫੀ ਸਦੀ) ਹੀ ਸੀ।
੧੫ ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਹਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਮਨ
ਰਿਹਾ। ਮਾਰਚ ਦੇ ਫ਼ਸਾਦਾਂ-ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ
ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਖੇਡੀ ਗਈ ਖ਼ੁੰਨੀ ਹੋਲੀ-ਨੇ ਓਥੋਂ
ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਭੈ ਭੀਤ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਸੋ
ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਾਲਦਾਰ ਬੰਦੇ ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਹੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
ਦੀਆਂ ਤਸੱਲੀਆਂ ਉਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਕੇ ਓਥੇ ਬੈਠੇ
ਰਹਿ ਗਏ, ਓਹ ਬਲੋਚੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕਹਿਰ ਦਾ ਸ਼ਕਾਰ
ਹੋ ਗਏ। ਪਾਕਸਤਾਨ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੁਸਲ-
ਮਾਨਾਂ ਨੇ ਅੱਖੀਂ ਫੇਰ ਲਈਆਂ, ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਛੁਰੇ
ਬਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਗੜ੍ਹ ਤੇ ਡੇਹਰਾ
ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ-ਦੋਵੇਂ-ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦੇ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਸਨ।

ਦੋਹਾਂ ਉਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਲ ਕੇ
 ਟੁਟ ਪਏ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਘਰ ਲੁਟ ਲਏ,
 ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਕੁਛ ਮਕਾਨ ਸਾੜ ਵੀ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ, ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ
 ਜਾਨ ਬਖਸ਼ੀ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿਤੇ
 ਗਏ। ਇਹ ਜੁਲਮ ਦੀ ਲਹਿਰ ਕੇਵਲ ਦੋਹਾਂ ਵਡਿਆਂ
 ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤਕ ਹੀ ਨਾ ਰੁਕੀ, ਸਗੋਂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ
 ਕਸਬਿਆਂ ਤਕ ਵੀ ਜਾ ਅਪੜੀ। ਕੋਈ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਤਾਂ
 ਜੁਲਮ ਵਾਲੀ ਹੱਦ ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਬੱਚਿਆਂ,
 ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾਕੇ ਜਿਉਂ-
 ਦਿਆਂ ਸਾੜ ਦਿਤਾ (ਜਿਵੇਂ ਮੋਥੀ ਵਾਲਾ ਵਿਚ)। ਜੇ
 ਸਲੂਕ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ
 ਕੋਈ ਇੱਜ਼ਤ ਵਾਲਾ ਕਹਿ ਸੁਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।
 ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੰਦੇ ਧੌਕੇ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਏ ਗਏ।

ਹੁਣ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਕੁਛ
 ਸਤਰਾਂ ਲਿਖਕੇ ਇਸ ਖੁੰਡੀ ਡਰਾਮੇ ਦੀ ਕਥਾ ਬੰਦ ਕਰਦੇ
 ਹਾਂ। ਇਕ ਗੱਲ ਅਸੀਂ ਥਾਂ ਪੁਰ ਥਾਂ ਲਿਖਣੇ
 ਜਾਣ ਬੁਝਕੇ ਛੱਡ ਗਏ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਲਾਕਾ ਵਾਰ
 ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੌਮੀ ਅਣਖ ਨੇ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ।
 ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੱਸੀ-ਨੌਬੇ ਹਜ਼ਾਰ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ

ਉਧਾਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ
 ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੁੱਲ
 ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਤਾਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ।
 ਉਧਾਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਅਸਲੇ ਨੰਗੀਆਂ
 ਕਰਕੇ ਜਲੂਸ ਕਢ ਗਏ, ਮਹਿਫਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾਚ
 ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ, ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ
 ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਤਭੰਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਇਕ
 ਮੁਟਿਆਰ ਨਾਲ ਪੰਜਾਹ ਪੰਜਾਹ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਬੁਰਾ
 ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਏਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ
 ਮਰ ਗਈਆਂ। (ਵਹਿਸ਼ੀ ਪੁਣੇ ਦੀ ਹੱਦ ਹੋ ਗਈ)
 ਕੋਈਆਂ ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਬੁਰਾ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਨਾ ਟਲੇ। ਕੋਈਆਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ
 ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨਾਲੀ ਦੇਕੇ ਫਾਇਰ ਕਰਕੇ ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ।
 ਕੋਈਆਂ ਦੇ ਦੋ ਪੇਟ ਵਿਚ ਲੱਕੜਾਂ ਤੇ ਬੋਤਲਾਂ ਦਿਤੀਆਂ
 ਗਈਆਂ। ਥੋੜੀ ਥੋੜੀ ਗੱਲਾਂ ਨਾਂਹ ਕਰਨ 'ਤੇ ਕੋਈ
 ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਸਾੜੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਕ ਇਕ ਨਵਾਬ
 ਤੇ ਲੀਗੀ ਲੀਡਰ ਜਾਂ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਦੇ ਘਰ ਸੈਂਕੜੇ
 ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਤਵੰਤੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਾ
 ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ
 ਦਸ ਦਿਨ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਵੀਹ ਦਿਨ ਦੂਜੇ ਥਾਂ ਰਹਿਣਾ
 ਪੈਂਦਾ। ਹਰ ਥਾਂ ਇਕ ਇਕ ਨੂੰ ਕਈ ਕਈ ਜਰਵਾਣਿਆਂ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੭੧

ਦੀ ਬੁਰੀ ਖਾਹਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਮੰਡੀ ਬਣਾਕੇ ਬੋਲੀ ਵੇਕੇ ਦਸ ਦਸ ਰੁਪੈ ਤੋਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਨੀਲਾਮ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖੈਬਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਜਦ ਵੇਹਾਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਉਧਾਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੁਛ ਵੇਵੀਆਂ ਵਾਪਸ ਆਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ, ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ, ਛਾਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਕੋਈ ਅੰਗਾਂ ਉੱਤੇ 'ਪਾਕਸਤਾਨ' ਉਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੋਹੇ ਦੇ ਠੱਪੇ ਤਪਕੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਲਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ, ਜੇ ਕੁਛ ਉਹਨਾਂ ਅਬਲਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬੀਤੀ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਹਜ਼ਰਤ ਆਦਮ ਦੀ ਔਲਾਦ ਤੋਂ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਆਦਮ ਦੀ ਔਲਾਦ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਤਾਨ ਦੀ ਔਲਾਦ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ।

ਪੂਰਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਏਨੀਆਂ ਕੁ ਹੀ ਮੁਸਲਮ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਉਧਾਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਏਨਾ ਬੁਰਾ ਸਲੂਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਉਧਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ, ਬੁਰਾ ਕੰਮ ਹਰ ਹਾਲ ਬੁਰਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਰਕ ਕੇਵਲ ਏਨਾ ਹੈ, ਕਿ ਏਧਰ ਜਿੰਨੀਆਂ ਉਧਾਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ

ਇਕ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਲੀਆਂ ਬਣਾਕੇ
 ਰਖਿਆ ਹੈ। ਦੁੱਜੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੇ
 ਪਤ ਦੀਰਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਖਾਣ ਨੂੰ
 ਤੇ ਚੰਗਾ ਹੰਡ ਉਣ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ
 ਓਹਦਰਜਾ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਕੀ ਵਿਆਹਤਾ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ।

ਜਦ ਉਧਾਲੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੋੜਨ
 ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ
 ਕੰਮ ਨੂੰ ਬੜੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਓਧਰ ਭੇਜੀਆਂ। ਪਰ ਪਾਕਸਤਾਨ
 ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ
 ਪਾਈ, ਤੇ ਓਧਰੋਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਏਧਰ
 ਭੇਜੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਐਮ. ਐਲ. ਏ., ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ
 ਲੀਡਰ ਆਪ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ।
 ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਅਟਸਟੇ ਸਾਰੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ
 ਵਾਪਸ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਥੋੜੀਆਂ ਹੀ
 ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਪਸ
 ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਓਧਰ ਅਜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ
 ਵਿਲਕ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਹਾਲਤ ਉਤੇ
 ਪਾਕਸਤਾਨ ਰਹਿਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ।

ਏਸ ਖੁੰਨੀ ਹੋਲੀ ਵਿਚ ਕੁਛ ਬਹਾਦਰ ਵੇਵੀਆਂ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੭੩

ਨੇ ਧਰਮ ਤੇ ਪਤ ਬਚਾਉਣ ਬਦਲੇ ਉਹ ਸੂਰਮਤਾਈ
ਕਰ ਵਿਖਾਈ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਮਸਾਲ ਮਿਲਨੀ ਔਖੀ ਹੈ।
ਉਹ ਹੱਥੀਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਫੜਕੇ ਮਰਦਾਂ ਵਾਗ ਲੜੀਆਂ
ਹਨ, ਜਿਥੇ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਗਈ, ਓਥੇ ਕਟਾਰਾਂ ਮਾਰਕੇ,
ਖੂਹਾਂ ਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਕੇ ਸ਼ਹੀਦ
ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਥਾਂਈਂ ਦੁਧ ਚੁੰਘਦੇ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ
ਕੁਛੜ ਚੁੜ ਕੇ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਕੇ
ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਸੜੀਆਂ ਹਨ। ਏਨੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਉਹ
ਮੌਤ ਨੂੰ ਗਲ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ
ਚਿਰੀਂ ਵਿਛੁੰਨੀ ਅਤ ਪਿਆਰੀ ਸਹੇਲੀ ਨੂੰ ਲਾਈਦਾ ਹੈ।
ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਇਸ ਕਰਨੀ ਨੂੰ
ਸਦਾ ਯਾਦ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰਾ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ,
ਪਾਕਸਤਾਨ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਥੇਰਾ ਜੁਲਮ
ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੂਬਾ ਸਰਹਦ (ਪਿਸ਼ਾਵਰ) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ
ਪਿਛੇ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਫ਼ਸਾਦ ਦੀ ਅੱਗ
ਬਲੀ ਹੀ ਓਥੋਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ
ਉਜਾੜ ਦਿਤਾ। ਬਾਕੀ ਰਿਹਾ ਸੂਬਾ ਸਿੰਧ ਤੇ ਬਲੋਚਸਤਾਨ,
ਓਥੇ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਓਹਾ ਕੁਛ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ
ਲੀਗ ਮੁਦਤ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਕੋ ਕੋਇਟੇ ਦੀ ਮਸਾਲ ਕਾਫੀ ਹੈ। ਮੁਸਲਮ
 ਕੋਇਟਾ ਲੀਗ ਕੋਇਟਾ ਦੇ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਕਾਜ਼ੀ ਮੁਹੰਮਦ
 ਈਸਾ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਕੇ
 ਅਗਸਤ ੨੧-੨੨ ਦੀ ਵਿਚਲੀ ਰਾਤ ਹਿੰਦੂ ਮਹੱਲਿਆਂ
 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਾ ਦਿੜਾ। ਕੋਈ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਗੇ
 ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿਖਾਂ ਟਾਕਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਸਾਰਾ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਹਿਰ
 ਲੁਟ ਕੇ ਫੂਕ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਜਿਉਂਦੇ
 ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾੜੇ ਗਏ। ੨੨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਏਹਾ
 ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ੧੫ ਸਿੱਖ, ੫੦੦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ
 ੧੦੦੦ ਹਿੰਦੂ (ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਸਿੰਧੀ) ਕਤਲ *ਹੋਏ।
 ਕੋਈ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਉਤੇ ਜਿੰਨੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸਨ, ਸਭ
 ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਬੇਸਤਾਨ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ੧੨੪ ਹਿੰਦੂ
 ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਬੁਰੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰੇ ਗਏ।

*ਬਿਆਨ ਦੀਵਾਨ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਬੀ. ਏ, ਗਿਆਨੀ। ਆਪ
 ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਸੀਲ ਸਿੰਜਾਵੀ (ਜ਼ਿਲਾ ਲੋਰਾ ਲਾਈ, ਬਲੋਚਸਤਾਨ)
 ਵਿਚ ਤਸੀਲਦਾਰ ਸਨ, ਤੇ ੨੧-੨੨ ਦੀ ਰਾਤ ਕੋਇਟੇ ਵਿਚ
 ਸਨ। ੯ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਕੋਇਟੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਤੇ
 ਮਾਰਵਾੜ ਰੇਲਵੇ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਏ।

ਰਿਆਸਤ ਬਹਾਵਲਪੁਰ

ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਫਸਰ ਕਸਮਾਂ ਖਾ ਖਾਕੇ, ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਕਿ ਏਥੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਇਲਾਕੇ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਸਮਾਂ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕੀਤਾ, ਓਸੇ ਓਸੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਪਾਕਸਤਾਨ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਦਿਤਾ। ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਓਡਾਂ ਦੀ ਚੋਖੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਪੱਖੀਵਾਸ ਕੰਮ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਉਜਾੜਕੀਆਂ ਆਰੰਭੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਮਾਲ ਡੰਗਰ ਖੋਹਣੇ ਤੇ ਘਰ ਲੁਟਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਕਤਲ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹਫੜਾ-ਤਫੜੀ ਮੱਚ ਗਈ, ਤੇ ਕੁਛ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਲੀਗੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਛੇਤੀ ਆਰੰਭ ਦਿਤਾ।

+❖❖❖+ +❖❖❖+

ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਈਦ ਤੋਂ ਅਗਲ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਰ ਬਹਾ-
 ਵਲਪੁਰ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਗਿਆ। ਉਸ
 ਸ਼ਹਿਰ ਵਲੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਉਤੇ ਕਰਫੀਉ ਲੱਗਾ
 +❖❖❖+ +❖❖❖+

ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਰਫੀਉ

ਆਰਡਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਸੀ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਸਤੇ
 ਨਹੀਂ। ਲੀਗੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
 ਹੀ ਪਾੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ
 ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ
 ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਵੈਰ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਾਡਾ ਮਿਤ੍ਰ ਹਨ, ਪਰ
 ਅਸੀਂ ਸਿੱਖ ਕੋਈ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ। ਸੋ ਪਹਿਲੇ
 ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ, ਸਿਰਫ
 ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੁੱਟੇ ਸਾੜੇ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਤਲ
 ਕੀਤਾ। ਚਾਰ ਸੌ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ।
 ਬਾਕੀ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਸਮਾਂ ਮਿਲ ਗਿਆ,
 ਉਹ ਜਾਨਾਂ ਲੈਕੇ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਹਿੰਦੂ ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਇਹ
 ਸਭ ਕੁਛ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਕੋਈ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ
 ਸਿਰ ਆਈ ਬਲਾ ਨਿਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਪੈ ਗਈ ਹੈ,
 ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ
 ਹੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ
 ਓਵੇਂ ਹੀ ਬੀਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ
 ਨਾਲ ਬੀਤੀ ਸੀ। ਛੇ-ਸੱਤ ਸੌ ਦੇ ਲਗਪਗ ਹਿੰਦੂ
 ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਬਲਾ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਏਥ ਵੀ
 ਓਹਾ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿਣੇ ਪਏ, ਜੋ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ।
 ਫਿਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਾਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਢਕੇ ਕਈ
 ਦਿਨ ਤਕ ਏਥੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੭੭

੨੮ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਬਹਾਵਲ
 ਬਹਾਵਲ ਨਗਰ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
 ਨਗਰ ਏਥੇ ਅਸਲੀ ਵਸੋਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤੇ ਹਿੰਦੂ
 ਸਿਖ ਬਾਹਰੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੋ ਦਿਨ
 ਲੁਟ ਮਾਰ ਤੇ ਕਟਾ-ਵੱਢ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਬਾਈ ਤੇਏ ਸੌ
 ਜਾਨਾਂ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਤੇ
 ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਬ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੰਡੀ
 ਚਿਸਤੀਆਂ, ਰਹੀਮਯਾਰ ਖਾਂ, ਹਾਰੂੰਨਾਬਾਦ, ਫੋਰਟ
 ਅਬੱਸ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੀ ਲੁਟ ਮਾਰ ਹੋਈ, ਪਰ
 ਉਪਰਲੇ ਦੋਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਰਕੀ ਨਹੀਂ। ਬਾਕੀ ਗੱਲ ਰਹੀ
 ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਦਸ ਪਿੰਡ
 ਇਕੱਠੇ ਸਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਇਕ ਥਾਂ ਕੈਂਪ ਬਣਾ
 ਬੈਠੇ, ਪਰ ਇਕੱਲੇ ਦੁਕੱਲ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ
 ਹੋਇਆ। ਕੁਛ ਤਾਂ ਕਾਫਲੇ ਬਣਾਕੇ ਈਕਨੇਰ ਰਿਆਸਤ
 ਵਿਚ ਤੇ ਕੁਛ ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਦੂਰ
 ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਵਸੋਂ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਜਰਵਾਣਿਆਂ
 ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿੰਦੀ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਜਾਕੇ
 ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਪਹੁੰਚੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ
 ਰਖਿਆ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਲੈ ਆਈ।

ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਿਆਂ ਹੈ ਇਹ ਪਾਕਸਤਾਨ। ਲਖਾਂ
 ਜਾਨਾਂ ਤਬਾਹ ਹੋਈਆਂ, ਅਰਬਾਂ ਰੁਪੈ ਦਾ ਮਾਲ ਲੁਟਿਆ

ਫੂਕਿਆ ਗਿਆ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਤਵੰਤੀਆਂ ਦੇ ਸਤ ਤੋੜੇ ਗਏ,
ਤਾਂ ਜਾਕੇ ਇਸ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ
ਗਿਆ। ਜਦ ਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦਾ ਨਾਂ
ਰਹੇਗਾ, ਉਸ ਧਰਤੀ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਥੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦਾ
ਨਕਸ਼ਾ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਲੱਖਾਂ ਬੇਗੁਨਾਹਾਂ ਦੀਆਂ
ਆਂਹੀਂ ਤੇ ਹਉਕੇ ਉਠਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਮਿਸਟਰ ਮੁਹੰਮਦ
ਅਲੀ 'ਜਿਨਾਹ' ਦੀ ਲਹੂ ਭਰੀ ਤਸਵੀਰ. ਇਨਸਾਫ
ਪਸੰਦਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਸਦਾ ਘਿਰਣਾ ਦੀ ਪਾੜ
ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ।

ਪੰਜਵਾਂ ਕਾਂਡ

ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ

ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਦ ਬੇਗੁਨਾਹਾਂ ਦੇ ਖੂੰ
ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ
ਓਦੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਮਨ ਸੀ। ਓਧਰ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ
ਬਕਰੀਦ ਦੇ ਬੱਕਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਕੋਹੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ
ਏਧਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਵੱਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ
ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੁਕਰ ਸਕਦਾ, ਕਿ ਫਿਰਕੂ
ਫ਼ਸਾਦ ਦੀ ਅੱਗ ਕੇਵਲ ਓਥੇ ਹੀ ਭੜਕੀ, ਜਿਥੇ ਪਹਿਲ
ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸਦਾ ਜਵਾਬ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ
ਨੇ ਚੰਗਾ ਕਰਾਰੇ ਹੱਥੀਂ ਦਿਤਾ। ਓਥੇ ਰੋਜ਼ ਛੁਰਾ, ਕ੍ਰਿਪਾਨ
ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿਥ
ਉਤੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਚ, ਜਿੱਥੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬੜਾ
ਭਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ, ਬਿਲਕੁਲ ਅਮਨ ਰਿਹਾ। ਪੂਰਬੀ
ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ

ਸਿੱਖਾਂ ਪਹਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਅਮਨ ਪਸੰਦ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਗੋਂ ਦਲੇਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਭਾਵੇਂ ਕੁਛ ਕਰੀਏ, ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਅਗੋਂ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਚੁਕਣਗੇ। ਏਦੋਂ ਤਕ, ਕਿ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਲੀਡਰ ਵੀ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਭਜਾ ਦਿਆਂਗੇ, ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਓਵੇਂ ਵੱਸਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਬੜਾ ਭਾਰਾ ਟਪਲਾ ਖਾਧਾ। ਸਿੱਖ ਟਾਕਰੇ ਵਾਸਤੇ ਓਦੋਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਏ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਦਾ ਸਿੱਖ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਚੂੰ ਕਾਰ ਅਜ ਹਮਾ ਹੀਲਤੇ ਦਰ ਗੁਜਸਤ
 ਹਲਾਲਸਤ ਬੁਰਦਨ ਬ ਸਮਸ਼ੇਰ ਦਸਤ
 (ਜਦੋਂ ਕੰਮ ਸਾਰਿਆਂ ਹੀਲਿਆਂ ਤੋਂ ਲੰਘ ਜਾਵੇ, ਭਾਵ, ਜਦੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇ, ਓਦੋਂ ਮਰਦ ਦਾ ਹਕ ਹੈ, ਕਿ ਤਲਵਾਰ ਹਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਵੇ।]

ਏਸ ਅਸੂਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੇ। ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਲਟੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਾਹਨੇ ਦੇਣ ਲਗ ਪਏ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੮੧

ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ 'ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਰਹੇ । ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ, ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖ ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਰਗੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਦੇ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ।' ਕਿਸੇ ਅਭੋਲ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਛੁਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਹਿੰਦੇ : 'ਇਹ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਪਿਆ ਹੈ ।' ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਰੋਲਾ ਪਾ ਦੇਂਦੇ : 'ਸ਼ਕਾਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।' ਕਹਿੰਦੇ : 'ਸਿੱਖ ਦੀ ਵੱਖੀ ਵਿਚ ਛੁਰਾ ਬੜਾ ਠੀਕ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ ।' ਆਦਿ ।

ਅਜੇਹੇ ਨਿਤ ਦੇ ਤਾਹਨਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਅਣਖ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਉਹ ਕੁਛ ਕਰ ਵਿਖਾਵੇ । ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਬਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਭਰ ਕੇ ਉਛਲਨ ਲੱਗ ਪਿਆ । ਲੀਗ ਦੇ ਫਿਰਕੂ ਅਤਿਆਚਾਰ ਨੇ 'ਸਰਬਤ ਦਾ ਭਲਾ' ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਮਿਆਨੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਆਂਦੀਆਂ । ਤੇ ਉਹਨਾਂ 'ਜੋ ਅੜੇ ਸੋ ਝੜੇ' ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ।

ਪੁਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ ਸਭ
 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ
 ਜ਼ਿਲਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ । ਏਥੇ ਵੀ
 ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹਿਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ।
 ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੀ ਨਹਿਰ ਉਤੇ ਖਾਲੜੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ
 ਤਿੰਨ ਰਾਹੀ (ਦੋ ਸਿੱਖ, ਇਕ ਹਿੰਦੂ) ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ

ਮਾਰ ਦਿਤੇ । ਇਕ ਬੁਢਾ ਜਿਹਾ ਬੁਢਾਲ ਤਰਨ ਤਾਰਨ
 ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਉਤੇ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਇਕ ਦੋ ਹੋਰ
 ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੁਰਘਟਨਾਂ ਹੋਈਆਂ । ਭਰੋਵਾਲ
 ਤੇ ਵੈਰੋਵਾਲ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੋ ਦਿਨ
 ਨਾਅਰੇ ਵੀ ਲਾਏ । ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ
 ਸਬਰ ਤੋੜ ਦਿਤਾ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਇਕ
 ਵਾਰ ਬਾਰੂਦ ਦੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਭੜਕ ਉਠੇ । ਅਗਸਤ
 ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਧੂਹ ਲਈਆਂ ਰਾਹ
 ਵਿਚ ਜਾਂ ਖੇਡਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਿਲਿਆ,
 ਓਥੇ ਹੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਜਿਹੜਾ ਇਕੱਲਾ ਦੁਕੱਲਾ
 ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਉਹ ਜਿਉਂਦਾ ਘਰ ਨਾ
 ਪਰਤਿਆ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਹਿਰ ਵਿਕ ਵਿਚ
 ਰੋੜ੍ਹ ਦਿਤਾ । ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ੧੦-੧੨ ਮੌਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ।
 ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਤਕ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੮੦-੯੦
 ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ । ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਮਚ
 ਗਈ । ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਲੋਥਾਂ ਨਹਿਰ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿਤੀਆਂ
 ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਫਿਰ ਰਾਹਾਂ ਉਤੇ ਸਟੀਆਂ ਜਾਣ
 ਲਗੀਆਂ । ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੱਸਣ
 ਲੱਗ ਪਏ । ਜੰਡੋਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸੌ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਸਾਮਾਨ ਲੈਕੇ ਗੱਡੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਜਾਂ
 ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਧਾੜ ਆਣ ਪਈ । ਉਹਨਾਂ ਸਭ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੮੩

ਸਾਮਾਨ ਲੁਟ ਲਿਆ ਤੇ ਅਧਿਆਂ ਕੁ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਬਾਕੀ ਬਾਲ ਬੱਚੇ ਤੇ ਬੁਢੇ ਠੇਰੇ ਹੀ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਰਹਿ ਗਏ । ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ, ਪਰ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਤਕ ਨਾ । ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ ? ਲੋਕ ਸਮਝ ਗਏ, ਕਿ ਜਿਸਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪਵੇ ਉਹ ਜੋ ਚਾਹੇ ਕਰ ਲਵੇ, ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਫੜਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਫਿਰ ਤਾਂ ਆਏ ਦਿਨ ਕਈ ਕਈ ਪਿੰਡ ਉਜੜਨ ਲਗੇ ।

ਮੁਸਲਮਾਨੀਗ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਦੇ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ~~ਕੀ~~ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿੰਡ ਨਾਗੋ ਕੇ ~~ਨਾਗੋ~~ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਸ਼ਰਾਰਤ ਛੜੀ, ਤੇ ਇਕ ~~ਨਾਗੋ~~ ਹਿੰਦੂ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਇਸ ਨੇ ਬਲਦੀ 'ਤੇ ਤੇਲ ਪਾਇਆ । ਸਿੱਖ ਅਗ ਹੀ ਭੜਕੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਪਿੰਡ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਜਿਹੜੇ ਕਾਬੂ ਆਏ ਸਭ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ । ਸੌ ਦੇ ਲਗਪਗ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਨੱਸ ਕੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਤੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਜਾ ਵੜੇ । ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਡਰ ਗਏ । ਉਦਾਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਭਰੋਵਾਲ ਇਕਠੇ ਹੋਣ ਲਗੇ । ੧੧ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਕੋਲ ਪਿੰਡ

ਕੱਕੇ ਕੜਿਆਲੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ।
 ਕੱਕੇ ਕੜਿਆਲੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਦੇਹਾਂ ਪਾਸਿਆ ਤੋਂ ਗੋਲੀ
 ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦਸ
 ਵਜਦੇ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਿੰਡ ਛੱਡਕੇ ਨੱਸ ਤੁਰੇ। ਇਸ
 ਮੁਠਭੇੜ ਵਿਚ ਦੋ ਸਿੱਖ ਤੇ ਪੰਜਾਹ ਕੁ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ
 ਗਏ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਲੁਟ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਧਿਓਂ
 ਬਹੁਤੇ ਘਰ ਸਾੜ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਏਥੇ ਬਚਕੇ ਨਿਕਲੇ
 ਹੋਏ ਕੋਈ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਮਾਰ ਦਿਤੇ ਗਏ।
 ਫਿਰ ਸ਼ਹਾਬਪੁਤਾ, ਡਿਆਲ, ਪਲਾਸੈਰ, ਆਦਿ
 ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਇਕ ਇਕ
 ਕਰਕੇ ਖਾਲੀ ਕਰਾਏ ਗਏ। ਥਾਣਾ ਝੁਬਾਲ ਵਿਚ
 ਛਿਛਰੇਵਾਲਾ, ਭੋਜੀਆਂ, ਕੰਬੋ, ਭੁੱਚਰ ਆਦਿ ਪਿੰਡ
 ਲੁਟ ਤੇ ਸਾੜ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
 ਕੁਛ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਫੇਰ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨਾਂ
 ਸੁਣਕੇ ਹੀ ਹੌਸਲੇ ਹਾਰ ਜਾਂਦੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਉਦਾਲੇ
 ਫਤਹਿਪੁਰ, ਕੋਟ ਸੈਦ ਮਾਹਮੂਦ, ਵਡਾਲੀ ਆਦਿ
 ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸਭ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਤੇ ਕਢੇ ਗਏ।
 ਥਾਣਾ ਮਜੀਠਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ
 ਹਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ੧੫ ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ
 ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਸੋਂ ਵਿਚੋਂ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਘਰ
 ਬਾਰ ਛੱਡਕੇ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਏ ਸਨ। ਅਗਸਤ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੮੫

ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਕੇਵਲ ਭਰੋਵਾਲ, ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ,
ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਆਦਿ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ
ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ, ਬਾਕੀ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ।

ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਖ਼ਾਸ ਵਿਚ ਲੁਟ ਬਥੇਰੀ
ਹੋਈ, ਪਰ ਮੌਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਥੋੜੀਆਂ । ਸ਼ਹਿਰ
ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਹਿਸਾ ਸਾਰਾ ਲੁਟਿਆ
ਗਿਆ, ਤੇ ਅੱਸੀ ਫੀ ਸਦੀ ਮਕਾਨ ਸਾੜੇ ਗਏ । ਬਾਕੀ
ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੁਛ ਪੱਟੀ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਕੁਛ ਝੁਬਾਲ ਦੇ ਰਾਹ
ਪੈਦਲ ਚਲੇ ਗਏ ।

ਜਦ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗੱਡੀਆਂ 'ਤੇ
ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰੇਲ ਦੀ ਲਾਈਨ
ਪੱਟ ਕੇ ਏਹ ਰਾਹ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਤਰਨ ਤਾਰਨ
ਅੰਮਿਤਸਰ ਤੇ ਪੱਟੀ ਖੋਮਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਲਿਓਂ ਲਾਈਨਾ
ਤੋੜੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ
ਗੱਡੀਆਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ
ਲਈ ਉਸਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੀ ਏਧਰ
ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਦਿਤਾ ।

ਅੰਮਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਅੱਤ ਚੁਕੀ
ਸੀ । ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਆਖਰੀ ਟੱਕਰ
ਲੈਣ ਦੀ ਠਾਣ ਲਈ । ੧੩ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ

ਮੁਸਲਮ ਅਫਸਰਾਂ ਵਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮ
 ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਭੇਜੀ ਗਈ, ਕਿ ਏਸੇ ਦਿਨ ਹਿੰਦੂ
 ਹੱਥ ਪੋਲੀਸ ਤੇ ਫੌਜ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ
 ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਮੁੜ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ
 ਦੇਣ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਅਫਸਰ ਦੇ ਹੱਥ ਆ
 ਗਈ। ਉਹਨੇ ਮੁਸਲਮ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਉਸ
 ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਖੋਹ ਲਏ, ਤੇ ਫਿਰ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ
 ਕਹਿ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ
 ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ
 ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ
 ਲੱਗਣ ਦੀ ਕੋਈ ਗੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ੧੪ ਅਗਸਤ
 ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਵਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਗਿਆ
 ਤੇ ੧੮ ਅਗਸਤ ਤਕ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ
 ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਗਲੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਵੇਖੋ
 ਲੋਥਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗੇ ਪਏ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ,
 ਕਿ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਕੁ
 ਜਿਉਂਦੇ ਨਿਕਲਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਅਜ ਵੀ ਵੇਖੀਏ, ਤਾਂ
 ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨ ਨੇ
 ਇਸ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਉਸਾਰਿਆ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਹੀ
 ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕਿੰਨੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਉਜਾੜਿਆ ਹੈ।
 ਚੌਥੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਸ਼ਹਿਰ ਖੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਟ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੮੭

ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਸ਼ਰੀਫ ਪੁਰਾ ਮਹੱਲਾ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ,
ਕਿਉਂਕਿ ਓਥੇ ਕੈਂਪ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪਾਕਸਤਾਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਲੋਂ ਜ਼ੁਲਮੀ ਭਾਜੀ
ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਜਿਸਦਾ ਜਵਾਬ ਏਧਰੋਂ
ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ। ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦੀ
ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਛੇ ਸੌ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਹਦਰੇ
ਤੋਂ ਪਿਛਾਂਹ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਉਹ ਗੱਡੀ ਰੋਕ ਲਈ,
ਤੇ ਸਾਰੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਹ
ਲੋਥਾਂ ਦੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਗੱਡੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜੀ, ਤਾਂ
ਵੇਖਕੇ ਉਹ ਆਦਮੀ ਵੀ ਮਰਨ ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ
ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਹੜੇ ਕਦੇ ਕੀੜੀ ਮਾਰਨ
ਦੇ ਵੀ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਓਸੇ ਦਿਨ
ਜਲੰਧਰ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦੀ ਗੱਡੀ ਰੋਕ ਲਈ,
ਤੇ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ
ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਉਸ ਗੱਡੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜੀਅ ਵੀ
ਜਿਉਂਦਾ ਨਾ ਬਚ ਸਕਿਆ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਲੋਥਾਂ
ਦੀ ਭਰੀ ਗੱਡੀ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ, ਤਾਂ ਸਾਰੇ
ਤਰਬੱਲੀ ਮੰਚ ਗਈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਸਾਡੀਆਂ ਦੋ
ਗੱਡੀਆਂ ਅਮਨ ਨਾਲ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਆ ਗਈਆਂ।
ਜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਡੀ ਨਾ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ, ਤਾਂ
ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਬਚ ਕੇ ਨਾ

ਆਉਂਦਾ। ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ, ਏਧਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਓਹੋ ਕੁਛ
ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ।

ਇਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਹੋਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਦੇ ਹਾਲ ਖਤਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਭਰੋਵਾਲ ਤੋਂ ਬਲੋਚ
ਮਿਲਟਰੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਕਾਫਲਾ
ਪਾਕਸਤਾਨ ਨੂੰ ਤੁਰਿਆ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਭ
ਸਾਮਾਨ ਲੈਕੇ ਪਿੰਡੋਂ ਨਿਕਲੇ। ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ
ਵੇਖ ਕੇ ਬੜਾ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ, ਕਿ ਸਾਡੇ ਓਧਰੋਂ ਖਾਲੀ
ਹੱਥ ਆਉਣ ਤੇ ਇਹ ਸਾਮਾਨ ਲੈਕੇ ਜਾਣ। ਸਾਰਿਆਂ
ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਇਹ ਕਾਫਲਾ ਲੁਟ ਲੈਣਾ ਹੈ।
ਕਾਫਲਾ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਮਿਲਟਰੀ ਨੇ ਕਰਫੀਊ
ਲਾ ਦਿਤਾ। ਦੋ ਸਿੱਖ ਗਭਰੂ ਉਹਨਾਂ ਬਾਹਰ ਮਾਲ
ਚਾਰਦੇ ਮਾਰ ਦਿਤੇ। ਕਾਫਲਾ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਅੱਡੇ ਤੋਂ
ਲੈਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਦੋ ਮੀਲ ਤਕ ਬੈਠਾ
ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅਗੋਂ ਬਲੋਚ
ਮਿਲਟਰੀ ਨੇ ਸਟੇਨ ਗੰਨਾਂ ਦਾ ਫਾਇਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਿਤਾ ਸਿੱਖ
ਵੱਟਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਲੰਮੇ ਪੈ ਗਏ। ਫਾਇਰ ਬੰਦ ਹੋਇਆ,
ਤਾਂ ਉਹ ਉਠਕੇ ਕਾਫਲੇ ਵੱਲੋਂ ਵਧੇ। ਮਿਲਟਰੀ ਨੇ ਫੇਰ
ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ। ਸਿੱਖ ਫੇਰ ਲੰਮੇ ਪੈ ਗਏ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਬਲੋਚੀ ਫੌਜ ਨੇ ਸਟੇਨ ਗੰਨਾਂ ਦੇ ਫਾਇਰ
ਕੀਤੇ। ਚੌਥੇ ਫਾਇਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਭਜਕੇ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੮੯

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵਾਢ ਧਰ ਦਿਤੀ। ਹੁਣ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਰਲ ਮਿਲ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮਿਲਟਰੀ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਕਾਫ਼ਲਾ ਸਾਮਾਨ ਛਡਕੇ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕਰੇ। ਸੋ ਸਭ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੇਵਲ ਜਾਨਾਂ ਲੈਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਉਠ ਨੱਸੇ। ਏਸ ਮੁਠ ਭੇੜ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ੭ ਸਿੱਖ ਮਰੇ ਤੇ ਪੰਜਾਹ ਕੁ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕ੍ਰਿਪਾਨਾਂ ਤੇ ਬਰਛੀਆਂ ਨਾਲ ਮਰੇ। ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਬੰਦੂਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਫ਼ਲੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਲੁਟ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਇਲਾਕਾ ਪੱਟੀ

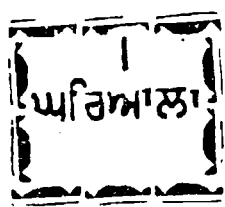
ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਤਸੀਲ ਕਸੂਰ ਅਟਸਟੇ ਅਧੋ ਅਧ ਵੰਡੀ ਗਈ ਸੀ। ਕਸੂਰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤੇ ਖੇਮ ਕਰਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ। ਕਸੂਰ ਦੇ ਪਾਕਸਤਾਨੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲੇ ਲਏ। ਪੱਟੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ੧੫ ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘਰ ਬਾਰ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ। ਜਦ ਹੱਦ ਬੰਦੀ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਗਿਆ, ਤਾਂ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਸਲਮ

ਨੈਬਨਲ ਗਾਰਡ ਤੇ ਫੋਜੀ ਟਰੱਕਾਂ ਉਤੇ ਕਢਣ ਲਗ ਪਏ। ਪੱਟੀ ਤੇ ਭਿੱਖੀਵਿੰਡ ਕਸੂਰ ਸੜਕ ਉਤੇ ਇਹ ਟਰੱਕ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਸੜਕ ਦੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਲੰਘਦੇ ਕਈ ਸਿਖ ਮੁਸਲਮ ਮਿਲਟਰੀ ਨੇ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿਤੇ। ਕਈ ਦਿਨ ਤਕ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸੜਕ ਹੀ ਸਿਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬੰਦ ਰਹੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਮਿਲਟਰੀ ਅਜੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੁਜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਿਖ ਵਧੇਰੇ ਭੜਕ ਉਠੇ, ਕਿ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਮਨਮੰਨੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਜੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਣਕੇਵੀ ਉਹ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਫੇਰ ਸਾਡਾ ਟਿਕਾਣਾ ਕਿਹੜਾ ਹੋਇਆ? ਸੋ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਇਕਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਵਡੇ ਗੜ ਸਨ: ਪੱਟੀ, ਬੂਰ, ਘਰਿਆਲਾ ਤੇ ਅਲਗੋਂ। ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਇਕਠੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ।

੨੪ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਦੋ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਓਥੇ ਛੇ ਸੱਤ ਅਲਗੋਂ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਮੁਸਲਮ ਮਿਲਟਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਲਾਰੀਆਂ ਵੀ

ਪੁਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਲਾਰੀ ਨਾਲਦੇ ਬੇਹ ਉਤੇ
 ਖੜੀ ਕਰਕੇ ਉਪਰ ਮਸ਼ੀਨਗੰਨ ਬੀੜਾ ਹੋਈ ਸੀ।
 ਦੂਜੀ ਲਾਰੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਫਿਰ ਰਹੀ ਸੀ।
 ਸਿਖ ਪੈਦੀ ਸੱਟੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਿਚ ਆਣ
 ਵੜੇ। ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਦੇਹੀ ਪਾਸੀ ਗੋਲੀ
 ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਪਾਨਾਂ ਤੇ
 ਬਰਛਿਆਂ ਨਾਲ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ
 ਭੱਜਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਾ ਰਹਿ ਗਿਆ।
 ਅੰਤ ਸੱਖਣੇ ਹੱਥੀ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਨਸ ਤੁਰੇ। ਇਕ ਲਾਰੀ ਅਗੇ ਤੇ ਇਕ ਪਿਛੇ, ਸਭ
 ਘਰਿਆਲੇ ਜਾ ਵੜੇ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਛੇ ਸਿੱਖ
 (ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਲਾਖਣਾ, ਦਰਸ਼ਣ ਸਿੰਘ ਸਰਾਇਚ,
 'ਦੇ ਸਿੰਘ ਦਫਤੂਹ ਦੇ, ਇਕ ਭੜਾਲਾਂ ਦਾ ਤੇ ਇਕ ਢੋਲਣ
 ਦਾ) ਤੇ ੭੦-੮੦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ
 ਲੁਟਿਆ ਗਿਆ।

੨੬ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵਰਨਾਲੇ
 ਵਰਨਾਲਾ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਵਰਨਾਲੇ ਵਾਲੇ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਿਨਾ ਲੜਾਈ ਦੇ ਘਰ ਬਾਰ
 ਮੂੰਢਾ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿੰਡ ਘਰਿਆਲੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਪਿਛੇ
 ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਲੁਟ ਲਿਆ। ਘਰਿਆਲਾ

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਪਿੰਡ ਖਾਲੀ ਹੋ ਕੇ ਏਥੇ ਆਣ ਇਕੱਠੇ

ਹੋਏ ਸਨ। ਏਸਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੨੦ ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ ਪੁਜ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਾਸਤੇ ਮੁਸਲਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡ ਤੇ ਬਲੋਚ ਮਿਲਟਰੀ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਲਾਰੀਆਂ ਵੀ ਆਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਪੱਕੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਸਟੇਨਗੰਨਾਂ ਤੇ ਬਰੇਨਗੰਨਾਂ ਸਨ। ਛੇ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ੨੬ ਅਗਸਤ ਚਾਰ ਵਜੇ ਘਰਿਆਲੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਛੇ ਸੱਤ ਸੌ ਸਿੰਘ ਘੋੜਿਆਂ 'ਤੇ ਅਸਵਾਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਛ ਪੈਨਸ਼ਨਰ ਫੌਜੀ ਵੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਬਾਰਾਂ ਬੋਰ ਦੀਆਂ, ੩੦੩ ਨੰਬਰ ਦੀਆਂ (ਪੱਕੀਆਂ) ਬੰਦੂਕਾਂ, ਵੇਸੀ ਪਸਤੌਲ, ਵੇਸੀ ਬੰਬ ਤੇ ਕੁਛ ਫੌਜੀ ਗਰਨੇਡ ਸਨ। ਮੁਸਲਮ ਫੌਜੀ ਲਾਰੀਆਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਫਿਰਕੇ ਰਾਖੀ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਕ ਲਾਰੀ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਬਰੇਨਗੰਨ ਬੀੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਕ ਸਿੱਖ ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਬਰੇਨਗੰਨ ਵਾਲਾ ਬਲੋਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਇਕ ਨੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਬਲੋਚ ਲਾਰੀ ਛੱਡਕੇ ਨੱਸ ਗਏ। ਉਹ ਨਸਦੇ ਹੋਏ ਦੋ ਬੰਦੂਕਾਂ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੬੩

ਵੀ ਲਾਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਛੱਡ ਗਏ, ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ
 ਗਈਆਂ। ਇਕ ਹੋਰ ਲਾਰੀ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਫਸ ਗਈ।
 ਸਿੱਖਾਂ ਉਸ ਉਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ, ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ
 ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਲਾਰੀ ਛੱਡਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ
 ਜਾ ਵੜੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲਾਰੀ ਦੇ ਟਾਇਰ ਕਟ ਦਿਤੇ।
 ਹੁਣ ਦੁਫੇਰਿਓ ਪਿੰਡ ਉਤੇ ਮੀਂਹ ਵਾਂਗ ਗੋਲੀ ਬਰਸਣ
 ਲੱਗੀ। ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ
 ਦੁੱਲੂ, ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕਾਦੀਵਿੰਡ, ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ
 ਸਹਾਰੀ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਫਤੂਹ ਆਦਿ
 ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਨ। ਜਥੇਦਾਰ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਉਗੜਾ ਆਪਣੀ
 ਕਾਰ ਉਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਦਾਰੂ ਸਿੱਕਾ ਪੁਚਾ ਰਹੇ
 ਸਨ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ।
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਿੰਡ ਛੱਡਕੇ ਨਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ
 ਦੁਫੇਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਸੀ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ
 ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਾਲਾ ਪਾਸਾ ਖ਼ਾਲੀ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਤੇ ਬਾਕੀ
 ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹੱਲਾ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੜ ਗਏ।
 ਅਖੀਰ ੨੭ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ੧੦ ਵਜ ਸਭ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਪਿੰਡ ਛੱਡਕੇ ਨੱਸ ਤੁਰੇ। ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ ਟਾਵਾਂ ਹੀ ਕੁਛ
 ਨਕਦ ਮਾਲ ਲੈਕੇ ਨਿਕਲਿਆ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਭ ਖ਼ਾਲੀ
 ਹੱਥੀਂ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਲੁਟ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਏਸ ਘਮਸਾਣ
 ਵਿਚ ੭੦-੮੦ ਸਿਖ ਤੇ ਸੱਤ ਕੁ ਸੌ

ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰਿਆ ।

ਬੂਹ ਇਸ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ ਬੂਹ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਹ ਪਿੰਡ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਢਾਹੇ ਦੇ ਉਤੇ ਹੈ । ਕੁਦਰਤੀ ਮੋਰਚੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਇਕ ਵਾਰ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਸਿਖ ਪਿਛੇ ਹਟ ਗਏ । ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਮੌਤ ਟਲ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਪਿਛੋਂ ਸਿਖ ਫੇਰ ਆਣ ਪਏ । ਇਸ ਵਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਬਾਰ ਛੁਡਕੇ ਨੱਸਣਾ ਪੈ ਗਿਆ । ਏਥੇ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਸਿਖ ਤੇ ੮੦-੯੦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰੇ । ਬਾਕੀ ਜਨਾਂ ਲੈਕੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਏ ।

ਪੱਟੀ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਸਿਰਫ ਇਕ ਦੋ ਮੌਤਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਉਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਨਹੀਂ । ਬੜਾ ਬੜਾ ਸਾਮਾਨ ਲੈਕੇ ਕੁਛ ਗੱਡੀ ਤੇ ਟਰੱਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਪੈਦਲ ਚਲਕੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ । ਸਰਹਦੀ ਕਸਬਾ ਹੈ । ਓਥੋਂ ਦੇ ਸਿਖ ਖੋਮ ਕਰਨ ਬੰਨੇਦਾਰ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸਭ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਮਨ ਨਾਲ ਕਸੂਰ ਜਾ ਪੁਜ । ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੯੫

ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਪਾਕਸਤਾਨ ਨੂੰ
ਨੱਸ ਗਏ ।

ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ

ਇਸ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਕਾਦੀਆਂ ਮਰਜ਼ਈ
ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਬੀ ਗੜ੍ਹ ਸੀ । ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ ਉਹ
ਸੋਚਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਤਸੀਲ ਬਟਾਲਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪਾਕਸਤਾਨ
ਵਿਚ ਜਾਵੇਗੀ । ਏਸੇ ਹੌਸਲੇ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ
ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਦਾ ਰੁਅਬ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ । ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ
ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਪਾਕਸਤਾਨ
ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਏਥੇ ਵੀ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਾਲਾ
ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ । ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਯਥਾ ਸ਼ਕਤ ਬਚਾਉ
ਵਾਸਤੇ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ
ਭਾਗ ਚੰਗੇ ਸਨ, ਕਿ ਤਸੀਲ ਸ਼ਕਤ ਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ
ਬਾਕੀ ਜ਼ਿਲਾ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ । ਹੱਦਬੰਦੀ
ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਟੁਟ
ਗਏ । ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਸ਼ਰਾਰਤ ਕਰਨੇ ਨਾ ਭਵੇਂ ।
ਬਟਾਲਾ ਆਦਿ ਕੋਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ।
ਪਰ ਹੁਣ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਧੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ
ਹਰ ਥਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲੀ ਤੇ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ

੨੬੬

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

ਕੀਤਾ। ਏਸ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਡਟਕੇ ਲੜਾਈ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਸੋ ਬਹੁਤੀ ਕਟਾ ਵਢ ਤੇ ਸਾੜ ਫੂਕ ਤੋਂ ਬਚਾਉ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਹਰਗੋਬਿੰਦਪੁਰਾ, ਬਟਾਲਾ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਘਰ ਬਾਰ ਲੁਟੇ ਗਏ, ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੁਛ ਸਿਧੇ ਰਾਵੀਓਂ ਪਾਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਕੁਛ ਕਾਦੀਆਂ ਆਦਿ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਕਾਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੈਂਪ ਸੀ, ਜੋ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਢਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਓਥੇ ਕੁਛ ਮਜ਼ਾਵਰ ਬੈਠੇ ਹਨ।

ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਪੁਰ

ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਏਥੇ ਕੁਛ ਗੜ ਗੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹੱਦ ਬੰਦੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਪਿਛੋਂ ਹਾਲਤ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਗੜ ਪਈ। ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਉੱਜੜਕੇ ਆਏ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਵੇਖਕੇ ਏਥੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਸਹਾਰ ਨਾ ਸਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਅਗਸਤ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਹੋਸ਼ਿਆਰ ਪੁਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਬਸਤੀਆਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਖਾਸ ਕਰ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਕੀ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਬਹੁਤਾ ਨੁਕਸਾਨ ਓਥੇ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੨੯੭

ਬਸਤੀ, ਨਵੀਂ ਬਸਤੀ, ਵੱਡੀ ਬਸਤੀ, ਬਸਤੀ ਗੁਲਾਮ
 ਹੁਸੈਨ, ਦੌਲਤ ਖਾਨ, ਦਾਉਦ, ਆਦਿ ਉਜਾੜ ਦਿਤੀਆਂ
 ਗਈਆਂ। ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਲੁਟ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕੋਈ
 ਮਕਾਨ ਅਗਨ ਭੇਟ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪੰਜ ਕੁ ਸੌ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ
 ਕੈਂਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਦਾਲੇ ਦੇ
 ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਤੇ ਬਾਕੀ
 ਖਾਲੀ ਹੱਥੀਂ ਨੱਸ ਭਜਕੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਜਾ ਪੁੱਜੇ।

ਨਾਰੋ ਨੰਗਲ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ,
 ਨਾਰੋ ਨੰਗਲ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਗੇਂ ਟਾਕਰੇ ਲਈ
 ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਕਾਨਾਂ
 ਉਤੇ ਬੜੇ ਪੱਕੇ ਮੋਰਚੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ
 ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਬਾਹਰੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ, ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਘਬਰਾ ਗਏ, ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਏਧਰ ਓਧਰ ਨੱਸਣ ਭੱਜਣ
 ਲੱਗ ਪਏ। ਸਿਖ ਪੈਂਦੀ ਸੱਟੇ ਬਰਛੀਆਂ ਲੈਕੇ ਪਿੰਡ
 ਵਿਚ ਵੜ ਗਏ, ਤੇ ਲੁਟ ਮਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ।
 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਤਾਬ ਨਾ ਰਹੀ। ਜਿਸ
 ਪਾਸੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹੋਇਆ, ਉੱਠ ਨੱਸਿਆ
 ੬੦-੭੦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਜਾਨਾਂ
 ਲੈਕੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ।

ਦਸੂਹਾ ਤਸੀਲ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ
 (ਦਸੂਹਾ) ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਮ
 ਅਖਬਾਰ ਇਸ ਤਸੀਲ ਨੂੰ ਪਾਕਸਤਾਨ
 ਵਿਚ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਅੱਡੀ ਚੋਟੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ
 ਸਨ। ੧੫ ਅਗਸਤ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਘਰ ਬਾਰ
 ਛੱਡਕੇ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ
 ਇਸ ਤਸੀਲ ਦਾ ਜਾਨੀ ਜਾਂ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ
 ਹੋਇਆ। ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੁਛ ਪਿੰਡਾਂ—ਮਸਤੇ ਵਾਲ,
 ਨੈਣ ਵਾਲ, ਆਦਿ—ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਹੋਏ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ
 ੮੦੦ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਗੜ੍ਹ ਸ਼ੰਕਰ ਵਿਚ ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ ਹੀ
 ਗੜ੍ਹ ਸ਼ੰਕਰ ਗੜ੍ਹ ਬੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ੧੫
 ਅਗਸਤ ਪਿਛੋਂ ਏਥੇ ਕੈਂਪ ਬਣ ਗਿਆ। ਕਸਬੇ ਦੇ ਤੇ
 ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ।
 ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਈਂ ਹਮਲੇ ਤਾਂ ਹੋਏ,
 ਪਰ ਮਾਮੂਲੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਬੜੇ
 ਥੋੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰੇ ਹਨ।

ਜ਼ਿਲਾ ਜਾਲੰਧਰ

ਏਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮਾਰਚ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਅਮਨ
 ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਹਾਮੀ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਬਾਬੂ ਲਾਭ
 ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ ੨੯੯

ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਹਥੋਂ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ।
 ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਾੜ ਲਈ
 ਬੈਠੇ ਸਨ । ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਬਹੁ
 ਗਿਣਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸਨ ।
 ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ
 ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰੀ ਕਰੀ ਬੈਠੇ
 ਸਨ, ਪਰ ਦੋਵੇਂ ੧੫ ਅਗਸਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ
 ਸਨ, ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ੧੫ ਨੂੰ
 ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਬਣ
 ਗਈਆਂ, ਪਰ ਹੱਦ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਹੋਇਆ । ਏਸੇ
 ਦਿਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮਹੱਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ
 ਕਰਨ ਦੀ ਸਕੀਮ ਬਣਾ ਲਈ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲੀਡਰ
 ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਂ ਪਹਿਲਵਾਨ ਸੀ । ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ
 ਗੋਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ । ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਮਦਦ
 ਵਾਸਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਮੰਗਾ ਲਏ ।
 ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੱਤ ਵਜੇ ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ
 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਕਿਸੇ ਨੌਜਵਾਨ
 ਨੇ ਦਸਤੀ ਬੰਬ ਸਟਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਂ
 ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਮਰਨ ਦੀ ਡੇਰ ਸੀ, ਕਿ
 ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਵਧ ਗਏ । ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰ 'ਤੇ
 ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ । ਜੋ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ

ਤਲਵਾਰ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਛ ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵੀ ਲਾਈ ਗਈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਥਾਈਂ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਸੈਂਕੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ (ਗੁੱਜ਼ਾ, ਦਾਨਸ਼ਮੰਦਾਂ, ਸ਼ੇਖਾਂ, ਆਦਿ) ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਫਿਰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕੈਂਪ ਬਣਾ ਦਿਤਾ, ਜਿਥੋਂ ਉਹ ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਗੱਡੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਪੈਦਲ ਚਲ ਕੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ।

[ਪਿੰਡ] ਸ਼ਹਿਰ ਪਿਛੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਕੋਈ ਪਿੰਡਾਂ ਉਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਲਟੇ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਹੱਲੇ ਬੋਲ ਦਿਤੇ, ਤਾਂ ਅਗੋਂ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਖਲੋ ਨਾ ਸਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੇਸੀ ਬੰਬ ਤੇ ਪਸਤੌਲ ਧਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ। ਜੰਡ, ਚਨਕੋਈ, ਨੂਰਪੁਰ, ਧੋਗੜੀ, ਜੱਸੋਵਾਲ, ਆਦਿ ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਕੁਛ ਪਿੰਡ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਵੀ ਸਾੜੇ ਗਏ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਬਾਕੀ ਘਰ ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਨੂੰ ਹੋ ਤੁਰੇ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੦੧

ਕੁਛ ਬਦਨਸੀਬ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸਿੱਖਾਂ
 ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਤੋਂ ਤਾਂ ਬਚ ਗਏ, ਪਰ
 ਮੌਤ ਤੋਂ ਨਾ ਬਚ ਸਕੇ। ਜਿਸ ਪਾਕਸਤਾਨ
 ਬਦਲੇ ਓਹਨਾਂ ਐਨਾ ਉੱਦਮ ਤੇ ਪਾਪ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ
 ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣਾ ਵੀ ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
 ਦਾ ਸੱਠ ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ
 (ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ) ਉਤੇ ਵੇਈ ਨਦੀ ਦੇ ਪੁਲ ਕੋਲ ਬੈਠਾ
 ਸੀ। ਇਕ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਢਿਲਵਾਂ ਕੋਲ ਤੇ
 ਇਕ ਏਨਾ ਕੁ ਹੀ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਓਧਰੋਂ
 ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾੜਾ ਪਿਆ ਤੇ ਓਧਰੋਂ ਐਨੀਆਂ
 ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾ ਆਏ,
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਪਿਛਲੇ ਸੌ ਸਾਲ ਤਕ ਨਹੀਂ
 ਮਿਲਦੀ। ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਨਦੀ ਵੇਈ ਵਿਚ ਏਨਾ ਪਾਣੀ
 ਆਗਿਆ, ਕਿ ਉਸਨੇ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦਾ ਪੁਲ ਮੁਢੋਂ
 ਹੀ ਪੁੱਟ ਦਿਤਾ ਤੇ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਤੋੜ ਦਿਤੀ। ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ
 ਜਲੰਧਰ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦੇ ਥਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਅਸਲੋਂ ਗ਼ਰਕ
 ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਕਾਫ਼ਲੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ
 ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੋ ਗਏ। ਕੇਵਲ ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ ਤੇ
 ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੀ ਹੱਦ ਅੰਦਰ ਹੀ ਦੋ ਲਖ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਰੜ੍ਹ ਗਿਆ।

ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ

[ਖੋਖਰੀ] ਇਸ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿੰਡ
[ਅਰਾਈਆਂ] ਖੋਖਰੀ ਅਰਾਈਆਂ ਤਸੀਲ ਮੋਗਾ ਵਿਚ ਗੜ
ਬੜ ਹੋਈ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ
ਅੱਤ ਚੁਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਏ ਦਿਨ ਭੜਕਾਉ ਨਾਅਰੇ
ਲਾਉਣੇ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਾਹਨੇ ਵੇਣੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ
ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਰਾਰਤ ਤੋਂ ਝਗੜਾ ਵਧ ਗਿਆ। ਪੰਜ
ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਖੋਖਰੀ ਉਤੇ ਹਮਲਾ
ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਅਗੋਂ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ
ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਅਗੇ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ। ਇਸ
ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਵੀਹ ਪੰਝੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ
ਏਨੇ ਕੁ ਹੀ ਫੱਟੜ ਹੋਏ। ਇਸ ਅੱਗ ਨੂੰ ਫੌਜ ਨੇ ਅਗਾਂ
ਨਾ ਵਧਣ ਦਿਤਾ, ਸਗੋਂ ਏਥੇ ਦਾ ਏਥੇ ਹੀ ਦਬਾ ਦਿਤਾ।

[ਮੋਗਾ] ੧੮ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਮੋਗੇ ਵਿਚ
[] ਫਸਾਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੇਵ ਸਮਾਜ ਸਕੂਲ ਦੇ
ਨਾਲ ਦੀ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਛੇ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ
ਇਕੱਠੇ ਹੋਕੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਮਸੀਤ
ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਉਤਾਂਹ ਨੂੰ ਵੇਸੀ ਪਸਤੌਲਾਂ
ਦੇ ਫਾਇਰ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ,
ਕਿ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਭੈ ਭੀਤ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਕੁਛ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੦੩

ਮਨਚਲਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਭੁਲ ਕੀਤੀ : ਹਿੰਦੂ ਚਮਿਆਰਾਂ ਦੇ ਕੁਛ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਤੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਅਗੇ ਹੀ ਭਰੇ ਪੀਤੇ ਪਏ ਸੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਬਲਦੀ 'ਤੇ ਤੇਲ ਪਾਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਾਂਬੜ ਮਚ ਉਠੇ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਜੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਹੀ ਰਹੇ ਸੀ, ਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮੋਗਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਲੁਟ ਮਾਰ ਮਚ ਕਈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮੁਸਲਮ ਹਿੱਸਾ ਲੁਟ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕੁਛ ਮਕਾਨ ਵੀ ਸਾੜੇ ਗਏ। ਸੈਂਕੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਜੋ ਬਚੇ, ਉਹ ਮਿਸ਼ਨ ਅਹਾਤੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ।

ਤਸੀਲ
ਜ਼ੀਰਾ

ਤਸੀਲ ਜ਼ੀਰਾ ਵਿਚ ਫ਼ਸਾਦ ਬਲੋਚ ਮਿਲਟਰੀ ਦੇ ਪੈਰੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਟਰੱਕ ਮਖੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਉਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਕਾਰਨ ਫ਼ਾਇਰ ਕੀਤੇ। ਸਾਮਣਿਓਂ ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਥਾਨੇਦਾਰ ਹਲਕਾ ਮਖੂ ਤਿੰਨ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਸਣੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਮਿਲਟਰੀ ਨੂੰ ਵਰਜਿਆ, ਕਿ ਬਿਨਾ ਕਾਰਨ ਫ਼ਾਇਰ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਾਲਾਤ ਅਗੇ ਹੀ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਸਿਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ, ਕਿ ਬਲੋਚ ਮਿਲਟਰੀ ਨੇ

ਬਾਨੇਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਉਸ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਸਿਪਾਹੀ, ਇਕ
 ਹੋਰ ਸਿਖ ਤੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ (ਛੇ ਆਦਮੀ) ਗੋਲੀ ਨਾਲ
 ਉਡਾ ਦਿਤੇ। ਇਹ ਖਬਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ, ਤਾਂ
 ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਹੋਵੇ ਵਧ ਗਈ। ਨਾਲ
 ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਵਧ ਗਏ।
 ਨੀਲੇ ਵਾਲੇ ਨੀਲੇ ਵਾਲੇ ਤੇ ਕਰਮੂ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
 ਨੇ ੨੦ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਭੰਗਾਲੀ ਕਲਾਂ
 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਘਰ ਸਾੜ
 ਦਿਤੇ ਗਏ। ਛੇ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਕ ਸਿੰਘਣੀ ਕਤਲ
 ਕੀਤੇ ਗਏ। ਦੋ ਸਿੱਖ ਲੜਕੀਆਂ ਘੋਰੇ ਵਿਚ ਆ
 ਗਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ
 ਦਿਤੀਆਂ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਖਬਰ ਸੁਣਕੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿਖ
 ਆਣ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਜਕੇ
 ਨੀਲੇ ਵਾਲੇ ਜਾ ਵੜੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬੀਬੀਆਂ
 ਜੀਉਂਦੀਆਂ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਲਈਆਂ। ਨੀਲੇ ਵਾਲੇ
 ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੜਨ ਨੂੰ
 ਤਿਆਰ ਖਲੇ ਸਨ। ਸਿਖ ਸਭੇ ਛੇ ਸੌ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ
 ਆਪਣੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਤੇ
 ਅਗਾਧ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਕੇ ਨੀਲੇ ਵਾਲੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ
 ਦਿਤਾ। ਚਾਰ ਸਿਖ ਤੇ ਤੀਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ।
 ਬਾਕੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਿੰਡ ਛੱਡਕੇ ਕਰਮੂ ਵਾਲੇ ਜਾ ਵੜੇ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੦੫

ਕਰਮੁ ਵਾਲਾ
 ੨੧ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਿਖਾਂ ਕਰਮੁ ਵਾਲੇ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ। ਓਥੇ ਮੁਸਲਮ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੌਂ ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ ਪੁਜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਘੋਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਘੋਰਾ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਹਮਲਾ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ੨੨ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਦੋਪਹਿਰ ਤਕ ਮੁਕ ਗਈ। ੨੫ ਸਿਖ ਮਰੇ ਤੇ ੮ ਫੱਟੜ ਹੋਏ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਕਤਲ ਹੋਏ ਤੇ ਸੱਤ ਅੱਠ ਸੌ

ਚੋਟੀਆਂ
 ਜ਼ਖਮੀ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਨੱਸਕੇ ਚੋਟੀਆਂ ਕਲਾਂ ਜਾ ਲੁਕੇ। ੨੩ ਨੂੰ ਸਿਖਾਂ ਓਥੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅਗੇ ਅਗੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਸਿਖ ਭਜੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਟਾਕਰਾ ਤਾਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਅਸਲੋਂ ਟੁਟ ਹੋਏ ਸਨ। ਏਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਪੰਜ ਸਿਖ ਮਰੇ ਤੇ ਦੋ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਸਨ, ਤੇ ਪੰਜ ਸੌ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਚੋਟੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਉਹ ਜ਼ੀਰੇ ਵਲ ਭੱਜੇ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਵਾਢੀ ਧਰੀ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਚਾਰ ਮੀਲ ਵਿਚ ਲੋਥਾਂ ਹੀ ਲੋਥਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਤਲਵੰਡੀਆਂ

ਜ਼ੀਰੇ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਜੱਲੇ ਖਾਂ ਮੰਗੇ ਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਲਵੰਡੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਕੋਲ ਹਨ। ਉਥੇ ਚੌਦਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲੀਡਰ ਚੌਧਰੀ ਮੁਖਤਿਆਰ ਸੀ। ਉਥੇ ਛੇ ਘਰ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਪੰਝੀ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਤੜਕੇ ਹੀ ਘਰ ਛਡਕੇ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨੇ ੮ ਵਜੇ ਉਹ ਛੀਏ ਘਰ ਸਾੜ ਦਿਤੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਢੋਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਪਿੰਡ ਬਦਰੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵਧੇ। ਅਗੋਂ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਰ ਪਾਕੇ ਥਾਨਾ ਜ਼ੀਰਾ ਦੀ ਪੋਲੀਸ (ਥਾਨੇਦਾਰ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ*, ਦੋ ਹਵਾਲਦਾਰ ਤੇ ਛੇ ਸਿਪਾਹੀ) ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਕਰਾਉਣੀ ਚਾਹੀ। ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਪੁਲੀਸ ਉਤੇ ਹੀ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਣੀਆਂ ਆਰੰਭ ਦਿਤੀਆਂ। ਹਵਾਲਦਾਰ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਠੱਲ੍ਹਿਆ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨਾਂ 'ਸਤਿ

*ਤਸੀਲ ਜ਼ੀਰਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲ ਥਾਨੇਦਾਰ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਵਾਏ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੦੭

ਸੀ ਅਕਾਲ' ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਛਡਕੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ ।
 ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਛਲਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਆਉਂਦਿਆਂ
 ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਜ ਕੇ ਤਲਵੰਡੀ ਜੱਲੇ ਖਾਂ
 ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ, ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ
 ਹੋਏ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਡਟ ਗਏ । ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ
 ਸਟੇਨਗੰਨਾਂ, ਪੱਕੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਸਾਢੇ ਸੱਤ
 ਇੰਚ ਚੌੜੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਵੈਸੀ ਤੋਪਾਂ ਸਨ । ਸਿੱਖਾਂ
 ਕੋਲ ਕੁਛ ਵੈਸੀ ਪਸਤੌਲ, ਤਿੰਨ ਬਾਰਾਂ ਬੋਰ ਦੀਆਂ
 ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਤਲਵਾਰਾਂ ਬਰਛੇ ਹੀ ਸਨ । ਪਿੰਡ ਦੇ
 ਉਦਾਲੇ ਘੇਰਾ ਪੈ ਗਿਆ । ੧੦ ਵਜੇ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤਕ
 ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ । ਨੱਸਣ ਵਾਸਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਿੰਨ
 ਵਾਰ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਤਿੰਨੋਂ ਵਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ
 ਘੇਰ ਕੇ ਅੰਦਰ ਵਾੜ ਦਿਤੇ । ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਵੀ ਕਟਾ ਵਢ
 ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ । ਏਨੀ ਤਿਆਰੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ
 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੌਲੇ ਟੁਟ ਗਏ । ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ
 ਅਸਲੋਂ ਧੌਣਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਮਰੇ । ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ
 ਅਗੋਂ ਹਥ ਹਲਾਉਣ ਦਾ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ।
 ਏਸ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਹੋਏ ਤੇ
 ਇਕ ਜ਼ਖ਼ਮੀ । ਪਰ ਇਸਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ੯ ਹਜ਼ਾਰ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਸਭ ਕਮਰ, ਹਵੇਲੀਆਂ ਤੇ
 ਗਲੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈਆਂ । ਇਹ ਸੀ

੨੫ ਅਗਸਤ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਤੇ ਤਲਵੰਡੀ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਲਹੂ ਡੁਲਾ। ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਏਥੇ ਬਚਕੇ ਨਿਕਲ ਸਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਢੋਲੇ ਵਾਲੇ ਜਾ ਜਾਨ ਲਕਾਈ।

ਧਰਮ ਕੋਟ

ਧਰਮ ਕੋਟ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਗੜ ਬੜ ਹੋਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਮ ਕੋਟ ਤੇ ਢੋਲੇ ਵਾਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ, ਜੋ ਫੌਜ ਦੀ ਰਖਿਆ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਪਾਕਸਤਾਨ ਜਾ ਪੁੱਜੇ।

ਮਖੂ

ਇਲਾਖਾ ਮਖੂ ਵਿਚ ਤਲਵੰਡੀ ਨਪਾਲਾਂ ਦਾ ਮਹਿੰਦੀ ਖਾਂ ਬੜਾ ਤਕੜਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਲਾਗਲੇ ਪਿੰਡ ਮਰਹਾਣੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਕੁਛ ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਤੀ। ਓਥੇ ਦੇ ਸਿਖ ਬਾਹਰੋਂ ਜਥੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਿਕਲੇ, ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਡਰਦੇ ਪਿੰਡ ਛੱਡਕੇ ਉਠ ਨਸੇ। ਮਹਿੰਦੀ ਖਾਂ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਬਣਾਕੇ ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਕੁਛ ਦਿਹਾੜੇ ਉਹ ਵਰਿਆਓਂ ਪਾਰ ਓਥੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਅਗਾਂ ਨਿਕਲਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਾ ਲੱਭਾ, ਤਾਂ ਭੌਂਕੇ ਫੇਰ ਮਖੂ ਤੋਂ ਡੇਢ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿਥ ਉਤੇ ਕੋਟ ਕਾਇਮ ਖਾਂ ਆ ਬੈਠਾ। ਇਹ ਕਾਫ਼ਲਾ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੂਰ ਤਕ ਖਿਲਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਗਿਤਣੀ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੦੯

੬੦ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲਗਪਗ ਸੀ। ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵੀ
 ਲੱਗੇ ਕਾਫਲੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ।
 ਮਹਿੰਦੀ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੋਂਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ।
 ਉਸਨੇ ਕਾਫਲੇ ਵਿਚੋਂ ਰੁਪਇਆ ਜੀਆਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ
 ਨਾਲ ਇਸ ਲਈ ਰਕਮ ਇਕਠੀ ਕੀਤੀ, ਕਿ
 ਪਾਕਸਤਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ
 ਹੈ। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਭਰਾ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਗੁੱਦਾ
 ਤੇ ਬਿਛਨ ਸਿੰਘ ਮਰਹਾਣਾ ਨੂੰ ਪੰਜੀ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਦੇ ਕੇ
 ਮਹਿੰਦੀ ਖ਼ਾਂ ਰਾਤੇ ਰਾਤ ਬੇੜੀ ਉਤੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਜਾ ਪੁਜਾ,
 ਪਰ ਨਾਲਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਸਿਖਾਂ ਗੋਚਰੇ ਛੱਡ ਗਿਆ।
 ੧੭ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ੮ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਕਾਫਲੇ ਉਤੇ
 ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕੁਛ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ।
 ਸਿਖ ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੋਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਗੋਂ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੁਕਿਆ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਦੀ
 ਕਢੀ ਹੋਈ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਵੇਖਕੇ ਧੌਣ ਨੀਵੀਂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ
 ਸਨ। ਦੋ ਮਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਚਾਰ ਐਵੇਂ ਲਾਗੇ ਲੰਮੇ ਪੈ
 ਸਨ। ਮਾਰਿਆ ਉਹ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਹੀ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਇਸ
 ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ
 ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਠਿਆਂ ਪਿਆਂ ਨੂੰ
 ਮਾਰਨਾ ਸਿਖੀ ਅਸੂਲ ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ

ਜੋ ਕੁਛ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਕੁਛ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਫਲੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਤਰਸ ਯੋਗ ਸੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਮੁੰਡੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੰਢੜੀਆਂ ਫੋਲਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਰਜਣ। ਕਿਸੇ ਗਭਰੂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਮਾਪਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਉਠ ਕੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਉਹਦੇ ਮਗਰ ਨੱਸ ਉਠਦੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ, 'ਜਾਂ ਸਾਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਚਲ ਤੇ ਜਾਂ ਮਾਰ ਜਾ।' ਜੇ ਸੱਚ ਪੁਛੋ, ਤਾਂ ਇਹ ਐਨੇ ਘੋਰ ਅਤਿਆਚਾਰ ਇਕ ਆਦਮੀ-ਮਿਸਟਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ— ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹੋਏ। ਇਹ ਬਚਿਆ ਕਾਫਲਾ ਪਾਕਸਤਾਨ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਫਲਾ ਏਥੇ ਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਦਰਿਆ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਿਆ।

੨੧ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਮੁਕਤਸਰ ਵਿਚ ਮੁਕਤਸਰ ਫਸਾਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਦੇ ਘਰ ਬੰਬ ਸੁਟਿਆ। ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਭੜਕ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬਾਰ ਲੁਟੇ ਗਏ। ਕੁਛ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਮਲੇ ਹੋਏ ਤੇ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੧੧

ਗਏ । ਬਾਕੀ ਸਭ ਮਿਲਟਰੀ ਦੀ ਰਖਿਆ ਵਿਚ ਕਾਫਲੇ ਬਣ ਕੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ ।

✠ ✠ ✠ ✠ ✠
 ✠ ✠ ✠ ✠ ✠
 ✠ ✠ ✠ ✠ ✠
 ✠ ✠ ✠ ✠ ✠

 ਫਾਜ਼ਲਕਾ ਤਸੀਲ ਵਿਚ ਨਵਾਬ ਮਮਦੋਟ ਦਾ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ । ਜਦ ਉਹ ਪਾਕਸਤਾਨ ਚਲਿਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਪਿਛੇ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਹਮਲੇ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਉਜਾੜ ਦਿਤੇ । ਸੈਂਕੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਜਾਨਾਂ ਲੈਕੇ ਦਰਿਆ 'ਤੇ ਪਾਰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ।

✠ ✠ ✠ ✠ ✠
 ✠ ✠ ✠ ✠ ✠
 ✠ ✠ ✠ ✠ ✠
 ✠ ✠ ✠ ✠ ✠

 ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ੧੯ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ੯ ਵਜੇ ਗੜਬੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਦਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਤਲ ਹੋਇਆ । ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸਾਢੇ ਨੌਂ ਵਜੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਕੀਮ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ । ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੋਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ । ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨੌਂ ਵਜੇ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਗੜਬੜ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਖੂਨ ਖਰਾਬਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਕਰਫੀਊ ਲਾ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਟਰੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਕਢ ਦਿਤਾ । ਏਧਰੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਟਰੱਕ ਕਸੂਰ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਓਧਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਏਧਰ

ਆ ਰਹੇ ਸਨ । ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਫਤੇ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਜ਼ਿਲਾ
 ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਸ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਮਰੇ ਹਨ ।

ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ

ਲੁਧਿਆਣਾ ਖਾਲਸਈ ਜ਼ਿਲਾ ਹੈ । ਮੁਸਲਮ
 ਲੀਗੀ ਏਥੇ ਵੀ ਸ਼ਰਾਰਤ ਛੇੜਨੇ ਨਾ ਭਵੇ । ੧੨ ਮਾਰਚ
 ਨੂੰ ੩ ਵਜੇ ਓਹਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਖ ਕਤਲ ਕਰ
 ਦਿਤਾ । ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਓਸੇ ਦਿਨ ਕਰਫੀਊ ਲਾ ਦਿਤਾ ।
 ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕੇਵਲ ਦੋ ਘੰਟੇ ਕਰਫੀਊ ਖੁਲ੍ਹਾ, ਤਾਂ
 ਲੀਗੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਸਿਖ ਹੋਰ (ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਪੁਰ
 ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਦਾ) ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਇਕ ਦਸਵੀਂ
 ਜਮਾਤ ਦਾ ਸਿਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ।
 ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਭੜਕ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਤਾਂਗੇ ਵਾਲਾ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰ ਦਿਤਾ । ਕੁਛ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਹਰ ਵੀ
 ਮਾਰੇ ਗਏ । ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਕਰਫੀਊ ਲਾ ਕੇ ਗੜ ਬੜ
 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ । ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਅਮਨ ਨਾਲ ਬੀਤ
 ਗਏ । ਸ਼ਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬੜੀ
 ਗਿਣਤੀ ਸੀ । ਸਾਰੀ ਵਸੋਂ ਵਿਚੋਂ ੭੦ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ,
 ੩੦ ਹਜ਼ਾਰ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮਸਾਂ ੪ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਖ ਸਨ ।
 ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਮਾਣ ਉਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਫੇਰ ਅਮਨ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੧੩

ਭੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ੨੫ ਮਈ ਨੂੰ ਕਰੀਮ ਪੁਰੇ ਵਿਚ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੂੰ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਜੋ ਕੁਛ ਘੰਟਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਪੁਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਵੀ ਕੁਛ ਅਜੇਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਭੜਕਣ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਜੋਸ਼ ਦੁਆਇਆ। ਕਾਂਗਰਸੀ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਜ਼ਿਲੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਾਸਤੇ ਬਲੋਚ ਮਿਲਟਰੀ ਲੈ ਆਂਦੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਦੇ ਮਰਨ ਦਾ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵੇਖ ਸਕਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਿਆਰੇ ਲਗਦੇ ਸਨ।

ਬਲੋਚ ਮਿਲਟਰੀ ਨੇ ਅਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਅੱਤ ਚੁਕ ਲਈ। ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜੇਹੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਜਿਉਂਦੀ ਕੌਮ ਸਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਕੋਕਰੀ ਵਿਚੋਂ ਬਲੋਚ ਫੌਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਕੇ ਲੈ ਗਏ, ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਦਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਲੋਚਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਇਕ ਦੋ ਥਾਈਂ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਕੀਤੇ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਭੜਕ

ਉਠੇ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋਗਿਆ । ਅੰਤ ੧੫
 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉਤੇ ਹਮਲਾ
 ਕਰ ਦਿਤਾ । ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਲੁਟਿਆ ਗਿਆ । ਕੁਛਕੁ
 ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗਾਂ ਵੀ ਲੱਗੀਆਂ, ਪਰ ਮਾਮੂਲੀ,
 ਬਹੁਗਿਣਤੀ, ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਤੇ ਬਲੋਚ ਮਿਲਟਰੀ ਦੀ
 ਸਹਾਇਤਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਟਾਕਰਾ
 ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ । ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ
 ਤੁਰੇ । ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਬੜੇ ਥੋੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰੇ,
 ਪਰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬੜੇ ਥੋੜੇ ਪਹੁੰਚੇ । ਘਰੋਂ
 ਬਹੁਤੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਬੁਢੇ ਨਾਲੇ ਕੋਲ ਕੈਂਪ
 ਵਿਚ ਬਹਿ ਗਏ, ਤੇ ਕੁਛ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਕੰਢਿਆਂ
 'ਤੇ । ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਫਲੌਰ ਤਕ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀ
 ਵੈਠੇ ਸਨ । ਪਿਛੋਂ ਚੜ੍ਹਾ ਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਲੱਖ ਕੁ
 ਆਦਮੀ ਉਸ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਿਆ ।

ਜਦ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਤਾਂ
 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾ ਬਚਾ ਸਕੀ ।
 ੩੧ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਘੰਮਾ ਘਰਾਲਾ
 ਘੰਮਾ ਘਰਾਲਾ (ਤਸੀਲ ਸਮਰਾਲਾ) ਵਿਚ ਫਸਾਦ
 ਹੋ ਗਿਆ । ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ੧੧
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਤਲ ਹੋਏ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੧੫

ਪਹਿਲੀ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦਲੇਆਂ ਉਤੇ
 ਇਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਆਣ ਪਿਆ। ਦੋ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਤਿੰਨ ਜ਼ਖਮੀ
 ਹੋਏ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਭਜਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਜਾ
 ਲੁਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਨ ਪਿਆਂ ਦੀ ਲੱਜ ਪਾਲੀ ਤੇ
 ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾ ਲਈਆਂ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕੁਛ
 ਘਰ ਲੁਟਕੇ ਤੇ ਸਾੜਕੇ ਜਥਾ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਿਆ।
 ੩ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਨਾਰੰਗਵਾਲ ਉਤੇ
 ਨਾਰੰਗਵਾਲ ਹਮਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਛ ਮਕਾਨ ਸੜੇ ਤੇ
 ਕੁਛ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਅੱਗੋਂ
 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵੀ ਜਵਾਬੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ
 ਦਿਤੀ। ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਏ ਪੁਰ, ਸਨੇਤ ਤੇ ਭੁੱਟੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ
 ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗਾਂ ਲਾਈਆਂ।
 ਇਸ ਲਲਕਾਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਸਹਾਰ ਨਾ ਸਕੇ। ਉਹ
 ਇਕੇ ਵੇਰਾਂ ਭਾਂਬੜ ਬਣਕੇ ਭੜਕ ਉਠੇ। ਓਧਰ ੧੫
 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ
 ਓਧਰ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਤਲਵਾਰਾਂ ਧੂਹਕੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ
 ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਉਤੇ ਤੇ ਰਾਹਾਂ ਵਿਚ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ।

ਲਲਤੋ ਵੱਡੀ ਉਤੇ ਹਮਲਾ । ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
 ਅਗੋਂ ਮਾਮੂਲੀ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹ
 ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਹੀ ਕਾਰਨ
 ਬਣਿਆਂ । ਏਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ੬੦੦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ
 ਗਏ । ਨਾਲ ਹੀ ਖੇੜੀ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋ
 ਗਿਆ । ਓਥੇ ੫੦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਤਲ
 ਹੋਏ । ਇਕ ਹੋਰ ਜਥੇ ਨੇ ਪਿੰਡ
 ਕਾਲਕ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ੧੦੦
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ ।
 ਗੁੱਜਰਵਾਲ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੜੇ ਆਕੜੇ
 ਹੋਏ ਸਨ । ਉਹ ਜਥੇ ਹਥੋਂ ਆਪਣੇ ਦੋ
 ਸੌ ਆਦਮੀ ਮਰਵਾਕੇ ਪਿੰਡ ਛੱਡਕੇ ਨੱਸ ਗਏ ।

ਸਰਾਭਾ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਪਸਤੌਲਾਂ,
 ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਬੰਬਾਂ ਤਕ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ
 ਸੀ । ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ
 ਪਿੰਡ ਸੀ । ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਅਗੋਂ
 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ । ਸਿੱਖਾਂ
 ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ । ਉਹ ਇਕੋਵਾਰ
 ਜੈਕਾਰੇ ਛੱਡ ਕੇ ਵੈਰੀ ਦੇ ਗਲ ਜਾ ਪਏ । ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ
 ਛੇ ਸੌ ਦੇ ਲਗਪਗ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ
 ਬਾਕੀ ਜਿਧਰ ਮੂੰਹ ਹੋਇਆ ਨੱਸ ਉਠੇ । ਏਥੇ ਕਿਸੇ ਇਕ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੧੭

ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਚੋਟ ਨਹੀਂ ਆਈ ।

ਜੁੜਾਹਾਂ ਜੁੜਾਹਾਂ ਪਿੰਡ ਉਤੇ ਜਥੇ ਨੇ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ।
ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਂ ਮੁਸਲਾਨ 'ਐਲੀ ਐਲੀ' ਕਰਦੇ
ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਨਿਕਲੇ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ
ਹੌਸਲਾ ਹਾਰ ਗਏ । ਦੋ ਸੌ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਬਾਕੀ
ਮਾਂਡਲੂ ਭਜਕੇ ਕੋਟਲੇ ਜਾ ਵੜੇ । ਪਿੰਡ ਆਂਡਲੂ ਦੇ
ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਗੋਂ ਚੰਗਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ।
ਏਥੇ ਦੋ ਸਿੱਖ—ਸ: ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਏਅਰ ਫੋਰਸ ਦਾ
ਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨਟੈਣ ਸਿੰਘ ਰੁੜਕੇ ਦਾ—ਕਤਲ ਹੋਏ ।
ਮਗਰ ਦੋਹ ਦੇ ਬਦਲੇ ਛੇ ਸੌ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਲਵਾਰ
ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਬਾਕੀ ਭਜਕੇ ਰਾਏਕੋਟ ਕੈਂਪ ਵਿਚ
ਚਲੇ ਗਏ ।

ਜਗਰਾਉਂ ਜਗਰਾਉਂ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ
ਕਈ ਬਸਤੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਠੇ
ਸਦੇ ਸਨ । ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ
ਜਗਰਾਉਂ ਵਿਚ ਆਣ ਇਕਠੇ ਹੋਏ ਤੇ ਲੱਗੇ ਟਾਕਰੇ
ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ, ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ
ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਿੱਖ (ਇਕ ਦਾ ਨਾਮ
ਕ: ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ) ਤੇ ੩੫੦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ ।

ਹਨੂਰ | ਹਨੂਰ ਰੰਘੜਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ
ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਲੜਾਕੇ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਜਦ
ਸਿਖਾ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ
ਜੁਲਾਹਿਆਂ ਵਾਂਗ ਭੈੜੇ ਪੈ ਗਏ। ਇਕ ਸਿਖ ਤੇ
੩੦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰੇ। ਬਾਕੀ ਘਰ ਛੱਡਕੇ ਰਾਏਕੋਟ

ਰਸੂਲ | ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਰਸੂਲ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ
ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਗੋਂ ਟਾਕਰਾ ਵੀ
ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਨੱਸਦੇ ਹੋਏ ਉਥੇ ੭੦ ਮੁਸਲਮਾਨ

ਗਾਲਬ | ਕਤਲ ਹੋਏ। ਗਾਲਬ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਲੜਾਈ
ਹੋਈ, ਪਰ ਮਰੇ ਸਿਰਫ ੩੦੦

ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀ। ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਸਿਧਵਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ
ਸਿਧਵਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿੱਖ ਬਣ ਗਏ; ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਸਾਰੇ
ਹੀ ਮਿਲਟਰੀ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ

ਚਲੇ ਗਏ।

ਕਿਸ਼ਨਪੁਰਾ | ਕਿਸ਼ਨਪੁਰਾ—ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕ
ਨਵਾਂ ਪਿੰਡ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ—ਵਿਚ
ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕਠੇ ਹੋ
ਗਏ। ਇਸਦੀ ਇਕ ਬਾਹੀ ਬੜਾ ਜੰਗਲ ਹੈ। ਜਦ
ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੰਗਲ
ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਤੁਰੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਭੀੜ ਨੂੰ ਜੰਗਲ
ਵਿਚ ਘੇਰ ਲਿਆ ਤੇ ਵਾਢੀ ਧਰ ਦਿਤੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੧੯

ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਹੀ ਟੁਟ ਗਏ ਸਨ । ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣਕੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅੱਧੀ ਜਾਨ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਏਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿਤੇ ਪੰਦਰਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਸੀ । ਕੁਛ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਰਾ ਜੰਗਲ ਲੋਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ । ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ, ਕਿ ਏਥੇ ੧੦ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰੇ ਹਨ ।

ਇਹ ਬੜਾ ਅਮੀਰ ਪਿੰਡ ਸੀ ਤੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ । ਓਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਬੜੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਾ ਆਈ । ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ੧੨੦੦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰ ਦਿਤੇ । ਬਾਕੀ ਨੱਸ ਗਏ ।

ਮੰਡੀ ਦਾ ਨਾਮ ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ ਤੇ ਰੇਲਵੇ ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਅਹਿਮਦ ਗੜ੍ਹ ਹੈ । ਮੰਡੀ ਸਰਕਾਰੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਰਿਆਸਤ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਵਿਚ ਹੈ । ਏਸ ਹੱਦ ਉਤੇ ਬੜਾ ਹੀ ਲਹੂ ਡੁਲ੍ਹਾ ਹੈ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ੨੧ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਕਟਾ ਵਢ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ । ਸਵੇਰੇ ੧੦ ਵਜੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹਨ ਆਏ ਹੋਏ ੩੪ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਫਿਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਏਥੇ ਪੱਕੀ ਛਾਉਣੀ ਬਣਾ ਲਈ । ਏਥੇ

ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੱਖ ਹਰ ਵੇਲੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਮੰਡੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂ
 ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲੰਗਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਸਰਕਾਰੀ
 ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਰਿਆਸਤ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਨੂੰ ਜਾਣ
 ਵਾਸਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਏਥੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਸਨ । ਏਥੇ ਅੱਗੇ
 ਬੈਠੇ ਜਥੇ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਦੇ ਸਨ । ੨੧
 ਅਗਸਤ ਤੋਂ ੧੦ ਸਤੰਬਰ ਤਕ ਏਥੇ ੧੯੦੦ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਮਾਰੇ ਗਏ । ਏਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਮੁਰਦੇ ਦਫਨਾਉਣ
 ਵਾਸਤੇ ਭੰਗੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ
 ਨੂੰ ਅੱਠ ਆਨੇ ਫੀ ਮੁਰਦਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਏਸ
 ਮੌਰਚੇ ਉਤੇ ਮੰਡੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ੧੧ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਇਆ
 ਖਰਚ ਹੋਇਆ ।

੨੫ ਅਗਸਤ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਧੂੜਕੋਟ
 (ਧੂੜ ਕੋਟ) ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਮਾਨ ਲੈਕੇ ਨਿਕਲ
 ਤੁਰੇ । ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ, ਉਹਨਾਂ
 ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਅਗੇ ਅਗੇ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਸਿੱਖ ਅਹਿਮਦ ਗੜ੍ਹ ਨੂੰ
 ਭੱਜੇ । ਰਾਹ ਵਿਚ ੩੫ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ
 ਏਨੇ ਕੁ ਹੀ ਫਟੜ ਹੋਏ । ਅਹਿਮਦ ਗੜ੍ਹ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ
 ਅਗੇ ਮੁਸਲਮ ਮਿਲਟਰੀ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਕੇ ਦੋ ਸਿੱਖ
 ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ । ਅਗੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੀ ਗੋਲੀਆਂ
 ਚਲਾਈਆਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ੨੦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ ।

(ਮੁਜ਼ਾਰਾ) ਹੁਣ ਦੁੱਜੇ ਪਾਸੇ ਆ ਜਾਓ। ਮੁਜ਼ਾਰਾ
 ਪਿੰਡ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ੨੨
 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ੧੫ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਉਜਾੜ
 (ਰਾਏਪੁਰ) ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਏਸੇ ਦਿਨ ਰਾਏਪੁਰ ਸਟੇਸ਼ਨ
 'ਤੇ ਗੱਡੀ ਰੋਕ ਕੇ ੪੫ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰ
 (ਬੜ੍ਹੰਦੀ) ਦਿਤੇ ਗਏ। ੨੩ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹੰਦੀ ਉਤੇ
 ਹਮਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਓਥੋਂ ਦੀ ਕੁਲ ਮੁਸਲ-
 ਮਾਨ ਵਸੋਂ ੯੦੦ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ੫੦੦ ਕਤਲ ਹੋ
 (ਬਰਹਮਪੁਰ) ਗਈ। ਬਰਹਮਪੁਰ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ,
 ਤਾਂ ੧੫੦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ।

(ਦੁਰਾਹਾ) ੧੮ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਦੁਰਾਹਾ ਮੰਡੀ ਤੇ ਪਿੰਡ
 ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਦੋਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ
 ਮੁਸਲਮ ਵਸੋਂ ਉਜਾੜ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਦੁਰਾਹੇ ਨਾਲਦੀ
 ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਨਹਿਰ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਓਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ
 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਏਸੇ ਪੁਲ ਥਾਣੀ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।
 ਏਥੇ ਅਗੇ ਸਿਖ ਮੋਰਚੇ ਮੱਲਕੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਹਰ ਆਏ
 ਕਾਫ਼ਲੇ ਨੂੰ ਉਹ ਮਾਰਕੇ ਨਹਿਰ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦੇਂਦੇ ਸਨ।
 ੩੧ ਅਗਸਤ ਤਕ ਇਸ ਪੁਲ ਉਤੇ ਰੋਜ਼ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਤਲ
 ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ, ਕਿ ਏਥੇ ੨੫ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ

ਕਤਲ ਹੋਏ ਹਨ* ।

(ਸਾਨੇਵਾਲ) ੩ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਸਾਨੇਵਾਲ ਸਟੇਸ਼ਨ
() ਉੱਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਗੱਡੀ ਖਲੀ
ਕਰ ਲਈ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਲੋਥਾਂ
ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਆਈਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਕੁਛ
ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।
ਇਸ ਗੱਡੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਤਲ
ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਲੋਥਾਂ ਚੁਕ ਕੇ ਦੁਰਾਹੇ ਵਾਲੀ ਨਹਿਰ
ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਗੱਡੀ ਪਾਣੀ ਨਾਲ
ਧੋਕੇ ਅਗੇ ਤੋਰ ਦਿਤੀ ਗਈ।

() ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸਾਰੇ
(ਲਲੌੜੀ) ਪਿੰਡ ਲਲੌੜੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ,
ਸਨ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਕੁਛ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੇਸ ਵਟਾ ਕੇ ਅਕਾਲੀ
ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜੋ ਪਿੰਡ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਰਹੇ
ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਮਝ ਕੇ ਸ: ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ
ਇਕ ਸਿੰਘ ਹੋਰ ਪਤਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਗਏ,
ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ

*ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰੀਪੋਰਟ ਸ: ਅਜਾਇਬ
ਸਿੰਘ ਬੁਟਾਹਰੀ (ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ) ਸਕੱਤਰ ਬਹੀਦੀ ਦਲ
ਜ਼ਿਲਾ, ਨੇ ਲਿਖਵਾਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੨੩

ਅਖੀਂ ਕਢ ਕੇ ਫਿਰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਇਹ ਘਟਨਾ ੨੬ ਅਗਸਤ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਖਬਰ ਸੁਣਕੇ ਓਸੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਬਾਹਰੋਂ ਆਣ ਪਿਆ। ਓਹਨਾਂ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਸ: ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲਿਆ। ਬਾਕੀ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਨਸ ਗਏ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਲੁਟ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਪਿਛੋਂ ਕੁਛ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵੀ ਲਾ ਦਿਤੀ ਗਈ।

✠ ✠ ✠
 ✠ ✠ ✠
 ✠ ✠ ✠
 ✠ ✠ ✠
 ✠ ✠ ✠

 ਘੁੰਘਰਾਲੀ ਵਿਚ ਅਠ ਵਸ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕਠੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ। ੨੬ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਆਣ ਪਿਆ। ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਕੋਲ ੪੦ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਪਕੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਨ, ਪਰ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨ ਮਿਲਿਆ, ਜਾਂ ਸਿਖ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਗਲ ਆਣ ਪਏ। ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਕ ਸਿਖ (ਦੁਰਾਹੇ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ) ਕਤਲ ਹੋਇਆ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਲੋਥਾਂ ਨਾਲ ਛੱਪੜ ਤੇ ਖੂਹ ਭਰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਏਹਾ ਹਾਲ ਸਹੌਲੀ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਓਥੇ ਵੀ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਖੰਨਾ
 ਖੰਨਾ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਤਾਕਤ ਸੀ। ਇਕ ਜੁਮੇ ਨੂੰ ਓਹਨਾਂ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਗਰਮ ਗਰਮ ਤਕਰੀਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਭਾਸਣ ਲਗਾ। ਓਹਨਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਬਾ ਲਿਆ ਕੇ ਮੰਡੀ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸੈਂਕੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਇਸ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਏਨਾ ਕੁਛ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਸਾਰੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਲਿਖਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਦੁਰਾਹਾ, ਪੈਲ, ਬਹਾਦਰ ਗੜ੍ਹ ਤੇ ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚੋਂ ਭਜਕੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਅੱਗੇ ਸਿੱਖ ਜਥੇ ਇਹ ਰਾਹ ਮੱਲਕੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਹਨਾਂ ਰਾਹਾਂ ਉਤੇ ਕਈ ਦਿਨ ਤਕ ਕਤਲਾਮ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ।

ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ

ਅੰਬਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਕਟਾ ਵਢ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸਿਰਫ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਦੋ ਚਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਨੂੰ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਇਕਠਿਆਂ ਕਰ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੨੫

ਦਿਤਾ, ਜੋ ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਪਾਕਸਤਾਨ ਭੇਜ ਦਿਤੇ ਗਏ ।
ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਾਕੀ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ
ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕਟਾ ਵਢ ਹੋਈ ।

[ਨਗਇਣ] ਨਗਇਣ ਗੜ੍ਹ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਚੌਦਾਂ
[ਗੜ੍ਹ] ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕੱਠੇ ਹੋਕੇ
ਸਢੌਰਾ ਕੈਂਪ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ । ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਗਏ, ਤਾਂ ਅਗੇ
ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਥਾ ਆਣ ਪਿਆ । ਉਹ ਗਿਣਤੀ
ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਥੋੜੇ ਹੀ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਬੜੇ
ਵਧੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਸਾਰਾ ਕਾਫਲਾ
ਲੁਟ ਲਿਆ ਤੇ ਤਿੰਨ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਆਦਮੀ ਕਤਲ
ਕਰ ਦਿਤਾ ।

[ਮੁਰੰਡਾ] ਮੁਰੰਡੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਕੇ
ਕੁਰਾਲੀ ਕੈਂਪ ਨੂੰ ਤੁਰੇ, ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ
ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ
ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ । ਬਾਕੀ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ

[ਚਟੌਲੀ] ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਜਾ ਪੁਜੇ । ਚਟੌਲੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
ਨੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਦਮ ਹਾਰ
ਗਏ । ਇਕ ਸਿੱਖ ਤੇ ੫੦੦ ਮੁਸਲਮਾਨ

(ਚੁਟਾਲਾ) ਮਾਰੇ ਗਏ । ਚੁਟਾਲਾ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ
ਬੰਦੂਕਾਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ । ਪੰਜ ਦਸ

ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰ ਬਾਰਾਂ ਸੌ ਮੁਸਲਮਾਨ
ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਉਜਾੜ ਦਿਤਾ
ਗਿਆ। ਥੋੜੇ ਹੀ ਹੋਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਗੜ ਬੜ ਹੋਈ,
ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਓਥੋਂ ਜਿਉਂਦੀ
ਜਾਨ ਨਿਕਲ ਗਏ।

ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ਿਮਲਾ

ਅਗਸਤ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਥਾਂਈਂ ਅੱਗ ਬਲ ਰਹੀ
ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੀਆਂ ਠੰਢੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਉਤੇ
ਅਮਨ ਸੀ। ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਫਤਰ ਏਥੇ
ਆ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ
'ਚੋਂ ਉਜੜਕੇ ਏਥੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਏਥੋਂ ਦੇ
ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਜੇ ਵੀ ਏਥੇ ਓਵੇਂ ਵਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਗੋਂ
ਉਹ ਲੀਗ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ
ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੰਗ ਆਣਕੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ
੮ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਦਿਤਾ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਚਾਰ
ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਏਥੇ
ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਡੀ. ਸੀ. ਨੇ ਕਰਫੀਊ
ਲਾ ਦਿਤਾ। ਰਾਤ ਤਾਂ ਕਰਫੀਊ ਕਰਕੇ ਅਮਨ ਰਹਿੰਦਾ,
ਪਰ ਦਿਨੇ ਪੰਜ ਸਤ ਮੌਤਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ੧੦ ਸਤੰਬਰ
ਨੂੰ ਉਜੜਕੇ ਆਏ ਹੋਏ ਬੇਘਰਾਂ ਨੇ ਮਾਲ ਰੋਡ, ਲੋਇਰ

ਬਾਰ ਤੇ ਕਾਰਟ ਰੋਡ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਲੁਟ ਲਈਆਂ ।
 ੧੧ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ
 ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜ ਸਤ ਹਿੰਦੂ
 ਸਿੱਖ ਮਰ ਗਏ । ਮਹਿਕਮਾ ਸਿਹਤ ਨੇ ਪਤਾ ਲਗਣ 'ਤੇ
 ਨਲਕਿਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ ।

ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਲਦਾਖੀ ਮਹੱਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ
 ਥਾਂ ਹੈ । ਓਥੇ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ । ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ
 ਮਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ, ਉਹ
 ਵੀ ਛਡਕੇ ਏਸੇ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ । ਉਹਨਾਂ ਇਕ
 ਹੋਰ ਬੁਰੀ ਗੋਂਦ ਬਣਾ ਲਈ । ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਜਿਸ ਉਪਰਲੇ
 ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕੁਛ ਘਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਨ, ਓਥੇ ਕੁਛ
 ਆਪਣੇ ਘਰ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਤੀ ।
 ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅੱਗ ਬਹੁਤੀ ਖਿਲਰੀ ਨਾ । ਜੇ ਵਧ
 ਜਾਂਦੀ, ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸ਼ਿਮਲਾ ਹੀ ਸੜ ਜਾਣਾ ਸੀ । ਇਸ
 ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ
 ਪਾਗਲ ਹੋ ਉਠੇ । ਉਹਨਾਂ ਉਚੇ ਮਹੱਲਿਆਂ ਤੋਂ
 ਲਦਾਖੀ ਮਹੱਲੇ ਉਤੇ ਬੰਬ ਸਟਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ ।
 ਇਹ ਕੰਮ ਉਸ ਦਿਨ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ, ਜਦ ਤਕ ਸਾਰੇ
 ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਿਮਲਾ ਖ਼ਾਲੀ ਨਾ ਕਰ ਗਏ । ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਮਲੇ
 ਵਿਚ ਛੇ ਸੱਤ ਸੌ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ ।

ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿਚ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ

ਰਿਆਸਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ । ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ
 ਓਥੇ ਟਾਂਵੀਂ ਟਾਂਵੀਂ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ
 ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ । ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੱਸਣ ਦਾ
 ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਉਸ
 ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਹਿੰਦੂ ਬਣਕੇ ਜਾਨ ਬਚਾ ਲਈ, ਤੇ ਪਿਛੋਂ
 ਮਿਲਟਰੀ ਨਾਲ ਪਾਕਸਤਾਨ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ ।

ਜ਼ਿਲਾ ਕਾਂਗੜਾ

ਇਹ ਸਾਰਾ ਜ਼ਿਲਾ ਪਹਾੜੀ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ
 ਹਿੰਦੂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸ
 ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਹੈ । ਮੁਸਲਮਾਨ ਐਵੇਂ
 ਨਾਂ ਮਾਰ੍ਹੇ ਹੀ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੜੇ ਬੜੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ।
 ਬਾਕੀ ਸਭ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਬਣਕੇ ਜਾਨ ਬਚਾ ਲਈ । ਕੁਛ
 ਪਿਛੋਂ ਮਿਲਟਰੀ ਨਾਲ ਚਲੇ ਗਏ, ਤੇ ਕੁਛ ਅਜੇ ਵੀ
 ਹਿੰਦੂ ਬਣਕੇ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਤੇ ਡਟੇ ਬੈਠੇ ਹਨ ।
 ਹੋਰ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ।

ਜ਼ਿਲਾ ਕਰਨਾਲ

ਇਸ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਅਮਨ
 ਰਿਹਾ । ਰੁਹਤਕ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਕੁਛ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ
 ਗੜ ਬੜ ਹੋਈ, ਖ਼ੂਨ ਖ਼ਰਾਬਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਏਥੋਂ ਦੇ
 ਹਿੰਦੂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਏਥੋਂ

ਨਾ ਜਾਣ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਉਜੜਕੇ ਆਏ ਹੋਏ
ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ
ਸੀ। ਉਥੋਂ ਦਾ ਬਣੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੋਲ ਸੈਦਾ ਵੇਚਕੇ
ਖ਼ਸ਼ ਸੀ, ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥੀ ਕੋਲ ਨਹੀਂ।
ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਜੜਕੇ ਆਏ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ
ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤਾਉ ਘਿਰਣਾ ਭਰਿਆ ਸੀ।

ਪੁਰਸ਼ਾਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਹੂ ਭਰੀਆਂ ਅਖੀਂ
ਵੇਖਕੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੈ ਭੀਤ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ
ਆਪਣੇ ਘਰ ਬਾਰ ਛੁਡਕੇ ਨੱਸਣ ਲੱਗ ਪਏ।
ਕੁਛ ਘਰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਮੁੱਲ ਵੀ ਲਏ।
ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਧੱਕੋਧੱਕੀ ਘਰਾਂ 'ਚੋਂ
ਕਢਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫਰ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ
ਬਿਠਾਇਆ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਜਾਂ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ
ਬਦਲੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਉਜੜਕੇ ਆਏ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ
ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਘਿਰਣਾ। ਜਦ ਦੋਹਾਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਨੇ
ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਤੇ
ਪੁਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ
ਦਿਤਾ, ਕਿ ਉਥੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥੀਆਂ ਵਾਸਤੇ
ਹਰ ਹਾਲ ਥਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ, ਤਾਂ ਜਾਕੇ ਇਹ
ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋਇਆ। ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ

ਅਸਲੀ ਵਸਨੀਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਅਜੇ ਵੀ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥੀਆਂ 'ਤੇ ਐਥੇ ਹਨ; ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਉਹ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਜਿਉਂਦੇ ਨਾ ਆਉਂਦੇ, ਤਾਂ ਏਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ।

ਜ਼ਿਲਾ ਹਿਸਾਰ

ਜ਼ਿਲਾ ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਮਨ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਜਿਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਮੇਉਂ ਵਸਦੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਗੜਬੜ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਦੋਜਾਨਾ ਤੇ ਪਟੋਦੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੇ ਏਥੇ ਦੇ ਮੇਉਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ 'ਮੇਉਂ ਸਥਾਨ' ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਬੁਰਾਈ ਸਹੇੜਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਭਵਾਨੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਬੜੇ ਮਾਰੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਤੰਗ ਆਕੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੁਛ ਉਦਮ ਕੀਤਾ। ਅੰਤ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਛੱਡਕੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਨੂੰ ਭਾਗ ਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਤੁਰਨਾ ਪਿਆ। ਹੁਣ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੀ ਝਕ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਜਾਂਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਜਿਹੜੇ ਏਥੇ ਬਚਕੇ ਨਿਕਲੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰੀਆਂ ਸੰਭਾਲ ਲਏ। ਬਕੀ ਅਨੇਕਾਂ ਤਕਲੀਫਾਂ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਮਾੜਾ

੩੩੧

ਬੱਲਕੇਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੁੱਜੇ ।

ਕੁਛ ਮੁਸਲਮਾਨ ਏਥੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਨਾਲ
ਲਗਦੀਆਂ ਮੁਸਲਮ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ ।

ਜ਼ਿਲਾ ਰੁਹਤਕ ਤੇ ਗੁੜਗਾਉਂ

ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਸਹਿਣੀ,
ਰਸਮੇ ਰਵਾਜ ਤੇ ਬੋਲੀ ਬਾਕੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ
ਵੱਖਰੀ ਹੈ । ਇਸਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮੇਉਂ
ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ
ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਹੀ ਅਤ ਚੁਕ ਲਈ ਸੀ, ਤੇ ਅਗਸਤ ਦੇ
ਅਖੀਰ ਤਕ ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਈ 'ਤੇ ਡਟੇ ਰਹੇ । ਪੰਦਰਾਂ
ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਤੜਕੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ
ਓਥੋਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਜਾਟਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਗੇ ਲਾ ਲਿਆ ।
ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਪਿਛੇ ਆ ਚੁਕਾ
ਹੈ । ਜਦ ਮੇਉਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਟੁਟ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਫੇਰ ਤਾਂ
ਉਹ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ ਮਰਨ ਲਗੇ ।
ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਉਤੇ ਏਨੇ
ਹਮਲੇ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ
ਸਕਦੀ । ਖਾਸ ਕਰ ਗੁੜਗਾਉਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ
ਇਲਾਕਾ ਤਬਾਹ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ । ਮੇਉਂ ਕੌਮ ਬਹੁਤ
ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਕੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਪੁੱਜੀ ਹੈ । ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਹਦ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ
ਹੀ ਵਸਾਇਆ ਹੈ ।

ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ

ਜਮਨਾਂ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਰਾਵੀ ਤਕ ਇਹ ਰਿਆਸਤਾਂ
ਖਿਲਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ
ਅਸਰ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਬੜਾ ਥੋੜਾ । ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ
ਵਸੋਂ ਏਥੇ ਬੜੀ ਥੋੜੀ ਸੀ । ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਕੇਵਲ
ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ । ਲੋੜ ਪਈ 'ਤੇ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ
ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹਿੰਦੂ ਬਣ ਗਏ । ਜਿਹੜੇ ਲੀਗ ਨਾਲ
ਸੰਬੰਧ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਉਹ ਕੁਛ ਮਾਰੇ ਵੀ ਗਏ ।
ਇਸ ਵੇਲੇ ਥੋੜੇ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਵਾਂ
ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਬਾਕੀ ਸਭ ਮਿਲਟਰੀ
ਨਾਲ ਪਾਕਸਤਾਨ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਮੈਦਾਨੀ ਰਿਆਸਤਾਂ

ਕਪੂਰਥਲਾ

ਕਪੂਰਥਲਾ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ
ਵਿਚ ਵਸੋਂ ਬਹੁਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ ।
ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮ ਅਖਬਾਰ
ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀਆਂ
ਸਲਾਹਾਂ ਦਾਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਲੀਗੀ ਲੀਡਰ
ਧਮਕੀਆਂ ਵੀ । ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤ੍ਰੀ ਕਈ ਸਾਲਾਂ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੩੩

ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੋ ਪੋਲੀਸ,
 ਫੌਜ ਤੇ ਬਾਕੀ ਹਰ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ
 ਦੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਨੇ ਜਲਸੇ ਜਲੂਸਾਂ
 ਰਾਹੀਂ ਰਿਆਸਤ ਵੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਭੈ ਭੀਤ ਕਰਨ
 ਦਾ ਬੜਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਲੇ
 ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹਿੰਦਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ
 ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੁਟ ਮਾਰ ਕੇ ਕਢ ਦਿਤੇ ਗਏ,
 ਤਾਂ ਏਥੋਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵੀ ਹੌਸਲੇ ਟੁਟ ਗਏ।
 ਸਰਕਾਰੀ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਉਤੇ
 ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਹਮਲੇ ਕਰ ਕੇ ਉਜੜ ਦਿਤਾ। ਅੰਤ ਡਰਦੇ
 ਮਾਰੇ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ, ਕਪੂਠਥਲਾ
 ਹਮੀਰਾ ਆਦਿ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਇਕਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ
 ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਬਦਨਸੀਬ ਤਾਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾ ਵਿਚ
 ਰੁੜ੍ਹ ਗਏ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਮਰ ਮਰਾ ਕੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ
 ਜਾ ਪੁਜੇ।

ਰਿਆਸਤ ਫਰੀਦਕੋਟ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ
 ਫਰੀਦਕੋਟ ਜ਼ਿਲਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।
 ਸੋ ਉਸਦੇ ਦੁਰਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ 'ਤੇ ਗਵਾਂਢ ਦਾ ਬੜਾ
 ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਗੜਬੜ ਵਿਚ ਪੰਥ ਦੀ
 ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਤੇ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਉਜੜਕੇ
 ਆਏ ਬੋਘਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਲੀਗਾਂ

ਅਖਬਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਬਥੇਰੀ ਬਦਨਾਮੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ
ਸਨ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਲਗਦੀ ਵੱਸ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ
ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੋਵੇ।
ਉਸਨੇ ਯਥਾ ਸ਼ਕਤ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ
ਇਕਠਿਆਂ ਕਰਕੇ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੁਚਾਣ ਦਾ
ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਹਿਰ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ
ਕਟਾ ਵਢ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਪਰ ਰਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ
ਉਤੇ ਓਹਾ ਕੁਛ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ
ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ
ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਹੱਦ ਪਾਰ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਰਾਹ ਮੱਲਕੇ ਬੈਠੇ
ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਲੈਂਦੇ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਹੇ ਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਰਿਆਸਤ ਜੀਂਦ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ
ਜੀਂਦ ਦੁਰਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸਰਕਾਰੀ
ਇਲਾਕੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਉਤੇ
ਕੁਛ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕਾਫਲਿਆਂ
ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਹੋਏ, ਜੋ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੀ
ਤੁਰ ਪਏ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸਹੀਸਲਾਮਤ ਪਾਕਸਤਾਨ ਜਾ ਪੁਜੇ।

ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਭਾ
ਨਾਭਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕਟਾ ਵਢ ਨਾ ਹੋਈ। ਭਾਵੇਂ
ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਓਥੇ ਵੀ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

ਕੀਤੀਆਂ ਸੀ । ਪਰ ਬਾਹਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਖੈਰ ਨਾ
 ਗੁਜ਼ਰੀ । ੧੫ ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ
 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਨੇ ਆਰੰਭ ਦਿਤੇ ।
 ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧੂਰੀ ਕੋਲ ਇਕ ਕਾਫਲੇ ਤੋਂ ਛੇੜ
 ਛਿੜੀ । ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਕਾਫਲੇ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ
 ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਭੜਕਾਉ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ ।
 ਉਹਨਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਉਤੇ ਹਮਲਾ
 ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ । ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ
 ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਉਹਨਾਂ
 ਦੀ ਆਉ ਭਗਤ ਵਾਸਤੇ ਅਗੇ ਹੀ ਲੁਕੇ ਬੈਠੇ ਹਨ । ਜਦ
 ਮੁਸਲਮਾਨ 'ਐਲੀ ਐਲੀ' ਕਰਦੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਵਧੇ,
 ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਗੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ
 ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਕਾਫਲਾ ਸਾਰਾ
 ਲੁਟਿਆ ਗਿਆ । ਲੋਥਾਂ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਖੂਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਟ
 ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨ ਬਚਾਕੇ ਭਜਣ ਦਾ
 ਸਮਾ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਨਿਕਲ ਗਏ ।
 ਇਹ ਘਟਨਾ ੨੫ ਅਗਸਤ ਦੀ ਹੈ । ਫਿਰ ਤਾਂ ਚੱਲ ਸੇ
 ਚੱਲ । ਕੋਈ ਪਿੰਡਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਹੋਏ । ਜਿਹੜੇ ਪਿੰਡਾਂ
 ਵਿਚੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲੇ ਉਹ ਰਾਹ ਵਿਚ ਲੁਟੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ।
 ਰਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਉਤੇ ਤਾਂ ਲੋਥਾਂ ਹੀ ਲੋਥਾਂ ਹੋ
 ਗਈਆਂ । ਰਿਆਸਤ ਬਹਾਵਲ ਪੁਰ ਵਿਚੋਂ ਉਜੜਕੇ

ਆਏ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖਕੇ ਹਰ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਕਦੇ ਉਸ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਜੁਲਮ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਸ਼ਟ ਨਾ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਂਦਾ।

ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ

ਇਸ ਔਖੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਜਿੰਨੇ ਨੈਕ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਜੇ ਉਸਨੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਭੁਲਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿੱਗਰ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਸੀ। ਜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜਾਂ ਬਾਕੀ ਸਿੱਖ ਅਹਿਲਕਾਰ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਹੀ ਏਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਕੁਛ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਚਲਨ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਕੰਮ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿਤੀ। ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਾਨ ਪੂਰੇ ਅਮਨ ਨਾਲ ਵਸਦੇ ਰਹੇ।

ਜਦ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਆਦਿ ਪਛਮੀ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਜੜਕੇ ਆਇਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜੜਾ

੩੩੭

ਸੀ ਝੱਲਦਾ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਬੇਘਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ
 ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ। ਨਿਆਸਰਿਆਂ ਨੂੰ
 ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਆਸਰ ਵੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ
 ਦਿਤਾ। ਸੁਣਕੇ, ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ
 ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਆਣ ਪਹੁੰਚੇ।
 ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਕੋਲ ਨਾ ਪੈਸਾ ਸੀ, ਨਾਂ ਤਨ
 ਢਕਣ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਪੜਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ
 ਤੰਬੂ ਲਗਵਾ ਦਿਤੇ ਤੇ ਕੋਈ ਥਾਈਂ ਆਰਜ਼ੀ ਮਕਾਨ ਵੀ
 ਬਣਵਾ ਦਿਤੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਜੋ 'ਗਰੀਬ
 ਪਰਵਰ' ਤੇ 'ਦਾਨੀ' ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿਤਾ, ਇਤਹਾਸ
 ਵਿਚ ਉਸਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਥੋੜੀਆਂ ਮਸਾਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ
 ਹਨ। ਉਜੜੇ ਹੋਏ ਗਰੀਬਾਂ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਖਾਸ ਸੁੱਚੇ
 ਤੰਬੂਆਂ ਤਕ ਲਾ ਦਿਤੇ। ਅਨਾਥ ਬਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਰੋਟੀ
 ਦੇ ਨਾਲ ਦੁਧ ਤੇ ਫਲਾਂ ਤਕ ਦਿਤੇ। ਲੁਟਿਆਂ ਹੋਇਆਂ
 ਵਾਸਤੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਬੂਹੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤੇ। ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਅਤੁੱਟ
 ਲੰਗਰ ਵਰਤਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਵਾ ਦੀ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਮਸਾਲ
 ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ, ਮਹਾਰਾਣੀ
 ਜੀਉ ਤੇ ਰਾਜਮਾਤਾ ਜੀਉ ਆਪ ਹੱਥੀਂ ਉਹਨਾਂ ਗਰੀਬਾਂ
 ਬੇਘਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਤੇ ਫਲ ਵਰਤਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ
 ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੁਖੀਆਂ ਦਾ ਦੁਖ ਸੁਣਦੇ ਤ
 ਵੰਡਾਉਂਦੇ। ਏਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ

ਯੋਗ ਸਜਣਾਂ ਨੂੰ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ,
ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ
ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਕੇ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਇਸ ਪਰ
ਉਪਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੇਗਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਜਿਥੇ ਉਜੜਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦਾ
ਏਨਾ ਦਰਦ ਵੰਡਾਇਆ, ਓਥੇ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਮੁਸਲਮ
ਪਰਜਾ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿਤਾ। ਪਰ
ਪਰਜਾ ਵਿਚੋਂ ਲੀਗ ਦੇ ਚਾਟੜਿਆਂ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮ
ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਨੇਕੀ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਨਜ਼ਰ
ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬੁਠਾ ਪ੍ਰਾਪੇਰੰਡਾ
ਆਰੰਭ ਦਿਤਾ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਕਿ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਓਹਨੇ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਉਜਾੜ ਕੇ
ਕਢਿਆ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਦੇਵੇ। ਸੋ ਆਏ
ਦਿਨ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਏਹਾ ਛਪਿਆ ਹੋਵ, ਕਿ
“ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ
ਗਿਣਤੀ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਓਥੋਂ ਦੀ ਮੁਸਲਮ
ਅਬਾਦੀ ਨੂੰ ਜਾਨ ਮਾਲ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ
ਓਥੋਂ ਘਰ ਬਾਰ ਛੱਡਣ ਵਾਸਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ
ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਖੋਹ ਕੇ ਪਛਮੀ ਪੰਜਾਬ
ਵਿਚੋਂ ਗਏ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।
ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਹਕ ਖੋਹ ਕੇ ਹਿੰਦੂ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੩੯

ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਾਕਸਤਾਨ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਨਵੀਂ ਸਿਖ ਫੌਜ ਭਰਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਦਿ। ਜੋ ਵੀ ਉਹ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਕਸਰ ਨਾ ਛੱਡੀ। ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਨੇਕ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਗੇ ਰਹੇ।

ਮੁਸਲਮ ਲੀਗੀਆਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਏਥੋਂ ਤਕ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਿ ਵਜ਼ੀਰ ਅਲੀ ਸਦਰ ਪਟਿਆਲਾ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਹਫੀਜ਼ ਨੇ ਇਕ ਜਲਸਾ ਕਰ ਕੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, ਕਿ 'ਪਟਿਆਲਾ ਪਾਕਸਤਾਨ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮਿਲਨਾ ਪਵੇਗਾ।' ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਧਮਕੀ ਦਿਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਤੇ ਲਲਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਜਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵਰਤੇ ਤੇ ਜਾਂ ਝੁਕ ਜਾਵੇ। ਦੂਰ ਦੀ ਸੋਚਣ ਤੇ 'ਸਰਬਤ ਦਾ ਭਲਾ' ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਏਨੀਆਂ ਸੁਣਕੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਅਮਨ ਭੰਗ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿਤਾ।

੧੫ ਅਗਸਤ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦਾ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਗੜ ਬੜ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਸੀ। ਪਟਿਆਲਾ ਵੀ ਉਸ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਸੇ ਓਥੋਂ ਦੇ ਲੀਗੀਆਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਆਰੰਭ ਦਿਤੀ।

ਉਹਨਾਂ ਹਥਿਆਰ ਲੈਕੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਲੂਸ ਕਢੇ ਤੇ 'ਪਾਕਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਏ। ਸਿੱਖ ਫਿਰ ਵੀ ਚੁਪ ਰਹੇ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਸਗੋਂ ਵਧ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਕਈ ਦਿਨ ਤਕ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਅਤ ਚੁਕ ਛੱਡੀ। ਗਲੀ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਤੇ ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉਹਨਾਂ ਭੜਕਾਉ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ। ਤੰਗ ਆਕੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਅਗਾਂ ਨਾਅਰਿਆਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਪੋਲੀਸ ਤੇ ਫੌਜ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਲੀਗੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਗੰਢ ਲਿਆ। ਲੀਗੀ ਲੀਡਰਾਂ, ਮੁਸਲਮ ਜਨਤਾ, ਮੁਸਲਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡ, ਮੁਸਲਮ ਪੋਲੀਸ ਤੇ ਫੌਜ ਨੇ ਮਿਲਕੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਇਕ ਸਕੀਮ ਬਣਾਈ। ਚਾਰ ਸਤੰਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਇਸ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਇਉਂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਕਿ ਪੋਲੀਸ ਤੇ ਫੌਜ ਮਿਲਕੇ ਅਸਲਖਾਨ (ਸਰਕਾਰੀ ਹਥਿਆਰ ਘਰ) ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਵੇ। ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਤੇ ਪੋਲੀਸ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਮੁਸਲਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡ ਤੇ ਗ਼ਜ਼ੀ ਜਥਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਹੱਲੇ ਵੰਡ ਦਿਤੇ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਅਚਨਚੇਤ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾ

ਦੇਣ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਛ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਏਸ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਇਟ ਨਾਲ ਇਟ ਖੜਕਾ
ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਲੀਗ ਦੀ ਇਹ
ਸਾਜ਼ਬ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਸ਼ਰ ਹੋ ਗਈ। ਇਕ
ਲੀਗੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਰ ਉਤੇ ਗੋਲੀ
ਦਲਾ ਦਿਤੀ, ਜੋ ਲੱਗੀ ਨਾ, ਪਰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ।
ਦੋ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਬੰਬ ਸੁਟਕੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਮਾਰ ਦਿਤਾ
ਗਿਆ। ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਥਾਨੇਦਾਰ ਨੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ
ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ
ਲੀਗੀ ਧੜ ਨੇ ਸਿਖ ਜਰਨੈਲ ਦੀ ਕੋਠੀ ਉਤੇ ਹਮਲਾ
ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸਿਖ ਫੌਜ ਨੇ ਪਹੁੰਚਕੇ ਸਿਖ
ਜਰਨੈਲ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ
ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ੪੮ ਘੰਟੇ ਦਾ ਕਰਫੀਊ ਲਾ ਦਿਤਾ।
ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਸਲਮ ਫੌਜ ਤੇ ਪੋਲੀਸ ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰੇ ਕਰ
ਦਿਤਾ। ਚਾਰ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਕਰਫੀਊ ਖੁਲ੍ਹਾ, ਤਾਂ ਉਸੇ
ਵਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਛੁਰੇ ਮਾਰਨੇ, ਮਕਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬੰਬ
ਸੁਟਣੇ ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਣੀਆਂ ਆਰੰਭ ਦਿਤੀਆਂ,
ਹੁਣ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਪੋਲੀਸ ਨ
ਲੀਗੀਆਂ ਤੋਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਹਥਿਆਰ ਲੈਣੇ ਚਾਹੇ, ਪਰ
ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੋਂ ਪੋਲੀਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਆਰੰਭ ਦਿਤਾ।

ਡਾਕਟਰ ਹਫ਼ੀਜ਼ ਆਪ ਦੇ ਦਿਨ ਆਪਣੇ
 ਮਕਾਨ ਤੋਂ ਸਟਨਗੀਨ ਨਾਲ ਗੋਲੀ ਬਰਸਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।
 ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ ? ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਕੇ
 ਅੰਧਾ ਧੰਧ ਹਮਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜ
 ਸਤੰਬਰ—ਦੋ ਦਿਨਾਂ—ਵਿਚ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ
 ਲੋਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਏ। ਗਲੀਆਂ, ਮਕਾਨਾਂ, ਤੇ
 ਨਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਲੋਥਾਂ ਹੀ ਲੋਥਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆ
 ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਡਾਕਟਰ ਹਫ਼ੀਜ਼ ਦੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਅੱਗ
 ਲਾ ਦਿਤੀ ਗਈ, ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੋਲੀ ਦਾ
 ਨਸ਼ਾਨਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
 ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਤਕ ਨਹੀਂ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਕ ਪੁਜ ਗਈ। ਹਿੰਦੂ
 ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਇਕ ਫੀ ਸਦੀ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ
 ੯੯ ਫੀ ਸਦੀ ਹੋਈਆਂ। ਜੇ ਲੀਗੀ ਆਪ ਮੌਤ ਨੂੰ
 ਬੁਲਾਵਾ ਨਾ ਦੇਂਦੇ—ਸ਼ਰਾਰਤ ਨਾ ਕਰਦੇ—ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ
 ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਮੌਤ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਜਿਹੜਾ
 ਜਾਣ ਬੁਝਕੇ ਆਪ ਅੱਗ ਬਾਲਕੇ ਆਪਣੇ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ
 ਲਾ ਲਵੇ, ਉਹਨੂੰ ਕੌਣ ਬਚਾ ਸਕੇ।

ਛੇ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਰਾਰਤ
 ਕੀਤੀ। ਪਟਿਆਲਾ ਵਾਟਰ ਵਰਕਸ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਮਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾ ਦਿਤਾ। ਉਸ
 ਦਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਨੁਕਸਾਨ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੪੩

ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਲਕਿਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ।

ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਹਾਦਰ ਗੜ੍ਹ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਪਚਾ ਦਿਤਾ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਚ ਗਈਆਂ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਓਥੋਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਭੜਕੇ ਸਨ, ਕੋਈ ਇਕ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਿਓਂਦਾ ਬਚਕੇ ਨਾ ਨਿਕਲਦਾ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਓਥੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਰਹੇ, ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਨ ਆਦਿ ਪੂਰਾ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹਨ।

ਇਲ ਕੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਪਟਿਆਲੇ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੜ ਬੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਦੁਰਾਹੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਿਛੇ ਆ ਚਕਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਇਲਾਕੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਪੁਰ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਸਨ, ਓਥੇ ਕਟਾ ਵਢ ਢੇਰ ਹੋਈ। ਰਿਆਸਤੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਏਥੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਲਹੂ ਝੁਲ੍ਹੇ, ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀਲੇ ਬਹਾਨੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਸਦਾ ਦੇਣੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉਕਦੇ। ਉਹ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚੋਂ ਉਠਕੇ ਵੱਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਜਾਂ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਓਥੇ

ਵੀ ਉਹ ਅਮਨ ਨਾਲ ਨਾ ਬੈਠੇ । ਸਾਰੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ
 ਉਹਨਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹਥਿਆਰ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ ।
 ਉਹ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ
 ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ । ਸੋ ਕੋਈ ਥਾਈਂ, ਉਹਨਾਂ
 ਲਾਗਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਤੇ
 ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸਾੜ ਦਿਤੇ । ਅਜਹੀਆਂ ਦੁਰਘਟਨਾ
 ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਏਨੇ ਭੜਕੇ, ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ
 ਦੀ ਇਛਿਆ ਦੇ ਉਲਟ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਕੀਤੇ
 ਵੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ । ਫਿਰ ਤਾਂ ਉਹ
 ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਜਥੇ ਲਗੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਉਜਾੜਨ ।
 ਜਿਥੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਮਨ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਉਹ
 ਤਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਤੋਂ ਬਚ ਗਏ, ਪਰ ਜਿਥੇ
 'ਪਾਕਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾ ਬਾਦ' ਦੀ ਵਾਜ ਆਈ, ਉਹ ਥਾਂ
 ਮਾਰ ਧਾੜ ਤੋਂ ਨਾ ਬਚਿਆ । ਬਠਿੰਡਾ, ਬਰਨਾਲਾ,
 ਮਾਨਸਾ, ਧੂਰੀ, ਸੁਨਾਮ, ਸਮਾਟਾ, ਨਾਰਨੌਲ, ਰਾਜਪੁਰਾ,
 ਸਰਹਿੰਦ, ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਕੜੇ ਹੋਏ ਸਿਰ
 ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਵਾਏ ਗਏ । ਵਧੇਰੇ ਨੁਕਸਾਨ ਉਥੇ ਹੀ
 ਹੋਇਆ, ਜਿਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦਾ
 ਯਤਨ ਕੀਤਾ । ਬੜੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ
 ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾ ਕੇ ਕੈਂਪਾਂ ਰਾਹੀਂ
 ਪਾਕਸਤਾਨ ਪੁਚਾਈਆਂ ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੪੫

ਅੰਤਕਾ

ਇਹ ਕੁਛ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣਨ ਕਰਕੇ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਭਰ ਵਿਚ ੨੫ ਲਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਜਾਨਾਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਦੋ ਕਰੋੜ ਬੰਦੇ ਬੇਘਰ ਹੋਏ ਹਨ, ਦੋ ਲਖ ਦੇ ਲਗਪਗ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਉਧਾਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਦੋ ੨ ਲਖ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਬਦੋਲਦੀ ਬਦਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ—ਮਕਾਨ ਸੜੇ ਤੇ ਸਮਾਨ ਲੁਟਿਆ ਗਿਆ— ੨੦ ਅਰਬ ਦੇ ਏੜਗੇੜ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ; ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮੁੱਲ ਤਾਰਨਾ ਪਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਿੰਗਾ ਸੌਦਾ ਇਹ ਪਿਆ, ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਵੈਰੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਜੇ ਬਾਕੀ ਸੂਬੇ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਫੇਰ ਇਕ ਹੋਕੇ ਛੇਤੀ ਨਹੀਂ ਵਸ ਸਕਦੇ। ਜੇ—ਰੱਬ ਕਰੇ—ਪਾਕਸਤਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਫੇਰ ਇਕ ਹੋ ਵੀ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਇਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਹੋਰ ਫਰਕ ਹੈ: ਪਾਕਸਤਾਨ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸੂਬਿਆਂ (ਸਰਹੱਦ,

ਸਿੰਧ ਤੇ ਬਲੋਚਸਤਾਨ) ਵਿਚੋਂ ਲੱਖਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਕਢ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਓਵੇਂ ਬੈਠੇ ਹਨ । ਦਿੱਲੀ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵੇਚ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਚਕੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਿਆ ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਿੰਗੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪਈ ਹੈ । ਓਧਰ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਮਰੇ ਤੇ ਏਧਰ ਮੁਸਲਮਾਨ । ਹੁਣ ਓਧਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੁੱਲੀ, ਕੁੱਲੀ ਤੇ ਗੁੱਲੀ' ਨੂੰ ਤਰਸਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਏਧਰ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ । ਅਜ ਲੱਖਾਂ ਬੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਏਡੇ ਵੱਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਸਿਰ ਲੁਕਾਉਣ ਨੂੰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ । ਅਨੋਖੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਨੇ । ਦੇਸ ਸਾਡਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਏਸਦੇ ਮਾਲਕ ਹਾਂ, ਪਰ ਇਕ ਘਰ ਨਹੀਂ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਕਹਿ ਸਕੀਏ । ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੱਖਾਂ ਵਿਚ ਖੇਡਏ ਸਨ, ਅਜ ਉਹ ਪੈਸੇ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਤਰਸ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਏਨਾ ਕੁਛ ਕਰਾਕੇ ਵੀ ਮਿਸਟਰ 'ਜਿਨਾਹ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, 'ਜਿਹੜਾ ਪਾਕਸਤਾਨ ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਾਂ, ਅਜੇ ਉਹ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ' । ਉਸਦੇ ਇਹ

ਸ਼ਬਦ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਮੁਹਤਾਜ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਲੀਗ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਇਹ ਸੀ, ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਪਾਕਸਤਾਨ ਮਿਲੇ ਉਨਾਂ ਲੈ ਲਵੋ ਤੇ ਬਾਕੀ ਵਾਸਤੇ ਲੜਾਈ ਕਰੋ। ਏਸੇ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਬਦਲੇ ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਖ਼ਨ ਖ਼ਰਾਬਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਆਲ ਸੀ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਕਢ ਦਿਆਂਗੇ, ਪਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ) ਮੁਸਲਮਾਨ ਓਵੇਂ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਲੀਗ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸ਼ਰਈ ਹੈ, ਸੋ ਏਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ, ਪਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਓਵੇਂ ਵਸਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਉਹ ਨੌਂ ਕਰੋੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ (ਪਾਕਸਤਾਨ) ਵੰਡ ਕੇ ਵੀ ਅਧੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ।

ਲੀਗ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਸੀ, ਕਿ ਪੰਦਰਾਂ ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ, ਜਦ ਪਾਕਸਤਾਨ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਤੇ ਸਣੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ-ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਿਅਰ ਬੈਠੇ ਹੋਵੇਗਾ, ਏਧਰੋਂ ਅਸੀਂ ਹਮਲਾ ਕਰਾਂਗੇ, ਤੇ ਓਧਰੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅੰਦਰੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਛ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਦੇ ਬੈਠਿਆਂ ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ, ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ

'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ । ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼
 ਜ਼ਬਾਨੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ
 ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਤਿਆਰੀ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ । ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਯੂ. ਪੀ. ਆਦਿ
 ਦੇ ਕੋਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਮੁਸਲਮ
 ਲੀਗ ਦੀਆਂ ਪਕੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਓਸੇ
 ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਹਿਸਾ ਹਨ । ਅਜੇ ਤਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ
 ਕੋਈ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬੜੇ ਮਾਰੂ ਹਥਿਆਰ
 ਫੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਜੰਗ ਤੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ
 ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸਭ ਉਪੋਕਤ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕਰਦੀਆਂ
 ਹਨ । ਜੇ ਕਦੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ
 ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਕਢਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਇਕ
 ਤਾਂ ਪਛਮੀ ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ
 ਬਚ ਕੇ ਆ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਨਾ ਆ ਸਕਦੇ, ਤੇ ਦੁੱਜਾ
 ਹੁਣ ਤਕ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਵਲੋਂ
 ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ । ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤੋਂ
 ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੀ ਹਨੇ ਬਚਾਇਆ ਹੈ? ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹਿਸਾ ਹੈ । ਏਹਾ ਕਾਰਨ
 ਹੈ, ਕਿ ਪਾਕਸਤਾਨ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ 'ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੰਬਰ ਇਕ'
 ਆਖਦਾ ਹੈ । ਉਹਨੇਂ ਤੀਹ ਕਰੋੜ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉਤੇ ਓਨਾ
 ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨਾ ਪੌਣਾ ਕਰੋੜ ਸਿਖਾਂ ਉਤੇ । ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੪੯

ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਲੀਡਰ ਉਤੇ ਉਹ ਏਨਾ ਨਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ,
ਜਿੰਨਾ ਸ੍ਰੀ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਤੇ। ਅਜ ਕਲ੍ਹ
ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸੇ ਛਾਪ ਕੇ ਮਸੀਤਾਂ ਤੇ
ਜਲਸਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿਚ ਮੰਗਣ ਵਾਲਿਆਂ
ਰਾਹੀਂ ਸ੍ਰੀ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਜ਼ਹਿਰ ਉਗਲਿਆ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਵੀ ਲਿਖ ਆਏ ਹਾਂ, ਕਿ ਇਸ
ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਧੇਰੇ
ਉਜੜੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਅਗੇ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਉਜੜੇ ਤੇ
ਉਜੜਕੇ ਵੱਸੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ
ਹੀ ਤਜਰਬਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿ ਘਰ ਘਾਟ ਛਡਕੇ ਕਿਵੇਂ
ਉਜੜੀ ਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਚਰਚਲ
ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਹੀ
ਉਜਾੜਨ ਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਦੂਰ ਅੰਵੇਸ਼ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ
ਦੇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਵੱਡੀ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਚਰਚਲ
ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹਫਤੇ ਤੋਂ ਵਧ
ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇਗਾ, ਪਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਜੇ
ਤਕ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ ਤੇ ਸਦਾ ਆਜ਼ਾਦ ਰਹੇਗਾ।

ਜੇ ਕੁਛ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਸਭ ਨੇ ਵੇਖ ਲਿਆ।
ਹੁਣ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਨੇ ਇਕ
ਪਾਕਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਉਜੜਕੇ ਆਇਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨੂੰ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਸਾਉਣਾ, ਤੇ ਦੱਜਾ
 ਮਿਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਬਲ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਰਖਣਾ।
 ਪਹਿਲੇ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਭਰ ਉਤੇ
 'ਆਜ਼ਾਦੀ ਟੈਕਸ' ਲਾਕੇ ਉਜੜਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦੀ ਹਰ
 ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਤੇ
 ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ
 ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਮੌਤ ਅਲਾਉਂਸ' ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ,
 ਤਾਕਿ ਬੁਢਿਆਂ, ਵਿਧਵਾਂ ਤੇ ਯਤੀਮ ਬਚਿਆਂ ਦੀ
 ਪਾਲਣਾ ਹੋ ਸਕੇ।

ਦੁੱਜੀ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਕੁਛ ਵਧੇਰੇ ਉਦਮ ਦੀ ਲੋੜ
 ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪਾਕਸਤਾਨ ਲੜ ਰਿਹਾ
 ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਲੜਾਈ ਵਾਸਤੇ ਲੰਗੋਟੇਕੱਸੀ
 ਬੈਠਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਸਹੇੜਨ ਦੀ ਲੋੜ
 ਨਹੀਂ, ਪਰ ਲੜਾਈ ਵਾਸਤੇ ਸਦਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ
 ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੁਭ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦੇਸ ਭਰ
 ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਬਨਾਉਣੇ ਤੇ ਗੱਭਰੂਆਂ ਨੂੰ
 ਫੌਜੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇਕੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੈ। ਹਿੰਦ
 ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦਾ ਇਸ ਨਾਲ ਢੇਰ ਸੰਬੰਧ
 ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਫਤਹਿ
 ਕਰ ਲਿਆ, ਉਸਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬਾਕੀ ਹਿੰਦ ਕਦੇ ਆਕੀ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੫੧

ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਦੇਸ ਜਿੱਤ ਲਿਆ
 ਸੀ, ਪਰ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹਨੇ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਕਜ਼ਬਾ
 ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਲਿਆ, ਉਨਾ ਚਿਰ ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ
 ਤਾਜ ਏਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ*। ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਜੰਗ
 ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੀ ਹੈ।
 ਮਰਿਆ ਤੇ ਉਜੜਿਆ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਹੈ, ਤੇ
 ਮੁਸਲਮਲੀਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੇ
 ਬੁਰੇ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਹੀ
 ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿਤਾਂ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ
 ਖਤਰਨਾਕ ਤੇ ਬਿਖੜੀ ਹੋਏ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੀ ਹੈ।
 ਸੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਪਹਿਲਾਂ
 ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
 ਦੇਸ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਮਨ ਭੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ
 ਪੱਕੇ ਹੱਥੀਂ ਦਬਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ
 ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਸਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
 ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ
 ਹੱਕ ਦੇਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੂਬੇ
 ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹਾਲ ਵੀ ਅਨਾਜ ਦਾ ਕਾਲ ਨਹੀਂ

*ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜ਼ਬਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਈਸਟ
 ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ।

ਪੈਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸੂਬੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਸੋਂ ਵਾਸਤੇ
ਫੌਜੀ ਵਿਦਿਆ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
ਪੁਰਸ਼ਾਰਥੀ ਗਭਰੂਆਂ ਨੂੰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਥਾਂ ਦੇਣੀ
ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਰਹੱਦੀ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਕੋਲ
ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਹਥਿਆਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜਨਤਾ
ਤੇ ਫੌਜ-ਦੋਵੇਂ—ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ
ਹਨ। ਜੇ ਪਿਛੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਦੇ
ਕਬਾਇਲੀਆਂ ਉਤੇ ਏਨਾ ਖਰਚ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ,
ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ,
ਤਾਂ ਹੁਣ ਉਜੇਹੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਕੇ ਏਸ ਸਰਹੱਦੀ
ਸੂਬੇ-ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ-ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬਲਵਾਨ
ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ?

ਹੁਣ ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਕੁਛ
ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਜਜ਼ਬਾਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਬੱਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।
ਨੌਜੁਆਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਭਰੀ ਜੁਆਨੀ ਵੇਖਕੇ ਮਾਨੋ
ਭਾਰਤ ਮਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਉਠ ਬਹੁ ਮੇਰੇ ਹੀਰਿਆ ! ਕਰ ਲੈ ਤਿਆਰੀ
ਬਣ ਗਈ ਤੇਰੇ ਦੇਸ 'ਤੇ ਅਜ ਬਿਪਤਾ ਭਾਰੀ
ਲੜਨ ਦੇਵਤੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੀ ਕਰੇ ਪੁਜਾਰੀ ? ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੫੩

ਵਾਤਨ ਚੀਰਿਆ ਵਤਨੀਆਂ ਆਪੇ ਧਰ ਆਰੀ
 ਪਟਾ ਨਕਸ਼ਾ ਸਿਉਣ ਨੂੰ ਤੂੰ ਬਣ ਉਪਕਾਰੀ
 ਸੀਸ ਤਲੀ ਧਰ ਸੋਹਣਿਆਂ ਵਰ ਮੌਤ ਕੁਆਰੀ
 ਟੁਕੜੇ ਹੋਇਆ ਦੇਸ ਇਕ ਕਰ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰੀ
 ਗਾਵੇਗੀ ਜੱਸ ਹੀਰਿਆ ! ਤੇਰਾ ਦੁਨੀਆਂ ਸਾਰੀ

ਝੰਡਾ ਗੱਡ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜਰਨੈਲ ਪੁਕਾਰੇ
 ਤੁਸੀਂ ਜਾਪੋ ਵੀਰ 'ਅਜੀਤ' ਦੇ 'ਜ਼ੋਰਾਵਰ' ਸਾਰੇ
 ਤੁਸਾਂ ਦਿਤੇ ਸਿਰ ਦਸਮੇਸ਼ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਇਸ਼ਾਰੇ
 ਅਜ ਉਸੇ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਦੇਸ 'ਤੇ ਪਏ ਸੰਕਟ ਭਾਰੇ
 ਜਿਥੇ 'ਨਾਨਕ' ਰੂਪ ਅਕਾਲ ਦੇ ਦਸ ਜਾਮੇ ਧਾਰੇ
 ਜਿਥੇ 'ਤਖ਼ਤ' ਤੇ 'ਤਖ਼ਤੇ' ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਲੈ ਤੁਸਾਂ ਨਜ਼ਾਰੇ
 ਜਿਥੇ ਚੌਰ ਝੁਲਾਏ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਚਲਵਾਏ ਆਰੇ
 ਅਜ ਉਸੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇਸ ਲਈ ਕਰ ਲਵੋ ਤਿਆਰੇ

ਤੇਰੇ ਗੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਕਿਆ ਵਰਦੀ ਫੱਬੇ
 ਤੇਰੇ ਮੋਢੇ ਚੁਕੀ ਰਫਲ ਪਈ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਲੱਭੇ
 ਜਾਂ ਕਰੇ ਪਰੇਡ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਭੈਂ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ
 ਹੋ ਸਿਧੇ ਚਰਨੀ ਢਹਿਣ ਆ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਕੱਬੇ
 ਕਆ ਘੁੰ ਘੁੰ ਤੇਰੀ ਕਾਰ ਦੀ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਫੱਬੇ
 ਜਾਂ ਉੱਡੇ ਵਿਚ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਚਾਅ ਲਹਿੰਦੇ ਸੱਭੇ

੩੫੪

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

ਮੈਂ ਸਦਕੇ ਤੇਰੀ ਚੜ੍ਹਤ ਤੋਂ ਵਾਹ ! ਛਾਵਾ ! ਬੱਲੇ !
 ਓ ਤੇਰਾ ਰੁਅਬ ਪੰਜਾਬੀਆ ! ਨਾ ਦੁਨੀਆਂ ਬੱਲੇ
 ਵ ਮਾਰੇ ਪੈਰ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਪਈ ਧਰਤੀ ਹੱਲੇ
 ਤੇਰੇ ਨੀਲੇ ਦਾ ਸੁੰਬ ਖੜਕਦਾ ਫੱਟ ਪਾਟਣ ਅੱਲ੍ਹੇ
 ਤੇਰੀ ਢਾਕੇ ਸ਼ਕਤੀ ਲਟਕਦੀ ਜੋ ਜੁੱਗ ਉਬੱਲੇ
 ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਹੈਂ ਸਤ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਪੱਲੇ
 ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਟਕ ਜਹੇ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾ ਦਿਤੇ ਠੱਲ੍ਹੇ
 ਅੱਜ ਕਿਹੜਾ ਵਿਚ ਜਹਾਨ ਦੇ ਤੇਰੇ ਰੋਕੇ ਹੱਲੇ ?

ਇਹ ਸੱਦਾ ਸੁਣ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗਭਰੂ ਦਾ ਲਹੂ
 ਉਬਲਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ
 ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਮੈਂ ਛੱਤਰੀ ਬਾਣਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਹਥ ਝੰਡਾ ਚਾਕੇ
 ਹਾਂ ਆਇਆ ਵਿਚ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਉਠਾ ਕੇ
 ਮੈਂ ਰਖਿਆ ਕਰਨੀ ਦੇਸ ਦੀ ਜੀ ਜਾਨ ਲੜਾ ਕੇ
 ਮੈਂ ਆਖਾਂ ਸੱਚ ਜ਼ਬਾਨ 'ਚੋਂ ਸਹੀ ਤੇਗ ਦੀ ਖਾ ਕੇ
 ਮੈਂ ਰਣ ਵਿਚ ਗਿਆ ਨ ਮੁੜਾਂਗਾ ਕਦੇ ਕੰਡ ਵਿਖਾ ਕੇ
 ਤੇ ਜਿਉਂਦਾ ਮੁੜਨ ਨਾ ਦਿਆਂਗਾ ਕੋਈ ਸਾਮੁਣੇ ਆ ਕੇ

ਮੈਂ ਗਭਰੂ ਦੇਸ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਰ ਸ਼ੇਰ ਸਦਾਵਾਂ
 ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਨੱਚਣ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬਲ ਮੇਰੀ ਬਾਹਵਾਂ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੫੫

ਮੈਂ ਠੋਕਰ ਲਾ ਕੇ ਬੂਟ ਦੀ ਪਰਬਤ ਕੰਬਾਵਾਂ
 ਜਾਂ ਰਤ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਤੇਗ ਦਾ ਕੰਬੇ ਪਰਛਾਵਾਂ
 ਤਾਂ ਚਮਕਣ ਲੱਖਾਂ ਬਿਜਲੀਆਂ ਅੱਗ ਅੰਬਰੀਂ ਲਾਵਾਂ
 ਮੈਂ ਖੇਡਾਂ ਬੰਬਾਂ ਨਾਲ ਜਾਂ ਭੁਚਾਲ ਲਿਆਵਾਂ
 ਮੈਂ ਚੀਰਾਂ ਪੇਟ ਅਕਾਸ਼ ਦਾ ਉਡ ਵਿਚ ਹਵਾਵਾਂ
 ਮੈਂ ਅੰਬਰੋਂ ਤਾਰੇ ਤੋੜਕੇ ਅੱਗ ਬਾਣ ਬਣਾਵਾਂ
 ਕਰ ਸੂਰਜ ਕਿਰਨਾਂ ਕਠੀਆਂ ਅੰਗਿਆਰ ਵਸਾਵਾਂ
 ਮੈਂ ਸਾੜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇਸ ਨੂੰ ਨਸ਼ਾਨ ਮਿਟਾਵਾਂ

ਜੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਮੇਰੇ ਦੇਸ 'ਤੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਆਵੇ
 ਮੈਂ ਸਿਧਾ ਭੇਜਾਂ ਦੋਜ਼ਖੀ ਨਾ ਕਬਰ ਸਮਾਵੇ
 ਜੇ ਰੱਖੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੇ ਦਾਅਵੇ
 ਮੈਂ ਭੁਸਮ ਕਰਾਂ 'ਮੁਚਕੰਦ' ਜਿਉਂ ਉਡ ਰਾਖ ਵੀ ਜਾਵੇ
 ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ ਲੱਗੀ ਨਾਗਣੀ ਲਪ ਦਾਰੂ ਖਾਵੇ
 ਇਹ ਅੱਗ ਉਗਲੱਛੇ ਅੰਦਰੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਘਰ ਲਾਵੇ
 ਇਹ ਨਜ਼ਰਾਂ ਲਾਵੇ ਸੋਹਣਿਆਂ ਰੱਤ ਅੰਦਰ ਨੁਾਵੇ
 ਇਹ ਕਾਲੀ ਤਿਲਕ ਸੰਧੂਰ ਦਾ ਲ ਸਗਨ ਮਨਾਵੇ

ਜਾਂ ਲੜਿਆ ਹੇਤ ਬੇਗਾਨਿਆਂ ਮੈਂ ਧੁੰਮਾ ਪਾਈਆਂ
 ਮੈਂ ਜਿੱਤੀਆਂ ਯੂਰਪ ਦੀਪ ਵਿਚ ਦੋ ਘੋਰ ਲੜਾਈਆਂ

ਜਦ ਅਜ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਦੇਸ ਲਈ ਚੁਕੀਆਂ ਸਰਵਾਹੀਆਂ
ਜੋ ਅੜਨਗੇ ਆਕੇ ਸਾਮੁਣੇ ਅਜੇ ਜਣੇ ਨਾ ਮਾਈਆਂ

ਜਿਸ ਮੇਰੇ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਤਕ ਨਜ਼ਰਾਂ ਲਾਈਆਂ
ਮੈਂ ਅੱਖੀਆਂ ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਕਰਾਂਗਾ ਵਿਚ ਫੇਰ ਸਲਾਈਆਂ
ਮੈਂ ਮੋੜਾਂਗਾ ਧੜ ਸੱਖਣੇ ਚੜ੍ਹ ਧੜਾਂ ਆਈਆਂ
ਮੈਂ ਸੱਟਾਂ ਬੰਬ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਕਰ ਦਿਆਂ ਸਫਾਈਆਂ

ਹੁਣ ਸੌ ਦੀ ਇਕੋ 'ਸੀਤਲਾ' ਮੈਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਠਾਣੀ
ਮੇਰੀ ਚੱਲੀ ਹੋਈ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਜਗ ਕਰੂ ਕਹਾਣੀ
ਜੇ ਮਿਣ ਮਿਣ ਕਰਾਂ ਨਾ ਡੱਕਰੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਢਾਣੀ
ਰਬ ਜ਼ਹਿਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਰ ਵੈਵੇ ਸਤਲੁਜ ਦਾ ਪਾਣੀ
ਮੈਂ ਰਿੜਕਾਂਗਾ ਦੁਧ ਫਿੱਟਿਆਂ ਘੱਤ ਤੇਗ ਮਧਾਣੀ
ਮੈਂ ਪੰਜੇ ਮੁੜਕੇ ਮੇਲਣੇ ਵਿਛੜੇ ਹੋਏ ਹਾਣੀ
ਪਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਇਕੋ ਮਨਵਾਣੀ
ਰਹੋ ਬੋਲੀ ਮੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਣੀ

ਇਹ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਹੈ, ਜੋ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ
ਜਜ਼ਬੇ ਵਿਚ ਹਰ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਉਮਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ
ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣ
ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

੩੫੭

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਦਲੇ 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਜਾੜੇ' ਦੀ ਇਹ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜੋ ਕੁਛ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪੂਰਾ ਲਿਖੀਏ, ਤਾਂ ਇਕ ਇਕ ਜ਼ਿਲੇ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਡ ਬੀਤੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਅਗਲੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੈਣ' ਵਿਚ ਦਿਆਂਗੇ।

॥ ਸਮਾਪਤ ॥

੧੪ ਮਈ ੧੯੪੮ ਈ:

੩੫੮

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

ਗਿਆਨੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ 'ਸੀਤਲ' (ਕਾਦੀਵੰਡ) ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਉਰਦੂ)

੧. ਸੀਤਲ ਕਿਰਣਾਂ—(ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਨੰ: ੧) ਇਸ

ਵਿਚ ਢੱਡ ਸਾਰੰਗੇ ਨਾਲ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਪੁਸੰਗ ਹਨ । (੧) ਸਾਕਾ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ, ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਦੇ ਸਿਦਕ (੨) ਸ਼ਹੀਦ ਸ੍ਰੀ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਜੀ । (੩) ਬਾਲਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਜਿੱਤਾਂ । ਪੰਡਤ ਸ਼ਿਵਦਤ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਰਾਜਾ ਫਤਹਿ ਚੰਦ ਮੈਣੀ ਦਾ ਉਧਾਰ । (੪) ਸਾਕਾ ਗੰਡੀ ਪਾਸਾ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਸ: ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਖੋਜ ਭਰਿਆ ਲੈਣਚਰ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ । ਪੁਸੰਗ ਗੁਰਮਤ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚਾਰ ਫੁਟਕਲ ਤਰਜਮਾਂ ਵੀ ਹਨ । (੧) ਪ੍ਰਿਥਮੇ ਭਗਉਤੀ ਨੂੰ ਨਿਮਸ਼ਕਾਰ ਜੀ । (੨) ਓ ਉਠ ਜਾਗ ਮੁਸਾਫਰੇ ਪਿਆਰੇ । (੩) ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨ ਰਿਹਾ । (੪) ਏਥੇ ਬੈਠ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ—ਗੰਡੀ । ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ । ਜਿਲਦ ਵਧੀਆ ਮੁਲ ੧।।

੨. ਸੀਤਲ ਸੁਨੇਹੇ—(ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਨੰ: ੨) ਇਸ

ਵਿਚ ਚਾਰ ਪੁਸੰਗ : (੧) ਸਾਕਾ ਸਰਹਿੰਦ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਜੀ । (੨) ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਬਹਾਦਰ' ਦੀ ਸਰਹਿੰਦ ਉਤੇ ਫਤਹਿ ਤੇ ਸੂਬਾ ਵਜ਼ੀਰਖਾਨ ਦੀ ਮੌਤ । (੩) ਸ਼ਹੀਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ । (੪) ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਆਖਰੀ ਹੱਲਾ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਢੱਕਾਂ ਛੁਡਾਉਣੀਆਂ । ਸੱਤ

ਤਰਜ਼ਾਂ: (੧) ਹੋਲੀਆਂ, (੨) ਬੰਦਿਆ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆਕੇ, (੩) ਚੱਲ ਗਏ ਜਹਾਨੋਂ ਦੇਵੇਂ ਹੱਥ ਝਾੜਕੇ, (੪) ਬੁਢਾ, (੫) ਇਹ ਜਗਤ ਮੁਸਾਫਰ ਖ਼ਾਨਾ ਹੈ, (੬) ਗੱਡੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਨੰ: ੧ (੭) ਰੱਬ ਦਿਆਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਰਬ ਜਾਣੀਏਂ । ਮੁਲ ੧॥)

੩. ਸੀਤਲ ਹੰਝੂ—(ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਨੰ: ੩) (੧) ਪੁਸੰਗ ਵਲੀ ਕੰਧਾਰੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ । (੨) ਸ਼ਹੀਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ । (੩) ਬੰਦੀ ਛੋੜ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਤੇ ਦੰਦੂ ਦੀ ਮੋਤਾ (੪) ਪੁਸੰਗ ਸੇਦਖਾਨ ਜਰਨੈਲ ਸ੍ਰੀ ਕਲਗ ਧਰ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ । (੫) ਗੱਡੀ ਮਾਤਲੋਕ, (੬) ਝੋਕ, ਹੀਰਾ ਜਨਮ ਗੁਆਵੀਂ ਨਾ । ਕਾਗਜ਼ ਛਪਾਈ, ਜਿਲਦ ਵਧੀਆ ਮੁਲ ੧॥)

੪. ਸੀਤਲ ਹੁਲਾਰੇ—(ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਨੰ: ੪) (੧) ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰੁਟਲ ਖੰਡ ਯਾਤਰਾ । (੨) ਪਿਆਰੇ ਦਾ ਪਿਆਰਾ । (੩) ਪੁਸੰਗ ਸੇਠ ਨਾਹਰੂ ਮੱਲ ਦਾ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ । (੪) ਪੁਸੰਗ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਂਸਿੰਘ ਜੀ, ਜੰਗ ਮੁਕਤਸਰ ਤੇ ਟੁਟੀ ਗੰਢੀ । (੫) ਗੱਡੀ ਇਹ ਜੰਗ ਢਲਦਾ ਪੁਛਾਵਾਂ । (੬) ਬੰਦਗੀ ਤ ਬੰਦਾ । (੭) ਰੋਲਾ ਬੰਦ । ਕਾਗਜ਼ ਛਪਾਈ ਤੇ ਜਿਲਦ ਖਬਸਰਤ ਮੁਲ ੧॥)

੫. ਸੀਤਲ ਤਰੰਗਾਂ—(ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਨੰ: ੫) (੧) ਪੁਸੰਗ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ, (੨) ਸ਼ਹੀਦੀ ਸ: ਸਬਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਸ: ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ (੩) ਜੰਗ ਜਮਰੋਦ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਲੂਆ (੪) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਨਾਲ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨੀ । (੫) ਗੱਡੀ ਭਰਕੇ ਸੁਰਗ ਨੂੰ ਤੋਰੀ (੬) ਗੱਡੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਨੰਬਰ ਦੋ ਤੇ ਤਿੰਨ । ਕਾਗਜ਼ ਛਪਾਈ ਜਿਲਦ ਮਨਮੋਹਣੇ ਹਨ । ਮੁਲ ੧॥)

੬. ਸੀਤਲ ਪ੍ਰਸੰਗ—(ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਨੰ: ੬) ਇਸ

ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੇਂ ਲਿਖੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਮੇਤ ਲੈਕਚਰ ਦੇ ਹਨ ।
(੧) ਭੰਗਾਣੀ ਯੁਧ, ਦਸਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ
ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ । (੨) ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ।
(੩) ਵਾਰ ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਪਟਿਆਲਾ । (੪) ਚਲੋ ਨਨਕਾਣੇ ।
(੫) ਸਿੰਘਾ ਸਿਰ ਭੇਟਾ ਕਰ ਦੇ ਖਾਤਰ ਨਨਕਾਣੇ ਦੀ । ਗੁਰਮੁਖੀ
ਤੇ ਉਰਦੂ । ਸੁੰਦਰ ਜਿਲਦ, ਮੁਲ ੧।)

੭. ਸੀਤਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼—ਢਾਢੀ ਵਾਰਾਂ ਨੰ: ੭) ਇਸ

ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਲਿਖੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹਨ, ਜੋ ਅਜੇ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ
ਕਹੇ ਗਏ । (੧) ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਫ਼ਤਹਿ, ਤੇ ਨਵਾਬ
ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾ ਦਾ ਮਰਨਾ । (੨) ਸ਼ਹੀਦੀ ਵਡੇ ਸਾਹਿਬਦਾਦੇ ਸਾਹਿਬ
ਅਜੀਤ ਹਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ । (੩) ਸ਼ਹੀਦੀ
ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ । (੪) ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ
ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ । ਵਧੀਆ ਜਿਲਦ, ਗੁਰਮੁਖੀ, ਉਰਦੂ, ਮੁਲ ੧।।)

੮. ਵਹਿੰਦੇ ਹੰਝੂ—ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ

ਧਾਰਮਕ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਈਚਾਰਕ, ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਤੇ ਸੰਗਾਰ ਰਸ
ਦ ਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਏਨੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਕਿ ਹਰ ਸਾਲ
ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਾਪੀਆਂ ਲਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਕਾਗਜ਼, ਛਪਾਈ, ਜਿਲਦ
ਮਨਮੋਹਣੀ ਹੈ ਮੁਲ ੧।।)

੯. ਸਜਰੇ ਹੰਝੂ—ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਵਹਿੰਦੇ ਹੰਝੂ ਦਾ

ਦੂਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਤੇ ਓਸੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਧਾਰਮਕ
ਸਾਹਿਤਕ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਤੇ ਸੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀਆਂ ਤੜਫਾ ਦੇਣ
ਵਾਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਕਾਗਜ਼ ਛਪਾਈ, ਜਿ: ਵਧੀਆ ਮੁ: ੧।।)

੧੦. ਦਿਲ ਦਰਿਆ—ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਤੇ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਗੀਤ ਹਨ। ਮੁਲ ੧॥)

੧੧. ਜਾਗਦੇ ਸੁਫਨੇ—ਇਹ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸੁਧਾਰ ਦੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਸਾਹਿਤਕ ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। (੧) ਪ੍ਰੇਮ-ਪੂਜਾ, (੨) ਵਿਲਕਣੀ, (੩) ਗੁਝੀ ਭਾਹ, (੪) ਵੇਗੀ ਪੁਤ੍ਰ, (੫) ਜਨਮ-ਸੰਜੋਗ, (੬) ਮਾਈ ਮੋਹੀ, (੭) ਦੋ ਭੈਣਾਂ, (੮) ਬੁੱਤ ਘਾੜਾ, ਤੇ (੯) ਸ਼ਰਤ। ਕਾਗਜ਼ ਛਪਾਈ ਤੇ ਜਿਲਦ ਵੇਖਣ ਲਾਇਕ ਮੁਲ ੧॥)

੧੨. ਮੁੱਲ ਦਾ ਮਾਸ—ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ, ਤੜਫਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਅਛੋਹ, ਖਿਆਲ ਸੱਜਰੇ, ਏਲੀ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਤੇ ਪਾਤਰ ਚੋਣ ਬੜੀ ਦੁਕਵੀਂ ਹੈ।

ਮਿਲਨ ਦੇ ਪਤਾ—

ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਹੱਟੀ

ਨਿਕਟ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮੈਸਰਜ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ 'ਸਚਦੇਵ' ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼

ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਹੀਦ'

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ (ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ) ਦੇ ਪੂਰੇ ਹਾਲ ਬੜੀ ਖੋਜ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ : ਬਚਪਨ, ਸ਼ਿਕਾਰੀ, ਜੋਗੀ ਤੇ ਬੈਰਾਗੀ ਬਣਨਾ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣਾ, ਸਰਹਿੰਦ ਮਾਰਨੀ, ਲੋਹ ਗੜ੍ਹ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਸ਼ੰਮਸ ਖਾਂ ਤੇ ਬਾਇਬੀਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ, ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦਾ ਘਰਾ, ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ, ਅਜੇ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, ਸਿਖ-ਬਚੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਤੇ ਬੰਦੇਈਆਂ ਦੇ ਹਾਲ ਪੂਰ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ । ਚੰਗੀ ਜਿਲਦ, ਤਿੰਨ ਰੰਗਾ ਟਾਈਟਲ । ਮੁਲ ੨॥ =)

ਛੇਤੀ ਉਡੀਕ ਰਖੋ

੧. ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ ? ੨. ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਤੇ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ । ੩. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਰਸ਼ਨ ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ ? ਤੇ 'ਦੁਖੀਏ ਮਾਂ ਪੱਤ' ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਬਾਰੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਕਿੰਨੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਓ, ਕਲਮ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਬਣਤਰ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ 'ਸੀਤਲ' ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਹਿਤ ਵਿਚ ਉੱਘਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਥੋੜੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ ਛਪ ਕੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ ।

ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਹਟੀ

ਨਿਕਟ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਸਚਦੇਵ ਐਂਡ ਸਨਜ਼

ਬਬਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਦੁਖੀਏ ਮਾਂ-ਪੁੱਤ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹਰ ਕੋਈ ਜਾਣੂ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੁੱਖ-ਭਰਪੂਰ ਕਹਾਣੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹਕੇ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕੋਗੇ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਹਥੋਂ ਸ਼ੁਖਪੁਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਨਬਰ-ਬੰਦ ਹੋਣਾ, ਉਸ ਦਾ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਨਗਨ ਕਰ ਕੇ ਤਲਾਸ਼ੀ, ਚੁਨਾਰ ਵਿਚ ਕੈਦ, ਓਥੋਂ ਨਸਕੇ ਨਿਪਾਲ ਜਾਣਾ, ਮਾਂ-ਪੁੱਤ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਵਲਾਇਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ, ਅੰਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਸਕਾਰ, ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਚਿਠੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਖੋਹਿਆ ਜਾਣਾ, ਉਸ ਦਾ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ, ਈਸਾਈ ਬਣਾ ਕੇ ਵਲੈਤ ਲੈ ਜਾਣਾ, ਦੋ ਵਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਉਣਾ, ਵਿਆਹ, ਗੌਰਮਿੰਟ ਨਾਲ ਮੁਕੱਦਮਾ, ਦੋਬਾਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣਾ, ਨੱਸ ਕੇ ਫਰਾਂਸ ਤੇ ਰੂਸ ਜਾਣਾ, ਪੈਰਸ ਵਿਚ ਮਰਨਾ, ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਭੇਤ-ਭਰੀਆਂ ਚਿਠੀਆਂ ਦੀ ਨਕਲ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ, ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ। ਮੁਲ ੩।)

ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਹਟੀ

ਨਿਕਟ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਸਚਦੇਵ ਐਂਡ ਸਨਜ਼

ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

-158-

B-1561

